

ISSN 0234-8128

Мингиткау Элбурс

- ТЁШПЕЛАНЫ Алим. Уллу адам, уллу жол. *Статья*
- ШАУАЛАНЫ Хасан. Халкыны ахшы адамлары. *Очеркле.*
- Дуня закийлери. ГЕККИЛАНЫ Магомед бла ЁЛЬМЕЗЛАНЫ Мурадинни кёчюрмелеринден
- ТЕБУЛАНЫ Шукур. Хапарла
- БАЙЧОРАЛАНЫ Шамиль. Назмула

6. 2017

**Келе тургъан 2018 жыл огъурлу кюнде къууанч бла келсин!
Насыбы бла, сабырлыгъы бла хар бир инсанны да
тилеклери толсунла!**

НАРТ СЁЗЛЕ

Ат бергенни хант берген озар.

* * *

Ат – белинден, жигит – кёлюнден.

* * *

Атны мажалы – тарпан.

* * *

Ат кишнер, ач эснер.

* * *

Ат – миннгенники, тон – кийгенники.

* * *

Атны алсанг – берлакъдан,
Къатын алсанг – арлакъдан.

* * *

Атны аш бла къыздырма,
Суу ичире, сызгъырма.

* * *

Атны бурсанг бурунун,
Унутур жауурунун.

* * *

Атны жазыгъы жоргъа болур.

* * *

Атны игиси – къабакъда,
Эрни игиси – жомакъда.

* * *

Атха минсе, ата унутхан,
Атдан тюшсе, атын унутхан.

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 6 (196) ноябрь-декабрь 2017 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ бла асламлы коммуникацияланы
къырал комитети, КъМР-ни жазычуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан
(бёлюмню редактору)

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2017

УЛЛУ АДАМ, УЛЛУ ЖОЛ

Залийханланы Жюнюсню жашы Жанакъ-айыт 1917 жылда Кёнделенде туугъанды. Залийханланы тукъум тамырларын табаргъа, бары жууукъланы тохташдырыргъа Залий арт жыллада кёп кыйын салгъанды. Аны жыйгъан шартлары, жазуулары, генеология ызламалары, сейир этерча, кёпдюле.

«Жууугъун билмегенни, жууугъун танымагъанны мен дунияда бек аманладан бирине санайма, – деп жазады ол аллай къагъытларындан биринде. – Адам кеси жангызлай терен агъачда къуругъан терек кибикди. Адам жууугъу бла, ахлусу бла, тенги бла (жууукълары, ахлулары, тенглери бла!) адам болады! Жууугъун танымагъан, жууугъуна бир болушлукъ этмеген ол адаммыды? Мени сартын, аллайны толу адамгъа санаргъа жарарыкъ туююлдо. Ол жарты адамды.

Экинчиси: адам жууугъун, ол кесине керек болгъан кюн излеп, соруп, сурап тапхан да, таныгъан да иги туююлдо, аманды! Жууукъ не заманда да жууукъду: къууанчынгда да, бушууунгда да. Мени бир къоркъгъаным – шёндоюгу заманда адамла алгъын заманлада, бизни аталарыбыз бир бирлерине болуучу кибик, алай иги женглешмейдиле. Бир кесек кенгирекде (узагыракъда) жууукълары бла аз кёрюшгенлери, аз тубешгенлери себепли, ала не къаршы жууукъла окъуна эселе да, жууукълукъ суууй, унутула барады. Бу зат мени къайгъылы этеди, ол билекликден сора да, тёрт къолду, эки башды – болушургъа да, кенгеширге да! Аны ючюн ёсюп келген тёлю, кёк бийиклерини эбине тюшюнюрюк жигит тёлю, алайны ангылап, оюм этерге тийишлиге санайма мен».

Бюгюнлюкде ол сёзле Залийни инсан осуяты болургъа жетишгендиле. Ол кеси алай жашагъанды, мен билип, адам болууну аллай жорукъларындан ол бир кере да таймагъанды. Адамлыкъгъа жолу уа аны бек жашлай башланган эди. Ол элде, ызы бла Нальчикде, Бештауда, Москвада, Къыргъыстанны ара шахары Фрунзеде окъугъанды. Залий бек жашлай партия къуллукълада, басмада ишлеп башлагъанды. Ол заманда окъуулу адамла бары да, жазгъанла, окъутханла, къуллукъчула да жашауну жангыртыуну, дуниягъа жангы къарамланы болдурууну ишин этедиле; адеп-къылыкъ да, тиричилик да, юйюр-турмуш халла да бирден тюрленедиле; къырал жангы жолла ызлайды. Аллай кезиуледе адабият башха болмай, сабан агъачха ушайды: тынг жерлени сюргенлей, ол жукълагъан сезимлени уятады, жангылыкъны азанчысы болады. Анга кёре, Залий да биринчи юйренчик назмуларын жаза, кеси халкъына, тёлюсюне эс берирденди; кеси кесин уллу ишлеге жарау этиуденди.

Аны назмуларында заманны мухуру ачыкъ окъулады, ала асламысын-да билдириу, юйретиу магъананы тутадыла. Аны ючюн а ала халкъгъа жарардан къалмайдыла, жазылгъан затла къаллай эселе, окъуучула да аллайдыла. «Мени суюгеним – Ата журтум» деген назмусунда Ата журтну уланы болууну асыулугъун махтайды:

Суюгеними нюрдю бети –
Алгъа жарыкъ атлагъандан!
Уллуду аны къудурети,
Алчыланы къатлагъандан.

Жангы жашаугъа алланган Ата журт, халкъ, туугъан эл назмучуну ёхтемлигидиле, аны къууанчлы жоллагъа кёллендирген тагыладыла. Жашау алай жарыгъанда, хар ким, хар инсан тюрлю-тюрлю хунерлеге жетишип, жашауну деменгили чархын бирден бургъанда, жаш назмучу да «газетле, китапла окъургъа» керекди, «жыр тизгинлени да къурургъа»! Нек дегенде, жыр – Ата журтну атламларына къууанууду, «халкъны жарыкъ жолгъа бурургъа» боллукъ кючдю. Жаш тёлюню кёз аллында ачылгъан уллу онгла, жолла сейир этдирмей, къанатландырмай амаллары жокъ эди. Сора Залийни 1936 жылда чыкъгъан «Мени ауазым» деген биринчи назму жыйымдыгъы суююнчюлюк, махтау, къууаныу болмай, не боллукъ эди? Онтогъузжыллыкъ жаш алда уллу, жарыкъ жолланы кёре, учуп кетерик болуп, алай жазады.

Туугъан жерни жашау тюрсюнлю кёзтоймаз элеслери¹ уланлыкъ сезимни кючлейдиле, уллу умутлагъа кёллендиредиле. Аллай сезимликни чагъыуунда жаш адамны анты насып ауазыча эшитиледи:

Мен ант этеме халкъыма болушургъа,
Ахыр тохтап къалгъынчы мени жүрегим.
Жанымы-къанымы аямай жүреширге,
Тапдырыр ючюн аны бары керегин.

Бу кезиуледеги назму чыгъармачылыкъда суратлау усталыкъны жетишмегенин сезимлик, ант этип, къаргъанып, кёлюнде болгъанын айтыу жабады. Поэтле белгили оюмланы къайтарып айта эселе да, айтханларына ийнаныулукъ уллуду: ант этиу, сёз бериу, жаланда этиллик ишни тергеп, кесин а жукъгъа тергемеу – бары миллетле тёреси болуп къалгъан эди. Малкъарлы жаш поэт Залийханланы Жанақъайыт да ол ыз бла барады.

Залийни Уллу Ата журт урушну аллында башлап, 50-чю жылланы ахырында бошагъан «Сюлемен» деген поэмасы да ол ызда туугъанды. Сюлемен колхоз жашау кётюрген иш ахлусу адамды. Поэма башланганда ол колхоз бригадир болуп ишлейди.

Залий элде бичен заманны окъугъанла зауукъ этерча, алай суратлайды. Хар элес, кёрюнюш, сыфат эде къалырча, бояу да, сёз да табады. Чалгъычы жыйынны суратлай, поэт туугъан жерни, элли жашауну да жүрекке аллай бир терен алып нек суратлагъанын артда ангыларыкъ-

¹ Элес – кёз аллынга келген сыфат.

быз: кѣп турмай уруш башланырыкъды, бу иш кѣллю жарыкъ жашла, кѣзлери артларына къарай, урушха кетерикдиле. Ким билсин, къыйын согъушлада сан, жан къыйгъан къызыу окъ аланы бу ъхтем жүреклерин къалайда суутурукъду, къалайда жатарыкъдыла эслерине бу къууанчлы кюнле келе, кѣзлерине чалгъы тартханда, бѣдене учхан болмаса, сан тюрлю жайнагъан ¹ жишил кырдык энтта бир такъыйкъа аумай, агуман болуп туруучу чаллыкъла кѣрюне... Алыкъа уа жыйын башчы Сюлемен барады, «эркин сермеп силдей чалгъыны», аллай силдем кеси бир батан болуп къалыучу эди. Гырмык этген къызла уа! Сюлемен кибик жашланы туураларында аланы къоллары къолгъа, аякълары аякъгъа жетмейди, «юзмей, ким узуннга созар» деп, эрише, гырмыкланы алай бурадыла; экишер дуруну алып, къарап-къарагъынчы тегерекни батандан толтурадыла.

Залий жангы къуралгъан колхоз жашауну суратлай, биригип ишлеуно магъанасын ачыкълайды. Алыкъа адамлада жангылыкъгъа ийнануу уллу эди, мындан ары жашау да, биригиулюк да бютюн кючлю бола барлыкъларына ишекли туююл эдиле.

Къанлы уруш тауда ма аллай алгъаланнган жашауну бузады. Сюлемен аны биринчи кюнлеринде окъуна кеси ыразылыгъы бла аскерге кетеди.

Поэмада аскерчи тенглик, уруш отунда туууп, ёлом бла бетден-бетге кѣп кере бола, алай сыналгъан шуѣхлукъ суратланады. Совет властыны заманында не тюрлю жангылычла, ажымлы ишле болгъан эселе да, аны халкъланы бирикдириге, арада тасха жүрютдюрмей, бир бирге билек болургъа юйретген илмусун киши да сѣгаллыкъ туююлдо. Залийни «Сюлемен» поэмасы ол шартны бек терен ачыкълайды. Кесини бек къоркъуулу тасхачы жолларында Сюлемен аскер шуѣхлукъну беклигин кѣреди, кѣп тюрлю миллет къылыкъланы сейирлигин ачады. Тюзю, къанлы фашистлени ууатхан да ол бекликни, кертиликни кючю болады.

Сюлемен, душмандан тайманмагъан ² батыр солдат, жесир азабын да сынады. Жигитни биографиясында ол шарт да аны къатылыгъын, кертилигин сынар ючюн керек эди. Пленде анга бир зат айтдыралмагъан фашист:

Элия ургъанлай, къычырыкъ
Этип, Сюлеменнге чабады,
Къоллары байланып тургъан
Жаралы адамны урады.

Алай ол эрлей къалады. Аны бюгерге кюрешгенле кеслери ууатылып, Сюлемен андан ары аладан дергин партизан чабыууллада алады.

Залийни саулугъунда бу поэма орусча, тауча да бир ненча кере басмаланнган эсе да, ол битмей къалгъанды. Урушдан сора жыллада Сюлеменни къадары къалай боллугъун Залий бир жерде да жазып къал-

¹ *Жайнагъан* – чакъгъан, толкъуннган ариулюкъ.

² *Тайнанмагъан* – къоркъмагъан, артха турмагъан.

дырмагъанды. Аны себепли, былай эди дерге кыйынды. Болсада назму чыгъармачылыкъда «Сюлемен» поэмасы Залийни бек магъаналы чыгъармасыды.

Уллу Ата журт уруш башланырны аллында Залий, назмучулукъдан прозагъа ёте башлагъан эди. Аны закий жерлешлери Хочуланы Салих бла Кацийланы Хабу ол ишни сырына тюшгендиле, биринчи китапларын да басмалагъандыла. Уруш малкъарлы жазычуланы суйген ишлеринден айырады. Энди бек уллу фахму, батырлыкъ – Ата журтну кыанлы душмандан сакълар ючюн керекдиле. Залий ол заманда райкомда ишлей эди да, партия къуллукъчу къадарында, анга халкъны душманнга къажау къуурагъа буюрулады. Гитлерчи ууучлаучула Кавказгъа жетип, мында жашыртын басманы бардырыгъа тюшгенде, ол харушха (подполье) кетип, «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни кыысха бетлерин чыгъарып турады. Кёп турмай, душман Шимал Кавказдан кыысталгъан эди. Залий да, кеси кибик кёплеча, Ата журтну жангыдан аягъы юсюне салырдан болуп, кече жатмай ишлей эди. Не медет, Малкъаргъа урушдан да кыйын сынау тюшдю да, сталинчи эгетле аны туугъан жеринден суууруп чыгъардыла, опуракъ вагонлагъа жыйып, элтип, Орта Азия тюзлерине тёкдюле.

Халкълай къалыр ючюн кыйынлы кюреш жангыдан киши жеринде байланды. Ма ол заманда ана тилде жазылгъан хар сёз хар таулугъа тейри жарыгъыча кёрюннгенде, урушдан къайтхан Къайсын бла бирге, Залий да къыргъыз, къазак элlege айланып, ажашхан, мугурайгъан таулулагъа эс бере эди, таукел этдирген сёзле айта эди, ырысхы болушлукъну мадарларын эте эди.

50-чю жылланы экинчи жарымындан башлап, Залий назмучулукъгъа анда-мында бир бёлюнсе да, саулай прозагъа бериледи. Кесини жамауат къуллугъун да къоймай, – бу жыллада уа ол китап басманы директору, райкомну биринчи секретары, радио бла телевидение комитетни председателини экинчиси, Къабарты-Малкъар илму-излем институту тамата илму къуллукъчусу болуп ишлегенди. Алай бла, аны Нальчикде, Фрунзеде, Москвада – «Сюйген журтум», «Сюлемен», «Кертчилик», «Сезим бийиклиги», «Жылла жарыгъы», «Тау къушла», «Жаннган жүрекле», «Басхан жулдузу» деген китаплары чыккъандыла. Ол арада Залий къалам къарындашларыны юслеринден эсгериуле жазгъанды, ёлген тенги Хабуну бары чыгъармачылыкъын жыйышдырып басмаларгъа кёп кыйын салгъанды.

Малкъар прозаны баш китабы Залийни «Тау къушла» романыды. Бу китапны хазырлай, мен аны жангыдан окъуп чыккъанма, эндиге дери къалай айта келген эсек да, бюгюн ана адабиятда романны тийишли жерин айтыргъа керекди деген мурат бла. Роман басмаланган жыллада аны юсюнден кёпле жазгъан эселе да, Шимал Кавказ халкъланы адабиятларында роман жанрны къуралыууну хакъындан жазылгъан ишледе ол сагъынылмай къалмагъан эсе да, бек сейири – анга тийишли багъа берилмегенди. Кешокъ улу Алимни «Тау тёппеле жукъламайдыла»

деген диалогиясы, аны кибики иги бла айтыла келген башха романланы сатырында айтылыргъа тийишли чыгъармады. Халкъны инкъыйлапда жашауу алай толу, терен кѳргюзтүлген чыгъарма бизде кѳп туюлюдо.

Билмейме, мен 1957 жылда «Коммунизмге жол» газетде ишлей, малкъар жазычуланы да таный башлап, бек биринчи окъугъаным ол болгъаны себеплимиди, огъесе роман кертиси бла чынты суратлау чыгъарма болгъаны ючюнмюдо билмейме, ол мени суратлау сѳзюбюзде бек сыйлы кѳрген китабымды. Мен ол романны юсюнден кѳп жазгъанма, филология тинтиуле этгенме, аны къайтара турур кереклиси жокъду, басмалангандыла. Ол китап мени Ата журтума тансыкълыгъым бла байламлыды. Узакъда, киши жеринде ѳсюп, окъуп, ана тилни билирге, Ата журтуму кѳрюрге, анда айтылгъан жырланы эшитирге, чыккгъан китапланы окъургъа термилген заманымда къагъытда тауча жазылгъан сѳз мени кѳзлеримден жилтинле чыгъартычу эди, манга миллетни жаны кибики кѳрюне. Акъылбалыкъ болур заманыма уа аллай сезим келген эди – ким эсе да миллетни жанын сууруп алып, темир чалдишге салып тургъанча! Миллет, хыйлагъа чалынган бир деу батырча кѳрюнюп, ол сауду, къайда эсе да турады, темир чалдишни ууатып чыгъарыкъды, бизге, киши жеринде ѳсген жашлагъа, къызлагъа: «Къайтыгъыз жерибизге, жол ачыкъды!» – деп айтырыгъына ийнана эдим. Хар жолдан мен бир эски «Ана тил» не бир газет журун кѳргенимде, темир чалдишде беги-тилип тургъан миллет жан кѳз туурама келиучю эди. Алай къалгъанды эсимде: малкъар тилде зарфха урулуп бир сѳз да чыгъар амалы болмагъан жыллада зарфха урулуп чыккгъан «Залиханов» деген сѳз манга битеу да ана басманы, ана тилни магъанасын тутханды.

Кацийланы Хабу, Жанакъайытны татлы тенги, мени да бир эллим, файгъамбар кибики бир асыл, жарыкъ адам, бирде газетде ишлегенлени ныгъышлары болуучю мюйюшде Жанакъайыт бла да тюбешичю эди. Хабу жерлешине дайым бир сорууну сора эди: «Къалайгъа жетгенсе?» – деп. Жанакъайыт да, кюле: «Тейри, Хабу, Мазан Андрей бла бирге Бештаугъа атланганды», – дер эди. Башха жол а Солтан-Хамид Мироновха (Киров) къалкъа болуп жоюлду деп, керти да ол ажымлы иш Залийни кѳз туурасында болуп къалгъанча, алай жарсыр эди. Хабу «Тау къушланы» жазыла баргъанын газетде басмалай бара эди да, мен да, бирси таулула да аны жутланып окъуй эдик. Романны барышын сакълай эдик. Газетден кѳп артха къалмай, «Шуѳхлукъ» альманах да чыгъара эди да, анда къайтарып окъуй эдик. Роман энчи китап болуп чыккгъанда уа, мен аны тинтиучюлюк ишимде керек болуп, билмейме ненчанчы кере къайтарып окъугъанма. Андан бери кѳп жылла озгъандыла, Залий башха романла жазгъанды – «Жанган жюрекле», «Басхан жулдузу», «Эки тюбешу»... Ала да малкъар прозаны кѳтюрген, аны жашауун кѳп тюрлю жанындан суратлап, халкъны тюрлю тарых кезиуледе къалай жашагъанын, аны бирси миллетле бла къазанлаша келгенин суратлагъандыла.

«Тау къушла» – малкъар халкъы да, дуняда бирси халкълача, бир тюрлю ѳмюрлени кюйлерин кѳрюп бошاپ, жангы, белгисиз жоллагъа,

инкыйлап сермешлеге кылайлыкъ бла чыкыгъанларын кёргюзтген чыгъармады. Терен тагылада башланып, уллу суулагъа кыошулгъан кезлеуча, малкыар жамауатла да, тауладан саркып, бурулушну уллу жолларына аллангандыла, кеслери кибик кёп халкъланы ишлерине нёгер болгъандыла. Ол формалы кыйын жангырыуну Залий Мазан кибик жалчы таулуну кыдары бла кёргюзтгенди. Кязим айтханча, «малда туруп, мал болгъан жарлы» дуняда башха тюрлю жашау болгъанын да кёреди, анга аллай жашаугъа жетишир ючюн кюреширге керегин да ангылайды. Мазанны кыдары саулай Малкыарны кыдары кибик кёрюнеди.

Залийни бирси жигитлери да эсе кыладыла. Тирменчи Кысай, сёз ючюн, чынтты суратлау бийикликге жетген сыфатды. Дуня тюрленмезлик сунуучу, жашау тиричиликге тирмен тегейлени тюплеринден кыараучу Кысайны кюрешиге чыкыгъаны – ол да малкыар халкыгъа келген жангылыккыны белгисиди. Уллу сезим бурулушну шагъатыды. Тюз да аныча, Самат, Адыхам, Байкъл, Ибрагим – жарсыулары эл ныгышындан тышында айтылмаучу кишиле, дуняда болгъан ишлени сюзедиле, саясатха кыатышадыла. Алгыннгы эл жашау кенгерип, таулула да бирси халкъланы арасында тиричилик кыурау, тарых магъанасы болгъан ишлеге кыатышыу дегенча халлагъа тюшюнедиле. «Тау кыушла» романыны магъанасы андады.

Залийни «Жанган жюрекле» деген уллу романы 1970 жылда чыкыгъанды. Ол Малкыарны бююнню тиричилигин суратлайды. Кёп миллетли таулу районладан биринде электростанцияны кыурулушу барады, жер байлыккыла изленедиле, малчылыккыны, жерчиликни да айнытыр ючюн кюреседиле. Ол формалы жашау тиричилик агъымланы райкомну биринчи секретары Батырны сыфатында бирикдирип, кёп тюрлю кыадарланы, кыылыкъланы, кыуанчлы, жарсыулу ишлени айтыргъа, кёргюзтюрге жетишеди.

Романны баш жигити, райкомну биринчи секретары Батыр Османович, былай айтсакъ, 60-чы–70-чи жылланы адамыды; ол кесинде уруш жолларын арытхан, ызы бла уруш кюйдюрген эллени аягы юслерине салгъан коммунистни жашау сынауларын бирикдиреди. Залийхан улуну суратлауунда Батыр шёндюгюлю партия кыуллукъчуну юлгюсюдю, аны бла бирге, ол тау адетлени кёз гинжисича сакълайды, жерлешилерине кыарындаш да, улан да болалады.

«Жанган жюрекле» дегенни магъанасын кенгирек тешерден болсакъ, аны миллет жашауларына кыайтхан таулула, ёз жерлеринде жангыдан тиричилик этгенле деп ангыларгъа да боллукъду. Залий кеси иги таныгъан эллени, адамланы, кеси иги билген ишлени юслеринден жазады. Анга кёре, роман толусунай биографиялы болады. Батырны сыфатына Залийни кесини кёп иши, илишанлары киргенди. Ол саулай авторну кесини сураты туююл эсе да, анда кёп жыллада райкомгъа башчылыкъ этген жазыучу кесини сынауун жыйышдыргъанды. Аны себепли Батыр

Жанакъайытны кеси кесине салгъан эспертмесиди, жаз тил бла жазылгъан жашау жолуду.

Романда уллу къурулушла суратланадыла, жангыдан къуралып, ёсюп баргъан тау элле. Аллай роман окуяларыны жияларын тартхан, бары этилген ишлеге жашау къанын ийгенле – адамладыла. Батыр башчылыкъ этген район кёп миллетли болгъаны себепли уа, ала, романны адамлары, кёп тюрлю адетлени, къылыкъланы, къарамланы жюрютеди-ле; араларында игилик, аманлыкъ да сыналады. Алай жашау тирменин бургъан бирликди, жан ахлулукъду, тюз ниетлиликди.

Залий кёп тюрлю хапарла, повестьле, сабийлеге деп жомакъла жазгъанды. «Инал бла Кяусар» (аны кеси бек суйген чыгъармасы эди) – малкъар прозада суймекликни юсюнден уллу повесть. Тюрлю-тюрлю антологиялагъа Залий аны суйюп къошдуруучу эди. Хар замандача, мында да Залий уллу адамлыкълары болгъан таулуланы сыфатларын къурагъанды. Ариулугъу бла ийменчеклиги, суймеклигине, намысха да бирча сакълыгъы Кяусарны сыфатын жюреклеге жууукъ этеди. Суймекликни сыйын кесини энчи насыбындан, эл бетинде ыйлыгъыу сезиминден эсе, бийикге салгъан Нафисат, Иналны биринчи къатыны, бек кючлю, акъыллы тиширыуду. Аны сыфатын да Залий уллу суймеклик бла къурайды. Эки адамны – Кяусар бла Иналны – жюреклерине Аллах кеси салгъан суймекликни кёргюзте, Залий аллай саламдан киши да къачып, бугъуп, туююшоп къутулмазлыгъын кёргюзтеди.

Айхайда, бир бирлерин къыйын дуняда табып, аллай чойреликлене ичинде ырахат жашаялмазлыкъларын Кяусар да, Инал да биледи. Алай ол ажымлы билим аланы кёлсюз угъай, таукел этеди. Инал тюз, батыр адам болуп, анга келген, энтта да келирге боллукъ палахладан букъмайды, къанны къан бла жууаргъа суймейди. Аны себепли Эльмурза, Жантемир кибик тажалланы жалаңда терсликлерине тюбетеди ансы, ызларындан сюрмейди. Кяусар ючюн ол кёп тукъумлагъа жау болуп, къачхынчылыкъ сынаи эсе да, узакъ таулада, дорбунда ол кийиксинмейди, адамлыгъын сакълайды; туугъан табийгъатыны, элини да ёкюлю, уланы болгъанлай къалады.

Залийни бирси хапарларында да кёп тюрлю сейир адамлагъа тюбейбиз – «битеу Холам аузуна айтылгъан узун мыйыкълары» болуучу Аслан кибик кишилеге («Къарт арбачы»); бир зат эшитсе, не эсине бир зат тюшсе, «онг чуругъу аягъында, солу жаланлай» элге чабып чыгъыучу Зурум кибик тиширыулагъа («Сейир-тамашала»).

Залий бирде накъырдагъа ёте, бирде философия фикирле эте, къысха хапарларын алай жазгъанды.

Залийни кеси саулугъунда басмаланмай къалгъан чыгъармаларыны арасында «Эки тюбешуу» деген уллу романыды. Ол, жаралы болуп, пленнге тюшген таулу жаш Алийхан, концлагерьден къачып къутулуп, Франция жанында къанлы фашистлеге къажау партизан кюрешни къалай къурагъаныны юсюнденди. Роман эсгеруу формада, Алийхан тенги Адрахманнга айтхан хапарча алай къуралгъанды. Экинчи дуня урушну

тарыхына Француз Сопротивление деп алай кирген партизан урушла- да таулу жашны кѳураучулукѳ, патриот хунери ачыкъланады. Алийхан сѳйген кѳызы Земжан бла юйюрлю болургѳа хазырлана тургѳанлай, Ата журт уруш башланып, ол да, кеси кибик эр кишилени барыча, урушха кетеди. Алай аны чынтты эрлиги, Ата журтха уланлыгѳы жаралы болуп, жесирге тѳушгенден сора ачыкъланады.

Алийханны пленден бирге кѳачхан солдат тенглери Андрей бла Виктор да аллай таукел жашладыла, кѳурешни ахырына дери Алийханны биргесине боладыла. Залий таулу жашны француз нѳгерлерини – Жо- зефни, Филиппин, Морисни, Диананы, «Робеспьерге ушагѳан» Фирмен- ни, Альберни, Луизаны, башхаланы да сыфатларында алагѳа жѳурекден аперимлик бериу сезими бла жазады.

Залийни «Эки тѳобешиу» романы бир адамны – Алийханны – уруш жоллары суратлайды, жигитни кесини юсюнден хапарыды. Анга кѳре, бары салмала аны юсю бла ѳтедиле, бары ишледе аны хаты кѳрюнеди. Партизан жашауну сурлугѳу аны хатер кѳудуретин сѳнгдѳюрѳп кѳой- магѳаны бир сатхыч французлуну юсюнде да кѳрюнеди. Немисли сат- хычланы партизанла тургѳан жерге элтеме деп, аланы агѳачха келти- рип, партизанланы да тапдыралмагѳанда, ала аны кѳагѳып кетедиле, партизанла да, аны тапханда, тынчайтып кетерге ыразы эдиле, Алийхан кѳоймады. Аны оноуу бла кѳошларына келтирип, жанын сакѳлайды- ла. «Жангылмагѳан болмайды, ол, сау кѳалып, жангылычын ангыласа, бизге нѳгер боллукѳду», – дейди ол. Кертиси да, сау кѳалгѳан сатхыч чынтты партизаннга айланады.

Биз, саула, арабыздан кетген жазыучуну чыгѳармачылыкѳ хазнасы- на сакѳ кѳараргѳа, хурмет этерге тийишлибиз. «Эки тѳобешиу» романы малкѳар жазыучу, жамауат кѳуллукѳчу Залийханланы Жанакѳыйтны чыгѳармачылыкѳ жолунда бир кѳауум жыл аны акѳылын алып тургѳан окуяды. Аны адабиятта магѳанасы аны бла байламлыды.

«Басхан жулдузу» – кѳадарла, кѳылыкѳла романы угѳай, адеп-кѳы- лыкѳ, кѳарындашлыкѳ романыды дерге боллукѳду. Малкѳар прозаны устасы бу романында бизни миллетле арасында халланы ариулугѳуна тангсындырады. Бир халкѳ да энчиликде, кесимчиликде жашамайды. Аны жоллары кѳп жанына чыгѳадыла, ол кесини игилигин да аямайды, бирсилени игиликлерин да кѳре, жашау тиричилигин алай ѳтеди.

Романны заманы – XIX ѳмюрнѳ ахырында–XX ѳмюрнѳ башын- да Басхан ауузунда бир элни жашаууду. Ючкюмел (элни аты алайды) кесини жашау тиричилигин этеди. Аны кѳууанчы, бушууу да болады; кереклерин тапмай инжилгенле, табийгѳатны хорлугѳун кѳрѳп ачы- гѳанла да бардыла. Алай Ючкюмелни эл этген, бирси эллени арасында намысын кѳтѳрген – ол бир заманда тарыкѳмайды. «Жарлы уа шайтан болсун!» – деп, азына тѳзѳп, кѳбюне гынттылы болмай, адамгѳа тий- ишлисича жашайды. Ючкюмелни аллай эллиги Тау артында Гѳоржюге, этекледе Кѳабартыгѳа белгиледи. Ол жерледе да ючкюмелчи таулуланы аны ючюн сѳедиле. Уллу кѳууанчлада, кѳыйынлыкѳлада бир бирге би-

лек болуу дегенча, тенглик, кьонакълыкъ жюрютюу дегенча, халкълны да халкъ, адамны да адам этген тёреле бу элде туугъан кибикдиле. Аны себепли гюржюлю Сардион, гюрбежи тёрешню ауушдан аудуруп келип, Нохтаргъа Басханда ишни башларгъа болушады; къабартылы Астемир, Нохтарны жашчыгъы Теммотну тайгъа кёзю къарагъанын эслеп, аны боюнуна жип салып, жашчыкълны кьолуна тутдуруп жибереди; аууш бла тёреш аудуруп келген Арчил, Нохтарны бахчасын ырхы элтип, была мында анга топуракъ ташыгъанларын кёрюп, артха кеталмай, тохтап, ала бла бирге топуракъ ташыйды... Теммотну ана кьарындашы Баймырза Бакъсанукълну кызы Аймёлекни Теммотха тилей баргъанда, ол а Чегемде акъ атны хапарын айтып, аны келтирсегиз, мен да кызымы берирме деп, чорт салгъанда, Теммот кече бла барып, акъ атны иесин табып, кечегиде жумушун айтханда, Жаммот да кимсе деп сормай, келин отоудан чыгъып, акъ атны келтирип берип ийгени – ала бары адамлыкълны, терен кьарагъанда уа, халкълыкълны да белгиси болуп, таулула алгълын кьарангы болгъандыла дегенни ташын ташда кьоймайды. Басхан жулдузу – авторну оюмунда, романында айтыргъа деген ниетинде басханчыланы адеп-намыс байлыкълларыды, нёгерликге, кьоншулукългъа жетгенде, бийик юлгю кёргюзте билгенлериди.

Ючкюмелни адеп-кылыкъ кьолайы жаланда авторну атындан айтылып кьалгъан болса, романны магъанасы болмаз эди, эсде аны жугъу кьалмай. Жашау тиричилик, адамланы жюрюу-туруулары, адеп-намыс кьолайлары аланы сыфатлары бла ачыкъланады. Романны баш жигити кимди дегенде, Ючкюмел элни адамларыдыла, халкъды дерге боллукълду.

Романны орта багъанасына бир таулу юйорню, Нохтарны юйорнюн салып, бары суула жыйылып, тенгиз кьурагъанча, ала жюрютген иш кёллюлок, беримлик, хатерлик, хунерлик – бары жыйылып, Ючкюмелни, аны юсю бла малкъар халкълны миллет даражасын, тыш жерледе атын кьурайдыла. Нохтар, аны юйдегиси Налжюз, жашлары Теммот – эки тёлю, бир миллетни ниет, иш хунер кьолайын кьурагъан эки кюч. Нохтар кьаллай бир тёзюмлю, тынч адам эсе да, аллай бир да азатды. Аны себепли ол Амырхан бийни хорлугълун кётюралмай, анга кьол жетдирип, элден кетип, бир кьауум жыл турады. Анда ол гюржю халкълны танийды. Сардионну ниет кьарындашы болады.

Алай бла, Нохтар эки миллетни бирикдирген, кесини элини, жерини жолларын бирси миллетлеге элтген адам да болады. Бий бла сёз болуп кетген эсе да, ол Тау артында бир миллетни келечиси болгъанын унутмайды, халкълны даражасына анда бютюнда сакъ болады.

Залий бары чыгъармаларында да тиширыуну сыфатын уллу хурмет бла кьурай келгенди. «Басхан жулдузунда» тиширыула да огьурлудула, не кьыйынлыкълны кётюрюрге да хазырдыла, алай а жарыкълыкъларын, хатерликлерин бир заманда кьоймайдыла. Налжюз, Теммотну анасы, таулу тиширыуну ол формалы насыплы илишанларын жыйышдыргъанды. Адыллы, асыл тиширыу, Нохтар тас болуп тургъанда, бар тиричи-

лигин ырхы талап кетгенде, баш иеси ажымлы жоюлгъанда да, сабырлыгынын, тѣзюмлююгюн атмай, сейир адепликни кѣргюзтеди. Нохтар, аны ызындан Теммот тышында не мадар этселе да, юйде кѣууатны уа Налжюз кѣурайды. Тюзю: эр кишилени жолларын жарытхан аны кѣарамыды, алгышыды, жокъну бар этген, баргъа кѣууат берген тиширыу кѣачыды. Ол келини Аймѣлекни да алай юйретирикди, тиширыулукъну ол бийик кѣачы андан туугъанлагъа да асаба болуп кѣаллыкъды.

«Басхан жулдузу» халкъны турмуш-тиричилик мардаларын иги билген, аланы тѣлюлеге билдирирге иш этген жазыучуну чыгъармасыды. Керти да, эки уллу ауздан, Уллу Малкъар бла Уллу Басхандан эки таурухчуну, Аслангерийни бла Таумырзаны алып, халкъны кѣаллайлыгынын алагъа айтмагъа кѣойгъаны да аны ючюндю. Аслангерий бла Таумырза кеслери бирер адеп-кѣылыкъ институтдула, халкъны ниет кѣолайын толусунлай бирикдиргендиле. Энди роман жазгъан жазыучу кеси да алагъа сейир этип тынгылайды, сора романны жигитлери аланы хапарларындан келедиле, битеу да ала жюрютген адеп-кѣылыкъ тѣреле, ийнануула, табынуула, кѣууанчла, жарсыула – бары, бары.. Туугъандан ѣлюп кетгинчи адам, таулу адамы, кесин кѣалай жюрютюрге кереги, таматалыкъ, гитчелик намыс, тиширыуну кѣачы, эр киши бла тиширыуну арасында адеплик, мажюсю маданият бла муслийман дин – бары кѣргюзтюлгендиле романда, аны жигитлери ол формалы адетлени барындан сыналып чыгъадыла. «Басхан жулдузу» деген ангыламны дагъыда бир айландырсакъ, ол малкъар халкъны кѣп ѣмюрледе жыйышдыргъан ниет байлыгы болуп да чыгъады. Бир жерде бир халкъдан кем болмагъан ниет дунясы!

Халкъы бла бирге Залий да кѣп затлагъа тюбей жашагъанды – уллу, кѣыйын жоллада хар зат да ол суйгенча, ол мурат этгенча болуп да баргъан болмаз. Бек башы: хар тюрлю иште, партия кѣуллукъда, жамауат иште, жазыучулукъда, миллетини ѣкюлю, келечиси болууда – барында да ол адамлыкъ, уланлыкъ борчларын толусунлай бергенди. «Кѣабарты-Малкъарны халкъ жазыучусу» деген сыйлы ат да анга аны ючюн аталгъанды.

Алай жашаргъа, ишлерге кѣолундан келген адам бюгюнлюкде да бизни сыйлы устазыбыз болгъанлай кѣалады.

*Август – сентябрь, 1996 жыл,
Акъ Суу – Нальчик*

ТѢППЕЛАНЫ Алим

ЗАЛИЙХАНЛАНЫ Жанакъайым

КИЕУ БЛА КЪАЙЫН

Аллахберди, кесигиз билгенликден, чамны суйген адамды. Аны киеую Бахау да аны бурунундан тюшген сунарса, оюннга ол да алайды.

Бахау орта ёсюмлю, къызылуурт, женгил сёлешичю, алай эссиз женгиллик этмеучю жашды. **Лакъырда**ны, чамны ангылагъан.

Была киеу бла къайын болгъанлыкъга, туугъан къарындашладан эсе татлыдыла, бири бирисиз **кечиалмай**дыла. Ахшы ушхуурун бири бирисиз ашамагъан, бир бирлерин алай суйген адамла.

Къонакъ ырысхысы бла келеди деп, бурундан сёз барды. Ол керти сёз болгъанын мен кесим сынагъанма. Бахау къонакъга бек жарыкъ адамды. Къонакъны келирин сакълап тургъанча, анга алай къууаныучуду. Бахауну юйюнде берекетлигин мен андан кёреме. Тенгликни жюрюте билген тизгинли, таза жашды. Нёгерлерини арасында намысы барды, ала аны ариу кёредиле, сюедиле.

Аллахбердини бла Бахауну чамлары бир кюнде да тохтамайды. Аланы жангыз бир чамларыны юсюнден сизге айтыргъа деп, эрттеден бери кесим кесиме къаст этгенлей турама. Алай, не эсе да, артха созула тургъанды. Бир кюн къалгъан минг кюн къалыр деп, бурунгулула билмей айтхан болмазла.

Болсада, андан созмай, аны бюгюн сизге айтыр заман болгъаннга санайма. Тынгылагъыз.

Бир кюн десем да, шабат кюнню ингиринде Бахау тенглерин къонакъга чакъырды. Ол аны туугъан кюннюмюдю огъесе байраммыды, алайны тюзюн билалмайма. Андан бери не къадар заман озгъанды, айып этмегиз, унутуп къойгъанма.

Аллахберди аланы орталарында олтурады. Таматалыкъны жукъарин, сепкилбет Тамук этеди. Аллахберди, кеси юйюне санап, бетсинип, таматалыкъ этерге унамагъанды.

Жашла ашайдыла, ичедиле, араларында чам, лакъырда кызады. Не айтырса, жарыкъчыкъла бола баргъанлары къадар бир бирлерини ауузларына теркден-терк чабадыла. Жырлап да бир башладыла, алай, нек эсе да, жырлары болмады. Кызыу хапарга киришдиле.

– Жашла, айып этмегиз, бир жумушчугъум барды, мен бусагъатчыкъдан къайтайым, – деп, Аллахберди гылмай таягына таяна, отоудан чыкъды. Ол танг кесек туруп къайтды да, жерине олтурду. Жарыгъан жашла аны къаллай бирден къайтханын эслеген да этмедиле. Ала энди бир бири ауузларына чабып, бир бири сёзлерин бёле сёлешедиле. Ала жер этегине дери жетмеген жер да, кёк бийигинде жулдуз да къала болмаз.

– А къарындашчыкъларым! Мени киеучюгюмю багъалы саулугъу ючюн алыкъа аякъ кѣтюрмегеним ючюн мен **мындан** уялып турама. Барыгъыз да билесиз: мени аламат тауушлукъ киеуюмю саулугъу ючюн, аны хар кюнде да къууанчы ючюн. Ол бизни хар заманда былай сыйлай туруру ючюн. Киеучюгом, бюгонден ары энтта да жюз жыл къууанч бла жаша. Сен да бизсиз, биз да сенсиз болмайыкъ! – деп, Аллахберди стаканын Бахауну стаканына къагъып, зынгырдатды. – Барады, киеу!

– Ол баргъан жерге ауруу бармасын! – деди Бахау да.

Жашла стаканларын уруп, тартдыла.

– Э жууукъларым! Мени киеучюгом ёресине сары алтынды, сары! Муну кибик адам дунияда болмаз, – деп тебиреди Аллахберди.

– Аха, энди эсинге не тюшгенди? – деп, Бахау тынгысыз бола башлады.

– Мени киеучюгом бек эсли адамды. Хар атламын, хар этгенин тергеуге алгъан, – деп, бардырады къайыны, ышара-ышара, Бахауну инбашын сылай.

Аллахберди алай эте, кѣп сѣлешди. Бахау да, ышара-ышара, жаный турады. Болсада, къайыны аны къалай эсе да дыгъылына тийди.

– Аллахберди! Тохтасанг – тохта, тохтамасанг, билляхий, мен бир башласам, аллыма саулай дуния сюелсе да тыймаз! – деди Бахау, хар замандача, женгил ауазы бла.

– Мен бошайым да, сен андан сора башларса, киеу, – деди къайыны, андан абаданлыгъын хайырлана.

– Охо, охо! Айт, не айтырыкъ эсенг да. Сора манга да бир тынгыла! – деп къошду Бахау да.

– Мени киеучюгом, айтханымча, бек тергеулю, мени да аяулу ююртген адамды.

– Муну чайнап, созуп турма да, Аллахберди, не айтырыкъ эсенг да, айт! – деди Тамук.

– Тамук, айта турама да, ашыкъма. Ашыкъгъан суу тенгизге жетмейди деп эшитмегенмисе? – Аны да тыйып, Аллахберди киеуюню кѣзюне къарады.

– Манга бирда къарама! Айтып боша да, сора манга ол заманда къарарса.

– Ол заманда да къарарма. Мени киеучюгом хуржунунда бир блокнот жюрютеди, аны билмеген ЦСУ-ну битеу тарихлери, тергеулери анда жазылып тургъан сунарса!

– Хоу, кѣп жазыу барды да!

– Атабызгъа былтыр къаллай бир къоншулукъ этгенине дери да, неда...

– Неле, неле дейсе? – деп, эринчиклерин жалай сорду Бахау, сейирсинип.

– Атабызгъа, манга, къоншуларынга да этген къоншулукъ жаучугъунгу, айранынгы, сютюнгю да жазып тураса дейме. Литрле бла, граммла бла окъуна дейме.

– Андан эсе, бюгюн Чирик кёл жер тубюне батып кетгенди десенг да ийнандырыр эдинг, Аллахберди! – деп, харх этип кюлдю Бахау.

Ичги татый баргъан жашла быланы даулашларына кзулак салдыла.

Ол угъай да, мен муну юйюнг келип несин ашагъаныма, ичгениме дери барын да жазып турады. Бир кюн а бир стакан сют баш ичген эдим да, ол да жазылыпды.

– Жыгъылама, ауама, жашла, тутугъуз! – деп, къайынын хиликкя этеди Бахау.

– Бахау, харип, аланы уа нек жазаса? – деп сорду Тамукну жанында олтургъан бир жугъурбет, жарыкъ кёзлю жаш, кюле-кюле.

– Багъаларын сурарыкъ болур, – деди ичгени бирсиледен эсе бегирек татыгъан жаш да, кюлунда шиши бла жаркойдан эт кесекчикни алалмай, аны ары-бери соза.

– Жууукъларым, ма бюгече былайда олтургъанланы да блокнотуна жазарына мен ишек туююлме! – деди биягъы Аллахберди.

– Айраннга суу кюш, телиге жол бош дейдиле. Жанша. Алан, Аллахберди, сен айтханла ётюрюк болуп чыкъсала не этерсе? Ол заманда сени жырынг къалай жырланырын билемисе? – деп, кёзюне къатды Бахау.

– Ётюрюк айта эсем, блокнотунгу бери чыгъар! – деди Аллахберди. Алай, олсагъатдан былай кюшду: – Алгъа ёч салайыкъ. Эки керти адам да айырайыкъ да, блокнотунга ала къарасынла. Ыразымыса, киеучюгюм?

– Бек ыразыма.

– Бек ыразыса да?

– Бекден да бек ыразыма. Ала анда сен айтхан жазулану тапсала, боюнум кыылдан иничгеди. Сен айтхан ёчге ыразыма.

– Тапмасала уа? – деп соруп, Бахау энди аны кёзюне къарады.

– Тапмасала уа, сен салгъан ёчге мен да ыразыма.

– Къайынчыгъым, мен саплыкъ ёч а ма буду, билип къл. Мен ары-бери деучюню суймеучюню кесинг билесе.

– Айт, айт, тынгылайма.

– Бир жараулу ирик сояса, кългъаны да анга тийишли болуп. Бюгече былайда олтургъанла бла бирге юйюнде олтурабыз.

– Кимни юйюнде олтурлугъубуз бусагъат ачыкъ болур.

– **Тохтагъыз**, аланла! Ёчешгенле алаймы ёчешедиле? Бир биригизге къл беригиз! – деди Тамук, ёрге кётюрюле.

– Алай керекди, – деди ол сары шинли узунбоюн жаш.

– Къл берген угъай да, расписка берирге да ыразыма мен! – деп, Бахау таукел айтды.

– Айыплы сёлешме, Бахау. Биз бир бирибизге берген сёзюбюзден эсе, бир къагъыт хурттак не багъалы болады? Сен аны манга айтып берчи! – деди Тамук, ачуланган ауазы бла.

– Тамук тюз айтады. Сен мени сёзюме мен сени сёзюнге ийнанмай эсек, сора биз башыбызгъа бёрк бош киебиз! – деди Аллахберди.

– Ыразыма! Ма, Тамук, мени кьолум, – деп, Бахау онг кьолун алгъа узатды.

Аллахберди да, ол да кьол тутдула, аланы Тамук айырды.

– Тюз адамлагъа уа кимни сайлайса, киеу? Ол сайлауну мен санга береме. Бек кимлеге ышана эсенг да...

– Былайда мен ышанмагъан адам жокъду. Тамук бла Тенгиз бол-сунла.

– Алай эсе, экибиз да чыгъайыкъ да, сени ол тауушлукъ блокнот-чугъунгу алып, бу экисине берейик.

– Сенсиз а тапмам мен! – деди Бахау.

– Угъай, жашла. Аны Тенгизни бла мени боюнума салгъансыз. Биз экибиз барлыкъбыз. Блокнотунг къайдады, Борис? – деди Тамук.

– Аргъы отоуда пиджагымы сол ич хуржунундады.

– Жашла, бизге ышанасыз да? – деп, сорду Тамук.

– Хау, хау.

– Охода! Аланла, бу быллай бир не багъалы болду! – деди къайсы эсе да олтургъанладан бири.

– Тур, Тенгиз!

Тамук бла Тенгиз чыгып **кетдиле** да, олсагъатдан блокнотну алып къайтдыла.

– Ачыгъыз, къарагъыз. Аллахберди айтхан затладан бир сёз угъай, бир харфчыкъ окъуна тапсагъыз, боюну кьылдан иничгеди. Не айт-сагъыз – хазырма!

Бахау блокнотуна адам бедеш этерча, аллай хыликкя затланы жаз-магъанын кимден да кеси уста биледи. Ол алай таукел аны себепли сюеледи.

Тамук блокнотну ачып башлады. Олтургъанла, сейирсинип, аны тегерегине кысылдыла. Кёзлерин блокнотдан бла аны ауузундан алмай къарайдыла.

– Былайда жокъду, – деп, ол биринчи бетин аудурду да, экинчисин ачды. – Былайда да жокъду.

– Болмагъан къайдан боллукъду? – деп, кьууанады Бахау.

– Ярабий, жангылып, ташны ата билмеген кеси башына ата эди де-генлей болуп а къала болурмамы? – деп, Аллахберди кесин амалсызгъа кьалгъанча кёргюзтюрге кюрешеди.

– Сени башынга таш эртте тийгенди! – дейди Бахау, игида тирилип.

– Къайдан да башладым мен муну? – деп, Аллахберди кеси кесине тырман этеди. Ичинден а: «Охода, алай эте турайым, ишекли болмазгъа алай иги боллукъду» – дейди.

– Былайда уа – кимни болса телефонлары...

– Къызланы телефонлары бар эселе, айтчыгъыз, мен эгечиме айтып, киеучюкню чачын бир жьртдырайым! – деп, чам этеди Аллахберди.

Былайда уа – Бызынгыда кьойладан алыннган тёлю. Къарагъыз, не кьадар кьозу алыннганды, таланган!

– Киеучюгом, ы маржа, аладан бирлерин ёчюнг ючюн тамблагъа хазырларча эт.

– Аны юсюнден сени башынг ауруругъуна энтта да ийнанмаймыса?

– Аланла! – деди жашладан бири, татлы жукъудан уяна келген кибик. – Экисинден ёчге къайсы тюшсе да, бизге башха туююлдо.

О, нечик тюзюн айтдынг сен, гырма улу. Биз аны билмей къалай турганбыз! – деп чам этди узунбоюн, сары шинли жаш.

– Болсада, мени сартына, ёчге Аллахберди тюшсе сюеме.

– Нек?

– Нек болуп а, ол киеучюгом деп, Бахауну махтай, анга столла къуратыргъа сюеди, анса уа кеси къурамаучуду, – деди къайсы эсе да.

– Ол жаланда Малкъарбийни сыйлаучуду, – деп чимдиди бирлери.

– Э, тохтагъыз, маржа! Былайда не эсе да бир затла жазылып кёрюнедиде, – деди Тамук, блокнотну бир бетине тюрслеп къарай.

– Къоркъуй эдим бек! Сен анда жукъ тапсанг, мени да мыйыгъым жокъду, – деди биягъы Борис, бир тюрлю бир ишеги болмай. – Алай, блокнотда аз жазула болмазла. Алай бу айтханла жокъдула дейме мен.

– Была не жазуладыла, Бахау? – деп сорду Тамук.

– Кесинг окъу. Не бар эсе да, окъу, Тамук, – деп, кысыды Аллахберди, энди табылгъанын билип.

– Окъусун, окъусун. Окъу, Тамук, бирда аямай окъу! – деп, бир жанлыракъ турду Бахау, ыспасым жокъду дегенча.

– Аттыгъа – эки кило жау, Аллахбердиге бир шеша салганма, къойну бутун Аттыгъа бергенме. Эки тауукъ, дагъыда бир челек сют...

Жашлагъа кюлкую къабынды. Бахау, бишген чюгюндюр кибик, кып-кызыл болуп, сермеп, блокнотун алды да кеси окъуду.

– Билляхий муну мен жазмаганма! Муну бу кеси жазгъанды! – деп, туура кычырмады эсе да, уллу айтды.

– Угъай, киеучюгом, аны мен жазарыкъ болсам эди, ма бери жазар эдим, – деп, Аллахберди жан хуржунундан блокнотун чыгъарды. – Сёзюбюз – сёздю, киеу, ёчюбюз – ёчдю! Жашла, алайды да?

– Алайды, алайды!

– Анга кимни сёзю барды?

– Анга дау этер адам жокъду. Ким жазгъаны бизни ишибиз туююлдо.

– Сау бол да къал, Тенгиз. Жазылыпды да? Жазылыпды!

– Оллахий, Бахау, ёчге тюшдюнг да къалдынг.

– Киеу! Таш кимни башына тийгенин энди ангыладынгмы?

– Тауукъ багушну кюзгъай кетип, боюнуна бичакъ чыгъарганлай болдунг, Борис.

– Бу блокнотуму урлап, анда алай жазар деп, мени эсимде да жокъ эди...

– Сёзюбюз – сёздю. Къачан жыяса, киеучюгом? – дей, энди Аллахберди аны кёзюне жарыкъ къарады.

- Артыкълыкъ болады. Болсада сиз айтхан кюннге мен хазырма.
- Аперим, Бахау.
- Жаш болса, алай болады!
- Жаша!

УРГЪУЙЛА

Бу хапар элибиз колхозгъа кирир жылны аллында болгъан ишти. Ол жыллада бизде кѣпле юйле ишлей эдиле.

Бир ингирде Лѣкай бизге келди.

– Жюнюс, тамбла эки ѳгюзюнгю манга берсенг эди деп, тилей келгенме.

Бизни саулай эл да таныгъан эки ахшы ѳгюзюбюз бар эди. Уллула, къарыулула, узун мюйюзлюле, ариу ѳгюзле. Экиси да – къонгурла. Асыры бир бирине ушагъандан, кѣпле аланы эгизле сунуучу эдиле.

– Бермей а, Лѣкай, нек бермейме. Къайры барлыкъса?

– Тюнене Хаякъа башына чыгъып, юй агъач кесип, хазырлап келгенме. Аланы тартырыкъма. Сууукъла тюшгюнчю келтирмесем, бит-диралмам деп къоркъама.

– Хайырлы иш эт, Лѣкай. Егюзле Талададыла.

– Билеме.

– Бара барып, алайдан дорбун аллы бла чыгъарсыз да кетерсиз. – Атамы алай ыразы болуп бергенине Лѣкайны кѣлю толду.

– Сау бол, Жюнюс. Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын. Оллахий, алай айтханыма айып этме, алай саулай жамауатда сени бла Кериуан улу Алийни ѳгюзлеригизни хайырын кѣрмеген адам болмаз.

Бизни жыйында ѳгюзю болмагъан хазна юйюр да жокъ эди, алай Лѣкай, нек эсе да, ол экисин айырып айтды ансы.

– Ким да эли бла къууанады, жамауаты бла махтанады.

– Алайды, бек алайды. Мени жауум да жамауатына аман кѣрюнсюн!

– Андан Аллах сакъласын!

– Ол адамгъа ѳлген кибикди.

– Ёлюм кимге да хакъды. Аны айыбы жокъду, Лѣкай.

– Кеппе-кертиди.

– Мен жамауатымы кѣлюне тиймез ючюн не да этерикме. Керек болса, отха да секирликме.

– Аллах ыразы болсун, Жюнюс.

– Ёгюзлени бошатсагъыз а, бу жаш артха сюрюр.

– Угъай, угъай. Мен жашчыкъны да къыйнамайма, аны ючюн сен да жарсыма. Кесим сюрюрме Талагъа. – Лѣкай алай айтып, къаты болду.

Атам къоймаздан, Лѣкай унамаздан болдула. Ётюрюкден не асыу, мен Талагъа барыргъа асыры суйгенден, атам Лѣкай айтханны этип, мени ары жибермей къояды деп къоркъдум. Болсада атам аны хорлады, мен да къууандым.

– Ахшы. Алай эсе, ёгюзлени экибиз да Талагъа бирге сюрюп къайтырбыз. Биз тамбла, Аллах айтса, тангны буруну бла кетерикбиз. Сен а, ахшы жаш кибик, биз къайтыр заманнга бизни арбазда бол, – деп, Лёкай олтургъан жеринден кётюрюле, мени инбашыма къакъды.

Атам унамады да аны жерине олтуртду.

– Ушхууур бише турады. Айып тюйюлмюдю алай кетип къалыр-гъа! – деп, къысды.

– Сизге халалды, сау болугъуз. Ашар кереклим да жокъду. Энтта да жашлагъа тюберге керекме, изеуге элтирге, – деп, Лёкай ашыкъды.

– Ай юйюнге, алай къалай жарар! Ырысхысы бар эсе уа, хазыр ашны ашамай кетип ким кёргенди? – деп, атам къаты болду. – Кече узунду, алагъа да тюберсе.

Лёкай ушхууур ашап, алай кетди.

Талагъа барыргъа ашыкъгъандан, мен экинчи кюн тюш болгъунчу окъуна баш орамгъа чыкъдым. Къачан келедиле деп, Тапшин суу жанындан кёзюмю айырмай, къарайма. Кёрюнмейдиле.

Кюн а асыры къыздыргъандан халек этеди. Бир сериуюнчук да жокъду, хауа айланмайды, тегерек айран кибик уюгъан сунарс.

Юсюпланы алларында дуня жаратылгъанлы бери болуучу ныгъышда киши да жокъду. Къызыу кюн ныгъышны сакълаучу огурулу къартланы да юйлерине къуугъанды.

Жёнгерлерим а суу боюнунда, Шуайланы тирменни башында илипинни толтуруп жуунадыла. Андан чыкъгъанлай а, гоккабар ойнай болурла. Не эте эселе да, сууда зауукъ этедиле.

Орамны тёбен жанына къарадым да Шюйюшланы тереклерини жанында келе тургъан ёгюзлени эследим. Лёкай аланы башларындан тутуп келеди. Мен алларына чапдым. Уллу, базыкъ агъачны гынды бла суйреп, къызыуда терлеп, бурунларындан чыкъгъан исси тылпыулары жолну букъусун бардыра келедиле.

– Ай аперим, аперим! Иги жаш болса, былай болады, – деп, Лёкай мени махтайды.

Мен ёгюзлерибизни башындан тутдум. Аланы ызларындан да эки кшош ёгюз, ала да аллай бирер уллу агъачны суйреп, акъырын атлай, келедиле.

Арбазларына киралмай, агъачланы орамда къойдула. Лёкай изеуюн юйге чакъырды. Манга уа «не-е» деди, алай унамай, ёгюзлени къатында турдум. Адамла кеп да турмай, ашап-ичип чыкъдыла.

– А жигит, – дегенни айтды Лёкай, мени къубултуп, – энди экибиз да ёгюзлени сюрейик. Боюнсаны уа къайтханлай, мен кесим элтирме.

Экибиз да ёгюзлени барын да сюрюп, Тапшиннге атландыкъ.

Къудолу кьолгъа дери ёгюзле бир бирлерине къысылып тынч бардыла. Алай ол суучукъдан ётгенлей, юслерине ургъуйла басындыла да, ала къатели этип, къуйрукъларын ойната, ары-бери къачып башладыла. Лёкай бир жанларындан, мен бирси жанларындан къуууп, жолгъа бурабыз. Алай олсагъатдан биягъы чибинлеп башлайдыла.

– Алан! Былагъа бирен агъач угъай да, ючюшерин тагъып, суйретирге керек кёре эдим. Кёремисе. Арыгъан ёгюз алай чабамыды! – деп, Лёкай ёгюзлеге ачыланады. Артха тыйгъанлай а: – Былайгъа быллай бир ургъуй да къайдан жайылгъанды! – дейди.

– Мен а ол кюннге дери аллай бир ургъуйну кёрген да этмегенме. Ёгюзлени юслерин жабып къойгъанча, алай кёп эдиле.

Ала къача, биз къууа, таза жаныбыздан болдукъ.

Баям, Лёкай арыгъан окъуна болур эди. Сейирми этесе, тангны буруну бла Хаяукъа башына баргъанды, андан юй агъач келтиргенди, энди уа артха айланып, чибинлеп къачхан ёгюзлени Талагъа сюрюп барады. Кюн а къызыуду.

Лёкайны терлегени бетинден суу къуйгъанлай барады, кёлеги этине жабышханды. Аны амалсыз болгъанын ангыладым да, эки жанына къачхан ёгюзлени агъачха жибермей, кесим тыяргъа кюрешеме. Алай, не медет, жетишалмайма, алты ёгюз алты жанына къачады.

– Уй, харамдан жаратылгъан харамла! Шо ёлген да этги эдим да, январьны жыйырманчы кюнюнде сизни бла Жаммаш тёбени башында бир тюбер эди!

Ёгюзлени къатели этип чибиллетген ургъуйланы Лёкай алай жаныды. Къыш чиллени бек тутхан кезиуонде Жаммаш тёбени башында алай тюбешеле эди, айхайда, ургъуйладан эсе, Лёкай онглу боллугъу белгили эди.

Лёкай ургъуйланы алай жаный тургъанын ангылагъан кибик, бир уллу сакы учуп келип, аны бурунуна къонду. Баям, иги адамыча къапхан болур эди, Лёкай аман сескенди:

– Анса уа, сен ёлмегин, сен да къошулмасанг а, бирсиле жетише болмазла, – деп, аны урама деп, онг къолу бла силдеди да кеси бурунуна иги жетдирди. Сакы учду да кетди. – Ай, харамны урлугъу! Оллахий, бусагъатда къолумда ушкогум болса эди, мен бу налатны атмай къоймаз эдим.

Лёкайны бу сёзлери чибиннге ушкок бла чайхан деген нарт сёзню эсима тюшюрдюле. Алай да, ким биледи, бусагъат Лёкай болгъан кибик, бир амалсыз айтхан болур эди.

Лёкай а аямай бурунун къашыйды. Сакы не ургъуй къапхан жерни не къадар къашый барсанг, алайы аллай бир кичий барады. Ол да къашый, буруну да къызара, кёбе барады.

– Оллахий, жаш, бизни ашап къоядыла! – деп, къолларын булгъай, ургъуйланы къыстаргъа кюрешеди. Ахырында, бирда болмайды дегенча, къапхакъ жанына бурулду. Алайда чертлеуюк котурдан чырпылы бутакъчыкъла сындырып алды да энди ургъуйланы ала бла къыстай келеди.

Алай эте, аманны кебинден Арбала тохтаучугъа къутулдукъ. Алайда ургъуй да, сакы да шош болдула, ёгюзле да, кесиби да тынчайдыкъ.

– Алан, жигит, бу налатланы бизге Къодулу къол юсгюрюп къогъузтхан кёре эдим, – деп, аладан къутулгъаныбызгъа къууанады Лёкай.

Бютюнда ол желимден чыкыгыаныбызлай, бир сериунючюк урду, ол бизге бир хычыуун тийди. Лёкай татыулу ышарды. – Аллахха шукур. Дуния дегенинг нечик аламатды! Бу налатла кьоймайдыла ансы.

Биз кертти да солуу алдыкь.

Ёгюзлени да сюрюп, Талагъа келдик. Анда терек тюплери салкьын эди. Алайда кьошха бурулдукь да сууукь кьош айрандан бирер гоппан ичдик. Суусабыбыз да, арыгыаныбыз да къарап-къарагъынчы кетдиле. Айран адамны чархына кюч да, къарыу да береди.

Ай, таланган, Лёкай, бурунунга не болгъанды? – деп сорду бизге айран берген жаш.

Аны, тамбла тюш ууахтыдан сора, Кьодулу кьол бла Арбала тохтау-чуну арасына бар да, аны хапарын кесинге алайда толу айтырла. – Лёкай не кюлмей, не ышармай, алай айтды.

Мен, кюллюгюмю тыялмай, бир жанына бурулдум.

Лёкай а салкьын кьошда жумушакь мулжаргъа таянды да кьолу бла бурунуна узалды.

Аланла! Кертда да, бу, бугъа кьууукь кибик, не кёбюу этгенди! – деп, Лёкай бу жол кеси да ышарды. – А жаш! Чыккырны шимиринден ал да берчи, маржа, бери. Аны бла сюртюп бир кёрейим. Бираз сууутур эсе уа. Кьошчу жаш олсагыат агъач къалакь бла узатды. Лёкай шимирни кьалын, тынгылы сюртдю да, кьобуп, кьолларын жууду.

А жигит, – деди сора, манга айланып, – ол налат айтмазла бир кесек сууугъунчу мен алайгъа бараллыкь туююлме. Ингир салкьыны айланса, аяз да кётюрюлюр, ол заманда кетербиз, – деп, биягъы мулжаргъа таянды.

Мен ыразы болуп, кьошдан чыкьдым. Жаш да – мени ызымдан. Мен жолда болгъан ишлени айтдым. Жаш алгъа кюлдю. Сора сейир этди.

Тепшин ауузунда аллай болуп бирда эшитмегенме.

– Лёкай кеси да, бюгюн болмаса, мен да кёрмегенме дейди, – дедим мен да. Экибиз да алайдан айырылдыкь.

Мен кертме терекле тюбюне, кьошчу жаш бузоулагъа къарай кетдик...

АБДУЛ БЛА УРУЧУЛА

I

Абдул, огъурлу таулу киши, бир кюн, кюз артында, шахаргъа келип, базарлыгъын этди. Ол кеси къайры келлик эди, эки нёгери да бардыла. Ючюсю да кьуру бир эллиле болуп къалмай, бир жамауатдандыла. Кертиди, Абдул аладан таматады.

Жумушларын бошагъанлай, Абдул нёгерлерин излей, аланы сурай, базарда ары-бери айлана, тегерекге къарайды. Анда кёгет берекетден адамны башы тегерек айланыр.

Адамланы уа айтмай оқыуна кьой. Асыры кепден излеген адамынгы тапхан гебенде ийне тапхандан тынч болмаз. Адамланы башларындан кьарасанг, тенгиз чайкьалгъан сунаrsa.

Ол нёгерлерин кючден-бутдан тапды. Ючюсю да энди юйлерине кетерге жол кёл алдыла да автостанциягъа бардыла. Абдул нёгерлеринден абадан болгъаны себепли, адет бла, ючюсюне да билетле алыргъа деп, кассагъа жанлады.

– Абдул, этме, Аллах ючюн, алай! – деп, нёгерлери не кьаты болдула эсе да, ол унамады.

– Сабыр болугъуз, аланла. Мен этерими кесим билеме. Сиз да этеригизни кесигиз биле туругъуз! – деп кьойду.

Нёгерлери не этерик эдиле? Таматаны сёзю – буйрукъду сора. Абдул кассир кьызгъа:

– Къызым, манга Чегемге дери юч билет, – деп, башын кассаны тапкасына ийилтип, хуржунуна узалды.

Онг хуржунунда бохчасы жокъ, солуна да узалды, анда да жокъ. «Ярабий, жан хуржунунамы салгъан болурму?» – деп, ары да узалды, анда да жокъ. «Хуржунум тешик а болурму?» – деп, барына да жангъыдан эки-юч кере да кьарады. Ала тешик да тьюнюлдоле. Бохча жокъду.

Кассир кьыз юч билетни да узатып, тапкачыкьгъа салып, багъаларын сакълайды.

– Аппа, ахчагъыз жокъмуду? – деп, ол кьызарып сорду.

– Болмай а, бек бар эди, алай не болду эсе да, бохчамы табалмайма ансы деп, Абдул андан эсе бек кьызарды.

– Охода, тапсагъыз келирсиз, – деп, кьыз билетлени тапкачыкьдан алып, аллына салды.

Уялгъандан не этерге билмей, адыргыгъа кьалып, Абдул нёгерлери болгъан жерге кьайтды.

– Осман, юйге жетгинчи, маржа, айып этме да, манга бир тюмен ёнкюч берчи, – деди.

– Кесинги ахчангы буздурургъа уа кёзюнг кьыя болмаз, – деди, Абдулну ойнап айтхан сунуп, Маммат, чам эте.

– Кёзюм а кьыярыкъ эди, бохчамы тапмайма ансы. Ала сейир этдиле.

– Кьалай алай болду, Абдул? – деп, Осман тынгысыз болуп сорду.

– Ахчанг а кепмю эди? – деп сорду бирси нёгери Маммат да.

– Ахча уа сегиз жюз сом бола эди...

Маммат олсагъат кассагъа барып, юч билетни да алып келди.

Ала, автобус тебирегинчи, базаргъа кьайтып, картоф сатхан жерлерине, кирген тюкенлерине кьарап айландыла. Алай, кьайры табарыкъ эдиле! Тюпсюз кёлге кетген ташны табып ким эшитгенди?

– Кьююгъуз, кьой. Бир амалсыз адам болур эди, харип, не этериксе, – деп, таукел этди Абдул.

Кьайтып, автобуса миндиле. Анда Абдул сегиз жюз сомун тюшюргенди деп, хапар жайылды. Бирле уа урлатхан этгенди дедиле. Кими

алай, кими былай деп, хапаргъа къоша, узакъ, къыйын жолну кесе бардыла.

– Аланла! Не дерик эсегиз да, дегиз, алай ол урлагъан жаман адам ким эсе да, тау кибик бир уллу таулу киши минг сом да жетмеген ахчаны уялмай бохчасына салып, хуржунунда къалай жүрюте болур эди деп, манга айып этген болур. Мени жарсытхан олду, мен анга къыйналама, – деп, ышарып, Абдул эки къолу бла аллында шинтикни гылмайындан тутду.

Олтургъанла харх болдула...

II

Былтыр Абдулну юйю тоналгъанды. Ары дери элде аллай сылыкъ иш бир заманда да болмагъанды. Эшигини къадауун этип, кюбюрюне кирит салгъан адет элде бюгюн да жокъду.

Ол хапарны эшитген келип, жарсып, къайгъы сёз бергенча, бушуу-бушман болуп къайта эди. Битеу жамауат суу къуйгъанлай болду. Ныгъыш сакълагъан акъсакъал къартла кеслерине жер тапмайдыла. «Бу айыплы иш къайдан чыкъды!» – деп, жүреклеринден жарсыйдыла, баш тёбен болуп кючсюнедиле.

– Ол деген неге ушайды? Ол итден туугъан ит ким болур? – деп, Хажи ачыуланады.

– Хажи, харип, сени юйюнг тоналмагъан ушайды да. Аллай бир нек чочуйса? – деди андан аз кичи, къаракъаш, акъ къалпакълы Бисо, бирсиле Хажиге сёз къошмазлыкъларын ангылай.

– Анга адам къалай тёзсюн, Бисо? – дегенни айтып, Хажи, сакъалын сылай, ол олтургъан жанына бурулду. – Бюгюн Абдулну юйюн, тамбла уа не мени неда сени юйюнгю тонарла. Ол мынафыкъны табаргъа керекди! – деп къызады.

– Ай, табалсакъ эди уа, анга этерни мен биле эдим, – деди бир гырхы, тишсиз къартчыкъ, асыры кёп тютюн ичгенден, жукъа мыйыкъчыкълары да саргъалып.

– Не этерик эдинг, алан? – дей, къайсы эсе да анга терк сорду.

– Ма былайгъа, ныгъышха келтирип, ол налатны сыртына ма бу гулоу таякъны аман-аман жетдирир эдим, оллага!

Ныгъыш кюлдю.

– О харип, сенден къалгъы эди аны башы!

– Э, аны ким этген эсе да, тышындан келип этерикди ансы, бизни ичибизде биреуню ырысхысына алай хыянатлыкъ этер адам жокъду, – деп, ныгъыш таматасы аны юсюнден сёзню бошагъаннга санады...

Тиширыула уа! О, сёз десенг, алада барады.

Ала кёкге минедиле, жерге тюшедиле, тенгиз теренлерине кёмюледиле. Аланы эслерине келмеген, ала бичмеген бир затчыкъ да къалмайды.

Келип, ол Мараланы жашлары, сабий заманында, унутханмыса, жумуртха урлагъанды деп, хапар жайылгъаны? Ол а болурму?

– Угъай, угъай, ынна! Бош гюняхын алма. Ол аллайгъа къатышыр жаш туйюлдо. Алай гюняхы кесини болсун ансы, мен Алийни жашы сунама.

– Кет, кет, келин, сен а бир кетсенг, узакъгъа кетиучюсе! Ол туугъанлы бери къурт-къумурсханы да басхан болмаз аягъы бла. Сен а юй тонагъанды дейсе.

– Эсиме бир зат тюшдю, – деди келини, олтуруп тургъан жеринде ары-бери къымылдай, – Абдулну къарындашындан туугъан, эсингдемиди, былтыр Элбертлада тойда нечик эсирген эди? Ол иш а болурму дерлигим келеди.

– Келин, ол былтырдан бери аязмаймы турлукъ эди? Хоу бирда. Мен аны андан бери аузуна ичги салып да эслемегенме.

– Болур... Мен жангыла окъуна болурма...

– Бек жангыласа, келин. Ол харипчик былтыр бир бек уялгъаны бюгюн да эсимдеди. Энди уа мёлекчик кибики турады.

– Жангылгъанын эслегени, тоба, жангылмагъан кибикиди.

– Кеппе-керти айтаса, келин.

Алай эте, не азчыкъ да ишекли болгъанларын жерлеринде къоймай, годура бла сютно сюзгенча, жик-жиги бла сюзге, хар ким эсине келгенни айта, шыбырдай, чибинлей, узун кюнню къысхарта айланадыла...

Абдулну юй бийчеси урланган затланы ол кюн окъуна тергеуге алып, хыйсаплап, энди хар келгеннге санайды. Экинчи кюн алагъа не эсе да бир зат къошду.

Сора къарап, жокълап, табалмагъан затын да гудучулагъа атап башлады. Бир кюн нени эсе да изледи да тапмады. Аны да урлагъандыла деди.

Тёртюнчюмюдо да, бешинчимиди да кюн а урланганланы санына къоншусу Шамарьугъа берген чоллагъын да къошду.

Ары дери тиширыу хапарлагъа арталлыда къатышмай тургъан Абдул чоллакъны хапарын эшитгенде, андан ары чыдаялмады. Аны сол къашы терк-терк тебе, кёзю жумула-жумула башлады.

– Э къатын, ы маржа, Аллах бла тилейме, не да болсун, урланмагъан затны айтып, ол аман адамгъа бизге айып иш этдиртирсе, – деп тиледи.

Къатынны аузуна киритми саллыкъса? Ол кишенден ычхынган байтал кибики, кесин тыйдырмай, аузун жапмай, урланганлагъа кюн сайын бир затны къоша айланады...

МАКЪЫТЛАНЫ САФАР

Макъытланы Исхакъны жашы Сафар 1917 жылда Кенделенде туугъанды. Элде башланган школну бошагъандан сора, Нальчик тийресинде Моллаланы ауулда эл мюлк курсланы тауусханды, андан сора да Нальчикде педтехникумда юч жыл окъугъанды.

1936 жылда Кенделеннге комсомолну Эльбрус райкомуну инструктору болуп келгенди. Анда бир жыл ишлегенден сора, Нальчикге къайтып, басма ишлеге къарагъан бёлюмню жууаплы къулулукъчусу, радиокомитетни баш редактору, партияны район комитетини инструктору болуп ишлегенди.

1941 жылдан башлап, 1957 жылгъа дери Сафар власть органлада, башха тюрлю ишледе да къулулукъ этип келгенди.

50-чи жылланы арасында, малкъар халкъ Ата журтха къайтып, ана тилде газет-журнал чыгып башлагъандан сора, аны «Коммунизмге жол» газетни баш редакторуну экинчисине саладыла. Анда жыл бла жарым къулулукъ этип, Сафар Москвагъа Бийик партия школгъа кетеди, анда эки жыл окъуп къайтхандан сора, Къабарты-Малкъарны телевидение эм радио жаны бла Къырал комитетини таматасыны экинчиси болуп, 1973 жылда пенсиягъа чыкыгъынчы ишлейди. Бёлек жылны ол Мамырлыкъны сакълауну фондуну жууаплы секретарыды.

Макъытланы Сафарны «Мен жырлайма» деген биринчи китабы 1938 жылда чыкыгъанды. Ол жыл окъуна Сафарны СССР-ни Жазыучуларыны союзуна членнге аладыла.

Сафар совет властыны, партия башчыланы, социалист урунууда жетишимлени юслеринден жаза эди. Аны назмулары, асламысында, чакъырыу-махтау магъананы тутхандыла. 50-чи жылланы арасында, малкъар халкъ, туугъан жерге къайтып, миллетлик, къыраллыкъ жашауун да жангыдан башлагъан заманда, аны «Малкъар жазыучулагъа», «Хазыр ашха бисмилляла», «Берекет заманы», «Туугъан жерим» дегенча назмулары белгили болгандыла.

Сафар Къабарты-Малкъарны телестудиясыны таматасы болуп ишлеген заманда, жаш адамланы төгерегине жыйып, аланы окъуугъа, ишге салыргъа да кюрешип тургъанды. Телевиденияда малкъар халкъны тарых, маданият къурулушуна файдалары болурча бериулени къуаргъа себеплик этгенди.

Аны чыгъармачылыгыны элпек заманы 70-чи жыллагъа тюшеди. Бу жыллада Сафар ана тилде да, орус тилде да кёп чыгъармала бас-

малайды. Аны «Адам бла Заман» деген поэмасы, кёчгюнчюлюкню жылларында халкъгъа жетген зарауатлыкъны кёргюзтюп, биринчи суратлау чыгъармаладан бири болгъанды. Поэма саулай «Коммунизмге жол» газетде басмаланнган эди. Артда ол поэма школ программалагъа да къошулуп тургъанды.

80-чи жыллада Сафар, назмучулукъда философия насийхат жанрлагъа эс буруп, «Жашыма сёзюм», «Къызыма сёзюм» деген эки уллу цикл жазгъанды. Поэт халкъны адеп-къылыкъ институтларыны мурдорунда атадан балагъа ётерге тийишли иги къылыкъланы къызына бла жашына адамлыкъны, кертичиликни, иш ахлулукъну, халкъны къадырына жууаплы болууну аманат этеди. Эки цикл да, орусчагъа да кёчюрюлюп, энчи китапла болуп чыгъа, бек белгили болгъандыла.

Бу жыллада, бегирекда аланы ахырында Сафар кёчгюнчюлюкню юсюнден кёп жазгъанды. Ол, «Адам бла Заман» деген эрттеги поэмасына жангыдан къарап, «Онюч жыл» деген, тюзюн айтханда, жангы поэмасын жазгъанды.

Ызы бла уа «Кёпюр» деген бушуулу поэмасында Итил сууну юсю бла салыннган кёпюрню тутумлугъун аны юсю бла кёчгюнчюлени элтген поездни ётдюрюп алай сынайдыла. Малкъар халкъгъа жетген къыйынлыкъны ол да бир къара къанаты эди.

Сафарны кёп назмулары жыргъа салыннгандыла, жырчыла суююп жырлагъан, халкъ суююп тынгылагъан жырла болгъандыла.

Сафар жашауунда отуздан артыкъ назму-поэма китап чыгъаргъанды. Ол Къабарты-Малкъарны халкъ поэтиди, Республиканы Къырал саугъасыны лауреатыды.

МАКЪЫТЛАНЫ Сафар

ОКТАБРЬНИ ТУЛПАРЛАРЫ

Уллу Октябрьни 70-жыллыгъына аталгъан назмуладан

А Л С Ё З

Октябрьни уллудугъун,	Октябрьни батырлары –
Октябрьни къыйынлыгъын	Эркинликни къанатлары,
Ёмюрледе унутмазла	Бюгюн сиз аз болсагъыз
Халкъла аны сыйлылыгъын.	Халкъыбызны тау атлары.

Халкъыбызны сизни кибик,
Ахшыларын, батырларын
Унутмайбыз, суююп, билип
Октябрьни тулпарларын.

МАГОМЕТ ЭНЕЕВ

Къысха сёзюм жашауунгу
Толусунлай ачалмаз,
Жангы жашау башлауунгу
Жюрегимден чачалмаз.

Сен къыйын кюн халкъыбызгъа
Танг жулдуз болгъан эдинг,
Малкъар миллет атыбызгъа
Насыпха туугъан эдинг.

Хар миллетни да болады.
Айырма айыргъаны,
Жанынг халкъынга халалды,
Малкъарны эмчек уланы!

Жашлай окъуна халкъынгы
Ангылап жашау халын,
Салып бар акъылынгы,
Излединг тюз мадарын.

Акълбалыкъ болгъанынглай,
Жашадынг халкъынг ючюн,
Жашауну ангылагъанлай,
Хайт дединг Малкъар ючюн.

Ленинни партиясына
Сен бек жашлай киргенсе,
Миллетибизни насыбын,
Кюнюн анда кёргенсе.

Малкъарны кёп эсли жашын
Сен биргенге элтгенсе,

Халкъыбызны сууун, ашын
Бюгюнлюкде кёргенсе.

Къыйын болду хар атламынг,
Сюймегенле терс къарап,
Хорлатмады эр акъылынг
Къоймаса да, жауунг марап...

Революцияны темирчиси.
Октябрьни шекирти,
Кировха нёгерлик этип,
Кёндененнге келтирдинг.

Кёндененни жамауаты
Къызыл байракъ кётюрдю,
Октябрьни жюйрюк аты
Азатлыкъны келтирди...

Жашынгы биз сюйюп махтай,
Ёз бетингден кёребиз,
Анга ариу сёзле айта,
Сени кёп эсгеребиз.

Терегинден кери тюшме
Алма, жашынг санга ушай,
Ол миллетни мудах этмез,
Жангы илму ишле башлай.

Магомет! Жахил халкъынга
Сен эс бурдунг, болушдунг,
Къалам тутуучу къолунга
Сауут алып согъушдунг.

СОЛТАНХАМИТ КАЛАБЕКОВ

Чегемни батыры, чёрчеги
Малкъарны атын айтдырдынг,
Жюрегинг – асланны жюреги,
Кёп жолдан сау къайтдынг.

Октябрьни тауушу жетгенлей,
Сен, арсар болмай, атландынг,
Эркинлик ауазны эшитгенлей,
Аны таулада къатладынг.

Нёгерлерине сени къошду
Айтхылыкъ Киров, жаратды,
Тюз жолгъа тюшерге болушду
Санга кёп керти сёз айтды.

Халкъыбызны бетин чыгъардынг
Намысын, сыйын кётюрдюнг,
Сен аны бла бир жолда бардынг,
Жангылмагъанынгы кёрдюнг.

Сен жанынгы да аямадың,
Халкыңгы насыпты болсун деп,
Шималдан келип, кыар таулада
Октябрь жели урсун деп.

Жерде миллетни тюз адамы
Жашар ючюн шуёх болуп,
Сен жашлай ёлдуңг, амалыңг
Болмай, сайлап тюзлюк жолун.

Орус революционерге
Сен билек болуп сюелдинг,

Эркинлик ючюн кюрешгеннге
Сен негерлик эте билдинг.

Бир жигитге сенича жигит
Болгъан да болмаз кёп жерде,
Тутхан ишинги тута билип,
Адамлыкь кетмей жүрекден.

Ленинни, Октябрьни иши
Ючюн сен жанынгы бердинг,
Зыраф кетмеди жан юлюшюңг –
Малкыаргъа сау насып келди.

ХАЖИМУРАТ АСАНОВ

Сабийликден Малкыар ючюн
Сен кёп зорлукыгъа тёздюңг,
Тауларыңгда халкыны кючюн
Азатлыкыгъа тюзетдинг.

Жангылыкыгъа байракь болдунг
Ленинни тюз жолунда,
Халкыңгы сен кыорудунг
Душманни зорлугъундан.

Арисейде уруш этдинг
Малкыарыңгы сакылар ючюн,
Замансызлай ёлоп кетдинг
Жаныңг суйген Малкыар ючюн.

Халкыңгы ючюн, тюзлюк ючюн
Душман кыолундан жоюлдунг,
Тутхан ишинг, эркинлик кючюңг
Жашайдыла халкь жолунда.

МАГОМЕТ МЕЧИЕВ

Кезиу-кезиу Келлет бла экигиз
Малкыар полкга тамата болдугъуз,
Октябрьни жолу бла элтдигиз
Малкыардан Арисейге – жолугъуз!

Эсли болдунг, кёп затланы ангыладыңг,
Таулу аскерни, атлыланы аллында,
Эркинлик урушха сен атландыңг,
Кыылыч суууруп хар зорчу кыаллыңга!

Уруш этдинг Арисей тюзюнде,
Таулу жашлагъа кёз-кыулакь бола,
Анда да тау Малкыарыңг кёзюңгде,
Элинг Шыкыгыгъа сен тансыкь бола.

Ёлеме деп кыоркымадыңг, буюкымадыңг,
Жау аллындан кыачмадыңг, букымадыңг,

Халкынгы атын кётюрдюнг, тутдунг,
Душман сауутун кесинг сууутдунг.

Кязим ёлюгюнгю келтирирге
Барды, бачхычынгы кётюрюрге,
Бушуу сёзюн назмусунда айтды,
Ёлюгюнг бла Шыккыгъа къайтды.

Атангы сыйлы кёргенибизча,
Атынгы эсибизде тутабыз,
Кязим, Кязим дей келгенибизча,
Сени бла ёхтемлене турабыз.

КЕЛЛЕТ УЛЬБАШЕВ

Терен акъыллы, сабыр халлы
Келлет – Малкърны бек ахшыларындан бири,
Малкърны къууанчын, бушууун
кёрдюнг,
Кёп жыл халкынгга ишлединг тири.

Хуна къалагъан кърарулу кёлларынг
Сауут алдыла, сен таукел чыккыдынг,
Сайлап Октябрьни керти жолларын,
Урунган халкъланы жауларын
жыккыдынг.

Бюгюн да айтылады Малкърда:
Жангы жашау жууукълашхан кезиуде
Аскерле къралдыла тау тарда
Командирге Келлетни сьедиле...

Бир къауум жылланы Келлетни аты
Айтылмай турду ажашып тургъанча,
Энтга кёребиз чырайлы сыфатын,
Дуниягъа ол жангыдан туугъанча!

ЖАБЕЛЛАНЫ МУСОС

«Къызыл Кёнделен» деп, сени ючюн
Айтылгъан болур дейме, Мусос, элинг,
Октябрьни кюнлеринде эр кючюнг
Октябрьни кючюне тартды кесин.

«Таулагъа жангы жашау келсин», – дей,
Сауут алып чыкъдың сен къазауатха,
Уллу Арисей тюз жашау берсин дей,
Таукел-таукел селешдинг жамауатха.

Эки кере элинги кюйдюрдюле
Деникинни огъурсуз къазакълары,
Сени кибик жигитле кетюрдюле
Октябрьни эркинлик байракъларын.

Жигитлигинг жомакъдача айтыла,
Ётгюрлюгюн, таурухдача, байтамал.
Мермер ташны жырып, атынг жазыла,
Бу сёзлени андан санга айтама.

ИСКЕНДЕРЛАНЫ ИБРАХИМ

Революция, эркинлик –
Къууанч хапар жетгенде,
Сен арсарсыз, таукеллик
Кёл алып, Кёнделенде

Бир чуруму болмагъан –
Сен бек таза большевик,
Арымагъан-талмагъан –
Революция кибик.

Бардың большевиклеге,
Къызыл байракъ кетюрдюнг,
Мутхуз кюн жүреклеге
Кюн жарыгъын келтирдинг!

Кёнделеннге, халкъынга
Кёп къыйынынг кетгенди.
Сени сыйлы атынга
Халкъынг намыс этеди.

МАКЪЫТЛАНЫ АЗАМАТ

Айтылырча, сен жигитлик этмединг:
Къалай къысха болду сени жашауунг!
Аскерлени сен ызынгдан элтмединг,
Сен сайладың Октябрьни башлауун.

Атамы атасыны къарындашы,
Къалай къысха болду сени жашауунг!
Халкъыбызны эсленмеген бир жашы,
Сен сайладың Октябрьни башлауун.

Деникинни хурттаклары Дюгерде,
Болалмайын башха жолгъа бюгерге,
Жашлайын, сени асмакъгъа асдыла.
Къабырынгы анда кимле къаздыла?

Ол заманда «Октябрь» деп сюелген,
Жигитлени сатырына кьошулгъан
Эдинг сен, халкъы ючюн жан берген
Октябрьни тулпарларындан болгъан!

АХЫРЫ

Сизге намыс, сый да бере,
Сизни артыгъызда кьалдыкъ,
Баям, алай болур төре:
Байрагъыгъызны биз алдыкъ.

Сиз кьалагъан бек хунагъа
Биз состар ташла салабыз,
Сиз кёрюп ётген суулагъа
Кёпюрле ишлей барабыз.

Атларыгъыз халкъ ауузунда
Игилик бла айтылады.
Жашыгъызда, кызыгъызда
Хар ишигиз махталады.

АХИЯГЪА – 90 ЖЫЛ

Ахматланы Къайсынны жашы Ахия 1927 жылда Къочхарташ элде туугъанды. Кёчгюнчюлюкню жылларында Фрунзе областьда Кант районда жашагъанды, Ленин атлы колхозда 1956 жылгъа дери темирчи болуп ишлегенди. Биринчи назмуларын да анда жазгъанды. 1956 жылда къарачайлы, малкъарлы жазыучула бла бирге болуп, «Жашауубузну байрагъы» деген китапны къуараргъа, чыгъарыргъа тири къатышханды. Ахияны кесини да анда жети назмусу басмаланганды.

Ата журтуна къайтхандан сора, Ахия Нальчикде китап сатыу жаны бла къуллукъ этгенди, 1957 жылда уа ол «Коммунизмге жол» газетге литература къуллукъчу болуп ишлерге киргенди. 60-чы жыллада, жазыу ишин да бардыра, ол аш-азыкъ учреждениялада ишлегенди.

Ахматланы Ахия 1956 жылда СССР-ни Жазычуларыны союзна членнге алыннганды. Аны «Жаз келеди» деген биринчи китабы 1959 жылда чыкыгъанды. Ол, кеси заманына кёре, Ата журтну, партияны, мамырлыкъны, социалист къурулушну юслеринден жаза эди.

Ахияны чыгъармачылыгъы асламысында сабийлеге аталгъанды. Ол «Колобок» деген сабий китапны къарачай-малкъар тилге кёчюргенди, кеси кёп сабий назмуланы, «Тюлюкю бла бёдене», «Хамзат батыр» дегенча сейирлик сабий жомакъланы автору болгъанды.

Ахматланы Ахияны малкъар халкъны жыр культурасына да къыйыны киргенди. Аны сёзлерине жазылып, халкъда жыйырмадан артыкъ жыр айтылады. Аны «Солтан бла Хани», «Санга назмула жазама», «Таулада сени излейме», «Сени жаз кюн кёрдюм» дегенча дагъыда башха жырлары жаш тёлюнню сүйген жырлары болгъандыла.

Ахия жашаууну ахыр жылларында «Жер жигити» деген поэмасын жаза эди. Замансыз дуниядан кетгени себепли, ол битмей къалгъанды.

Ахматланы Ахияны сабийлеге жазылгъан бир къауум назмусун басмалайбыз

ЭЛЬДАР БЛА АЛИЙЧИК

Эльдар бла Алийчик
Чабадыла орамгъа,
Къаугъа эте, къычыра,
Бек сюелле ойнаргъа.

Эльдар аэроплан алып,
Кёкге атып учурду.
– Лётчик боллукъма, – деп,
Ол къууанып къычырды.

Алийчик аны кёрюп:
– Лётчик дегенинг неди?!
Мен а космосчу болуп,
Сени озарма, – деди.

Сизге усталыкь азмыды,
Эришиуню салсагъыз.
Не затны да билликсиз,
Окьуп, билим алсагъыз.

КЪОЗУЧУГЪУМ

Атам къошдан келирге,
Къарап турдум таулагъа.
Акь къозучукь келтирди,
Берди манга саугъагъа.

Къууандым мен аламат,
Алдым аны къоюнума,
Уппа этдим ийнакълап,
Баучукь такъдым боюнуна.

Коридорда орнатдым,
Къангаладан юй этдим.
Сютчок берип башладым,
Эмизикге юйретдим.

Акь къозучукь ойнайды,
Секиреди ийнакълап,
Кёк кырдыкда чабады,
Кирпиленип, ойнакълап.

Акь къозум, мухар къозум
Биз къууанчдан толдукь,
Бир бирден айырылмай,
Залим шуёхла болдукь.

ЛОРДИК

Юйде турады итчик,
Лордикди аны аты.
Тюлкючюкге ушайды
Жухчугъуну сыфаты.

Киштик чакълы бир барды,
Кесин къаплан сунады.
Ит кёргенлей юреди,
Хорларыкьча сюреди.

Иесин бек сюеди,
Анасыча кёреди.
Зоя кетип къалса уа,
Аны излеп ёледи.

Ит шуёхду адамгъа.
Эсигизни буругъуз.
Хыны этмей алагъа,
Ашчыкь бере туругъуз.

ГУРТ

Арбазда айланады
Гурт-гурт эте гурт тауукь.
Жюжеклерин ашата,
Этдиреди бек зауукь.

Багушну къзады да
Къуртчукъланы тутады,
Балалагъа бере да
Дагъыда излей турады.

Жауун жетсе, жюжекле
Къанат тюпге кирелле,
Башчыкъларын чыгъарып,
Къараргъа бек сюелле.

Аналары бек сакъды,
Тас болмазча баласы.
Хар баланы алайды
Кесин тапхан анасы.

КИШТИКЧИК

Мур-мур эте киштикчик
Къалкъыу этед диванда.
Терен жукъугъа кетип,
Тюш кёре болур анда.

Сора кьобады да ол
 Мюйюшлеге кьарайды.
 Кёзюн кьакъмай, жапланып,
 Чычханчыкьны марайды.

Кьагъып алып чычханны
 Арбазда ойнатады
 Ёлтюрмейин жиберип,
 Кьатлап-кьатлап тутады.

Алай ойнай тургъанлай,
 Кьызыл кьытгай терк жетди,
 Сермеп алып киштикден,
 Жёбеледи да кетди.

Сабийле, сиз кьарагъыз,
 Терсни-тюзню сюзюгюз:
 Биреуню кьыйынына
 Ким чапханды билигиз!

ГУМУЛЖУКЛА

Гумулжукла чапханлай,
 Жолчукъ ишлей баралла,
 Бирер жюкню кётюрюп,
 Келтирелле, салалла.

Иничке белли гумулжук
 Нечик залим ишлейди.
 Гёбел этмейди кесин,
 Ол санларын кючлейди.

Гыржын уууп бердим мен
 Бу бирлешген жыйыннга.
 Сейирсиндим, кьарадым
 Была салгъан кьыйыннга.

Айхай, алай ишлеген
 Хар кимге да себепди,
 Эринмейин ишлерге
 Хар кимге да керекди.

ГЕБЕНЕК

Биченликде гюл хансла,
 Жулдузлача, чагъалла.
 Гебенекле уа уча,
 Кьанатларын кьагъалла.

Бояу бла боягъанча,
 Тюрлю-тюрлю кьоланла,
 Уча келедиле да
 Кёз аллымда кьоналла.

Мен кьалпагъымы алып,
 Гебенеклеге чапдым.
 Тутар умут этдим да
 Алагъа мыллык атдым.

Сокьурандым, тутмадым,
 Мен бош искилтин этдим.
 – Жашагъыз, ариу жанла, –
 Дедим да юйге кетдим.

БАЛ ЧИБИНЛЕ

Бал чибинле зызылдай
 Ары-бери ётелле.
 Батманладан чыгъалла,
 Учуп, узакъ кетелле.

Кьонадыла гюлlege,
 Кьууана жаз кюнlege,
 Эмедиле, тоялла,
 Дарман балны жыялла.

Кьапчыкьларын толтуруп,
 Батманлагъа кирелле.
 Балчыкьларын сыпхарып,
 Таракълагъа иелле.

Ишлемеген тишлемез.
 Не зауукъду ишлеген,
 Халал кьыйыны бла
 Кеси кесин кючлеген.

КЪУШ БЛА ЖИЛЯН

Къотур ташны тюбюнден
Бир уллу жиян чыкъды.
Аны кёрюп нёгерим
Менден эсе бек сыкъды.

Жиян чыгъа келди да
Кюн жылыуда тохтады.
Аны эслеп, къара къуш
Тик энишге айланды.

Чыгырбаш къуш жумулуп,
Анга окъ кибики жетди.
Андан сора жиянны
Ол кёкге алып кетди.

Бир заманда къарасакъ,
Къуш къанатларын ийди.
Ол булгъана-чулгъана,
Жумулуп жерге тийди.

Кёрдюк: жиян чулгъанып,
Къуйругъу бла боюнуна,
Башын жерге чачмазча,
Букъдургъанды къоюнуна.

Биз алайда ташла бла
Уу жиянны ёлтюрдюк.
Ол ёлген къушну школгъа
Алып, биргебизге келтирдик.

ЖАЗЫУЧУНУ АДАБИЯТ ЖИГИТЛЕРИ

Темир терек киши болмайды. Ол, баям, затны ачык айтып кыяргыа ырыслап, таулула: «Ёлмесенг да, кыарт да, кыарыусуз дамы болмаса?» – деучюдюле. Нек десегиз жашлыгында багыаламагыан затын адам кыарыусузлук жетгенде багыалайды, жаш кезиунде учуз этген затларын артда кюсейди. Уллайгыан адамла аны уста биледиле. Жашыракъланы бир кыауумлары уа, кеслерин тюрленмей турлук сунуп, заманларын алай ашырадыла. Заманны тергеялмагыаннга уа ол исси кыапдырмай кыоймагыанды. Жаш жыллада этилир затла артда кыалсала, ала туз арбадан да ауур боладыла: аны кыартлык, кыар тубюнде кыалдырмай, не хазна тарталыр.

Хар кезиуюню энчи борчу, жууаплылыгы барды деп айтыр кереклиси жоккду. Жаш жылларында эллилерини, халкыны аллында бир тюрлю жууаплылык сезмей жашагыанны кыартлыгы намысы, насыплы эди дегенге киши да ийнанмаз. Адамгыа хурмет жаланда аны жыл саны ючюн этилмейди. Аны жашлыкны кючу, онгу неге берилгени, кыалай-алай десек да, эсге алынмай, намыс, хурмет да анга кере этилмей не амал. Ол затла: «Ай, не медет, эндиги акылым а бир болгыа эди!» – деп, азлагыа айтдырмагыанды.

Адам, не бек термилсе да, бир сынап озгыанын экинчи сынаялмайды. Башхаланы сынаулары, ачыулу, кыолайлы бола келген эселе да, бизге эс тапдыра, жашау алай барады. Аланы биле, кере тургыанлай, кесинг кесинге бой салдырмай, намыс юлюшонгю кесдинг эсе, кимге дау айтырыкыса, кимден кечгинлик тилериксе? Кечгинлик тилегенликге, озгыан затла кыайтхан да этмейдиле. Бу сёзле мени насийхат сёзлерим угыай, Шауаланы Миналданны «Кечерлеми?» деген жангы китабы туудургыан сёздедиле.

Шауаланы Миналдан малкыар литературагы жангыдан кыошулгыан жазыучу туююдю. Ол чыгыармачылык жаны бла биринчи атламларын урушха дери этгенди. Аны сёзлери алгыыш сёзле эдиле. Сабий суратха кыарап, ол: «Санга сыйлы кюн ышарсын!» – деп тилегенди.

Тилек, алгыыш этген тынчды. Жарык кюнле ючюн кюрешген кыйынды. Шауаланы Миналдан кюрешчиди. Алай аны фахмусу поэзияда эди. Жазыучулук насыбын аны жолунда тапханды десек, кёзбау этгенге саналыр эди. Кёзбау сёз жаланда кыарыусузгыа керекди.

Миналданны фахмусу прозадады. Аны биринчи уллу романы «Муратха» алыкын, тийишли багыа берилип, керекли жылы сёзле айтылмагыан эселе да, прозабызны отун ышыргыан чыгыармады, эштада, бюгонлюкде малкыар литературада тишируулары сыфатларын алып кыарасак, Миналданны Асиятына жетген табылмаз. Баям, жазыучу кеси

да тиширыулары кылыклары, жарсыулары, итиниулерин тынгылы биле болур да, аланы юслеринден жазаргъа андан ёчдю. Миналданны бек махтаулу чыгъармалары тиширыулары къадарларына жораланнгандыла. Асият («Мурат»), Зайнаф («Кечерлеми?»), Керимат («Атасыны башлыгы»), Балдан («Балдан») кылыклары, дуняны ангылаулары бла малкъар халкъны ёсюу, айныу жолунда тюрлениулени шарт белгилеген адамладыла. Асият, зор жашауну кюйсюзлюгюн сынап, суймеклик, намыс, ёхтемлик ючюн сермеширге керек болгъанын ангылай башлагъанладанды. Ол алыкын къарыусузду, кюрешчи туююлдю... Кюрешчи эсе да, халкъ ючюн угъай, ёз башы ючюн кюрешчиди. Алай уллу да гитчеден башланнганын, хар затны диалектика ёсюую болгъанын айтыр кереклиси жокъду. Асият кенг жолгъа чыгъарыгына автор бизни ишексиз этеди. Асиятчаланы сермешлери келтирген насыпны, жарыкъ жашауну татыуун Зайнаф сынаиды. Алай биреуню кючу бла жандырылгъан насып от, ышырылмай турса, терк окъуна селейип, кишини жылытalmaz эди. Зайнаф малкъар халкъны культурасы, илмусу, билими ёсюп башлагъан кезиуню адамыды. Ол жаны бла биринчи хайырлы атлам этген интеллигент тиширыуду.

Хар заманны кесини энчи борчлары, излемлери, энчи кыйынлыклары, къууанчлары да боладыла: Асият сынагъан ачыуну не Зайнаф, не Керимат сынамагъандыла. Алай, жашау алагъа къуру онг кёзю бла къарап турмагъанды десек, биз тиширыулары учузлар эдик. Иш жауда буйреклей жашагъанда туююлдю. Иш, жашау, заман берген кыйынлыклагъа хорлатмай, намысын, адамлыгын бла кългъандады. Ол жаны бла Миналданны жигитлери кимге да юлгю болаллыкдыла. Бизни къууандыргъан шартларындан бири уа миллет энчиликлерин тас этмегенлери, миллет тёрелерине кертичилей къала билиулериди. Биз аны хар миллет тёре алааматды, аны, байракъча, кётюргенлей турургъа керекди деген магъанада айтмайбыз. Алай бюгюнлюкде бир къауум жаш тёлю, ёз миллет адетлеринден, тёрелеринден ыйлыксынып, кеслерин заман бла тенг атлагъан сундуруп, ахшы умутда, башха тёрелеге илинирге кюрешедиле. Жанында, кюнде биргесине тургъан хазнаны багъалаймагъан бир заманда да узакъдагъын эслеялмаз. Башха миллет адетле, тёреле алып, кийип кюярча, кюбе туююлдюле, психология жаны бла терен ангылашыныуну излейдиле. Кесини миллет тилине, адетлерине кюол силкген артыкъ культуралы адам болуп киши билмейди. Ол ары – оракъ, бери чалгыды. Чынтты культураны иеси болур ючюн, адам бек алгъа кеси таныргъа, халкъында тёреге айланнган психология, намыс кылыклары сюерге юйренирге борчлуду. Аланы сюе билген а айнытыр жолну да излерикиди. Ол жол башха миллет культуралагъа элтген жолду.

Миналданны Зайнафы аны терен ангылагъан тиширыуду. Къыралны ара шахары Москвада окъуу бийик, бай культура бла байламлык миллет кылыгын, бетин да бютюн шарт белгилегендиле. Анга намысдан, миллет ёхтемликден багъалы зат жокъду. Ёз башыны намысын сакълай билген а кюоншуларын, тенглерин да алдарыкъ туююлдю.

Биреуню насыбы, сыйы малтанып алынган энчи анга ачыу бла тенг болур эди. Зайнафны жашаугъа къарамы теренди. «Сюйген тынч туююлдо... Адамны суймеклигин алсанг, жүрегин да аласа», – дейди ол. Алай аны хар ким заманында ангылаялмайды. Масхут аладан бириди. Ол Москвада окъугъан кезиуонде Зайнафны суймеклигине термиллип жашагъанды. Термилгенин тапханда уа, табан кётюргенди. Жаш, къыздан айырылып, ишге кетгенлей, башха тиширыугъа териледи. Ол суймеклик туююл эди, эссизликге хорлагъу эди. Масхут къатын алады. Башы барып тийгенде уа, сокъуранады. Бир сабийи бла тиширыуну къояды да Зайнафны табады. Зайнафны аны юйюрлю болгъанындан бла болмагъанындан хапары жокъ эди. Билгенден сора уа, суймекликге кир къондургъан, кесича бир тиширыуну намысын аякъ тюп этип кетген адам бла ол насып юлюш табаллыкъмы эди? Зайнафны не бийик культурасы, не миллет ёхтемлиги, не жашауда кёпчюлюк ниети айнытхан къылыгы, психологиясы аны бла келишалмайдыла. Намысын кем этип алгъан насып тары бюртюкден да гитчеди.

Ма энди уа, кёп заман саркъып, къартлыкъ, къарыусузлукъ да Масхутну эшигин къагъа башлагъанда, ол Зайнафха, жашлыкъына, тубейди. Аны кёзлери, сёзлери, солууу, жүрюшю да мудахлыкъны белгисидиле. Масхутну жүрегини таралууун, сокъураныуу тынчлыкъын эртте алгъанын жазычу насийхатсыз ачыкълайды. Гитче шартны кючу бла адамны ич жарсыуун, ниетин, саулай да чыгъарманы муратын билдириу усталыкъны баш илишанларындандыла. Миналдан аллай даражагъа жетгенди.

Окъуучула аны мудах жигити Масхут жашаудан кёп зат излемейди, жаланда кечгинлик дерге болурла. Хазнамыды, жашлыкъда алданды эсе, энди сокъуранганды, Зайнаф кечгинлик берсин да, ол суймеклигин, къызын, ала бирге тас этген насыбын да табар... Болсада иш жүрек жара унутулгъанында бла унутулмагъанында туююлдо. Керек эсе уа, Зайнаф анга кечгинлик берип окъуна къояр. Повестьни магъанасы андан кенгди. Масхут кечгинликни кеси кесген намысындан, нёгерлерини аллында этген жууапсыз ишлеринден, жууапсыз оздургъан жашлыкъындан тилейди. Ол сагъышсыз сындыргъан мияла табагъын жалгъаргъа, учуп кетген заманын артха къайтарыргъа кюрешеди. Заман артха къайтмайды, аны багъалай билмегенлеге жетдиреди.

Керти, Масхут эл тюпчю эди, урушдан къачхан неда ишин билмеген адамды дерге жарамаз. Аны жарлылыкъы, хариплиги нёгерлери жолдашыкъ къол узатханда ангыларгъа суймегенинде, таматаланы жашау сынауларын тергеуге ала билалмагъанындады. Ол бир заманда да къартлыкъ жетер, жетсе, озгъан жашлыкъгъа соруу этер деп кёлуне келтирмегенди. Айхай, эринин къабады. Алай андан къан чыгъар, хайыр а – угъай. Ким биледи, Зайнаф, къоншулары, жазыкъсынып, анга кечгинлик берирле, алай жазыкъсындырыуу бла алынган кечгинлик намысны къайтармайды. Ол себепден болур, Шауаланы Миналданны повестин окъугъанны эки сезим бийлейди. Бири – жашлыкъ къанатларын туудургъан къууанч сезимди. Ол Масхут бла Зайнафны суймекликлери

башланган, ёсген кюнлери бла байламлыды. Ала кюн таякълача жарыкъдыла, зауукълудула. Болсада табийгъат, бергенича, сыйыргъан да этеди. Жаз башын кюз арты алышындырады. Элинге, журтунга келген зурнукла шош узая башласала, жүрекге мудахлыкъ тюшмей, не амал, жашауну, ёкюллукню белгилери: къанатлыланы, ийнакъламай, ёмюрлюк къонакъла сунуп тургъанлай, эрттенликде, уянып, аланы кёралмансанг, жарсыйса. Масхут да жарсыйды. Чыгъарма окъуучуну жүрегинде мудах сагъышны андан къозгъайды.

Жашауну диалектика бирликде кёргюзтюу проза тири атламла эте башлагъаныны шагъатыды. Къууанч бла бушууну, жарсыуну къоншулуқлары, адамны жүрегинде тюрлю-тюрлю сезимлени сормай-ормай тюбешиулерин искусствону тилине айландыргъан тынч туююлдо. Анга тынгылы ат, къара бла акъ угъай, тейри къылычны бояулары керекдиле. Бюгюнледе бизни прозабыз, тюз ол даражагъа жеталмагъан эсе да, аны жолундады. Беш-алты жыл мындан алгъа болгъан жалангачлыкъ бусагъатда анда жокъду.

Жалангач прозадан керти прозагъа ётююню юсюнден сагъыннганда, сёзсюз, Шауаланы Миналданны «Атасыны башлыгъы» деген хапары да иги сынауу болгъанын айтыргъа керекди. Чыгъарманы баш жигити жашауу келген Кериматды.

Аны жангыз жашы ёсгенди, келин келтиргенди. Анагъа андан уллу къууанч къайда? Алай къууанч кёп тюрлю шургула, сагъышла туудурады: къыйын жылла, баш иесинден айырылгъан кюнлери, суймеклиги, бир бири ызындан Кериматны эсине тюше, жашау жолун, къылыгъын, ич къыйматын толу ачыкълайдыла. Баям, уруш, жесир къыйынлыгъын сынагъан тиширыула, Кериматны къадары бла танышсала, сёз кеслерини юслеринден баргъан сунарла, сыфатыны психология теренлиги, жашау кертилиги да алайдыла.

Чыгъарманы сыйын, даражасын кётюрген илишанладан бири аны миллет формасыды. Бюгюнледе миллет форма кёп даулашла, сермешле туудура келеди. Сёзсюз, бизни литературада да аны юсюнден сагъыш этер заман болгъанды. Нек десегиз, алайсыз чыгъармагъа тюз багъа бичиу искусствону ёсюу жолунда жерин тапдырыргъа онг жокъду. Арт жыллада бизни прозабызгъа бир талай китап къошулгъанды. Алай искусствону, литератураны багъасы чыгъарма сан бла бир заманда ёнчеленмегенди. Миллет бетин табалгъанына, халкъыны ауазы болгъанына кёре ёнчеленгенди. Жарсыугъа, аны кёпле ангыламайдыла, аллай чыгъармаланы саны уа бек азды. Бусагъатда, ол аз санны ичинде, Шауаланы Миналданны «Атасыны башлыгъы» деген хапарны айтыргъа керекбиз. Авторну анда тапхан жазыу ызы, хаты адамны къылыгъын, ич ниет байлыгъын ачыкъларгъа элтген хатды.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун

ХАЛКЪДА ТЫНЧЛЫКЪ ЖОКЪДУ

«Бузулган дуня» деген романдан

КЪУТУРГЪАН ТЕНГИЗ

*Дуня дегенин алай кыйын, тик жолду, –
Ол жолда ким азаплык сынамады?
Дуня деген алай ачы тенгизди, –
Анда кимни кемелери батмады?
Ачы дуня тенгизинде барабыз,
Кемебизни батарын билмейин.*

Кязим

Халкъда тынчлык жокду. Кырал кутургъан ыркыга ушайды. Шахарлада, элдеде уллуну, гитчени да башларын уруш кыйгы алганды: кыралга ачылык киргенди, жалангачлык да. Жер-жерде, жоллада, бутсуз, кълсуз, сокъур солдатла, кълларын узатып, садакъя жыядыла. Аланы бир-бирлери уа жюрегинги тырнарча, кѳз жашларынги тѳкдююрча тарыгыу жырла айта.

Ач, жалангач сабийле уа, зыккылары салына, темир жол станциялада, вокзаллада ким не кыпдырыр, кыйда ѳтмек бурху, гирах, чириген кѳгет, кемирленген сюек табарбыз, кимни хуржунуна, артмагына, четенине къл сугъарбыз, кыйсыны чемоданын, туйюмчегин, четенин, бохчасын сыпыртабыз дегенча, сынчылап айланадыла. Башхалары уа, асыры кырыусуздан, кыйда болса мугурайып, гуппушчук болуп жатадыла. Аягы юслерине туралмай, ауа-сауа, ауузларындан сѳз чыгъаралмай турадыла. Ёлгенле да аз туйюлдюле.

Бетлери асыры толудан, булкалача жылтырай, жиликлери юзюлген сабийлени кятлары бла бурунларын, эринлерин жыйыра, жийиргенип озган бай адамла уруш кыйынлыктын сынаганлагъа ушамайдыла. Ала сабийлеге неда садакъя жыйганлагъа кѳз-кыаш бермей, кѳрмегенча этедиле, сансынмайдыла. Не заманда да бар кыйынлык кеси кыйыны бла жашаган кыра халкъга жетеди, аны борбайын юзеди, анга жюк болады. Бу кыанлы кызауатны кыйынлыкты, ачылыкты да анга тюшеди. Топ, окъ аллына да аны жанлары сюеледиле, ат, аш да ол береди аскерлеге, кызауатха керекли сауутланы алыргъа этилген кыоранчла да, солдатлагъа керекли кийимле алыу да халкыны боюнуна тюшедиле. Бай кыауум, аскер заказланы толтура, ырысхыларын керелейдиле. Ёлюм, ауруу бла келген хатала да халкъ асламланы онгун аладыла.

Урушну фронтларында ѳлген солдатла окопада топурак тубюнде чирийдиле. Жер да кыан ыркыла, кѳлле сугъара, лагым отла куйдюре,

топла, танкла, бомбала теше, жыра, кюл эте, ынчхайды, титирейди. Кёк да от жалында кьаралады.

Къыралны оноучулары урушну ачы, кьутургъан тенгизинде кемелери бата, къазауатны гюрюлдеген ёртенине адам, ырысхы тапханларын тергеусюз атадыла. Ала, кеслерини халкъларыны жашауларын тар, такъыр, жакханиз этедиле. Бир-бир къыралла уа кьутургъан тенгизни толкъунларына юлюш боладыла.

Дунияны къыралларында халкъла экиге-ючге бёлюнюп, ышаныу-лукъ, жандауурлукъ, хурметлик къалмагъандыла. Къарыулу къарыусузну бууады, сагъат, кюн унамасанг а, такъыйкъа сайын да къыйынлыкъла тууа, хорлагъан кюч ала, хорланган аякъ тюбюнде къала барадыла. Жашау. Урушну зарауатлыкъларыны, ачылыкъларыны къыйынлыкълары, чеклери да жокъдула. Аскерле да, халкъча, жанларындан тойгъандыла. Кючлю къыралла бир бирлери бла талаша, кючлюсю кесин онглу этип, душманын тобукъландырыргъа, кёбюрек къыралланы жалынчакълыкъда тута, аланы жеге, байлыкъларын сыйырыргъа жан атадыла. Аллаила урушну хорламлы бошар ючюн хар бир тюрлю хыйлалыкъны да хайырланадыла. Россейни, Германияны, Италияны, Францияны, Американы Бирлешген Штатларыны, Австрияны, Венгрияны дагъыда башхаланы алларында уллулукъму, зорлукъму, онгузлукъму сакълайды? Хорламны къайсылары алырла? Оюлган жарла, кьар юзюлгенле кимлени басарла? Къайсысыны кемеси тарых тенгизинде батар? Не уа къыралланы къайсыларыны кемелери от, окъ, ёртен, ырхы толкъунланы жырып ётюп, сау къалырла?

* * *

Огъурсуз, жүреклени кюйдюрген, башларын къайнатхан хапарла аз-аз жер бла, жел бла да «Кийик дивизиягъа» да эшитиле башлагъандыла. Алай аны солдатларыны кёбюсю ол хапарладан терен оюм этеди дерге къыйынды. Ала туманда ажашхан зурнуклагъа ушайдыла. Дивизияны командирлери не къаты болсала да, аны тегерегин къалауурла, тасхачыла бла да не бек кьуршаласа да, не аз да жепи жер кьоймазгъа кюрешселе да, желни тыялмазлыкъларын сокъур, сау да биллиги хакъ эди.

Заман, уруш да барадыла, тегерекни да чарс баса, туман, жауун булутла къалындан-къалын бола, кюнню жарыгъын жабадыла. Булутла бирге чулгъана, булгъаша, шибиля кючню туудурадыла, ала, от окъла бла булутланы жыра, жанган «сюнгюлерин» тегерекге жибере, ачы гюрюлдейдиле.

БОЛЖАЛЛЫ ПРАВИТЕЛЬСТВОНУ «САУГЪАСЫ»

Кюн эрттенликден окъуна къыздырып башлады. Агъач талада дивизияны битеу тизерге буйрукъ берилди. Тизилгенлеге буйрукъ болду:

– Онг жаныгъызгъа кьарап, сир сюелигиз! – Командирле тизгинлени алларында, кьурукълача, сир къатып турадыла.

Юч минутдан онг жанындан, алтын чынлары да жылтырай, генерал чыккыды. Ол тизгин тургъан солдатланы, офицерлени алларында тохтады. Генерал дивизия бла саламлашхандан сора аны къатына къара къалпагы, костюму бла чойсакъл, узун адам келди.

Алгъа генерал, андан сора чойсакъл кѣп жаншадыла. Дивизияны солдатлары уа ала айтханны, оруслула бла орус тилни билгенле болмасала, хазна киши ангыламады. «Къарс къагъыгъыз», – «Ура!» – деп къычырыгъыз», – дегенде, къарс къагъа, «Ура-а-а, Ура-а-а!» – деп къатлай эдиле. Неге къарс къакъдыргъанларын, не ючюн «Ура» деп къычыртханларын билселе, аскерчиле кеслерин шум тутар эдиле.

Генерал «Тузем дивизия» (ичинден а «Кийик дивизия») Болжаллы правительствону политикасын къабыл кѣреди, душманнга чабаргъа хазырды дегенде, биягъыча къарс къакъдырып, «Ура-а-а!», «Ура-а-а!» деп къычыртханда, агъач зангырдады. Ол июньну 17-чи кюнню эди. Бир ыйыкъдан а дивизияны кѣп аскерчиси, не ючюн жан бергенин билмей, уруш тюзюнде къалгъан эди.

18-чи июньда 7-чи, 11-чи аскерле, австро-венгер аскерлеге иги къоранч тюшюрюп, душманны артха иги кесек сюрдюле. Аланы окопларында орналсала да, андан ары не этерге билмей тохтадыла. Заман озады, душман а, эс жыйып, жангы кюч да къошулуп, орус аскерлеге къажау чабады, кѣп солдатын къырады, сауут-сабасын да алады.

25-чи июньда уа, танг жарый, жай буз жаугъанда кѣк ачы кюкюрегенлей, таулада бузла атылгъанча, жерни, кѣкню да, агъачны, ташны да титирете, топла кемсиз ачы, кючлю да гюрюлдедиле. Сагъат жарымындан артыкъ заманны душманны ал эки тизгинлерин топла, пулемѣтла да теплеп, чачып, болгъанны къара-къатыш этип турдула. Сегизинчи орус аскерни бѣлюмлери, фронтну юзюп, душман солдатланы къуууп барадыла. Къачхан аскерчилени ызларындан атлы аскер сюрюп башлады. Жетгенлерин уруп, жер къанлы этедиле. Сермеш баргъан аулакъл ѳлген, жаралы солдатладан, бети кѣрюнмезча болгъанды. Австро-венгер аскерле, нелерин да билмей, низамсыз къара-къалжа болуп, бир бирге да къарамай, алгъа барадыла.

Оруслу генералла атлы аскерни сермешледен чыгъардыла да, аны орунуна жетинчи жаяу аскерни бѣлюмлерин Сегизинчи аскерге берирге оноу этдиле. Сокъурла жол излегенча, бир бирлерин излей, сакъллай, буйрукълла жаза, арада заман кѣп кетди. Душман да тынчаймайды, кюч жыяды. Алтынчы июльда уа душман аскер топладан, миномѣтладан отну орус солдатлагъа бузча жаудурады, аланы, эс жыймазча, тюк-тюк этеди, солуу бермей, кѣз ачдырмай ура, артха сюреди.

Орус генералла, офицерле, асыры абызырагъандан аскерлени сермешге тизалмай: «Артха! Артха кетигиз! Башыгъызны къутхарыгъыз!» – деп къычырадыла, кеслери да, къургъакъл саламны жел сюргенлей, кишини да сан этмей, алларын кѣрмей, къачып барадыла. Жаяу, атлы аскерле да бир бирни къуадыла, ким кимни озарыкъды деп эришгенча. Ала

бла бирге «Кийик дивизия» да ол ахырзаман кьатышда абызырагъанды, атларына кьатыла, тизгинсиз чачылгъанды. Боран кьарны сюргенлей, ол несин да билмейди, туманнга тумаланганлайды.

Аскер бёлюмлени солдатларыны кёбюсю, окъ, топ юлюшлю болуп, душман уучлагъан жерни кьанлары бла сугъардыла, жан бере, жерни кьучакълап, ёзенледе кьаладыла.

Болжаллы правительствону бла генералланы алдаулу политикалары аскерлени урушургъа кёллендиргенликге, иги хазырланмай, ашыгъышлы бардырылгъан сермешле терк сууудула. Салам чёпню жел алып кетгенлей, аскерледе уруш этер кёл кьалмады. Солдатланы мудахлыкъ бийлеп, сарыулары генераллагъа, офицерлеге, Болжаллы правительствогъа кьайнайды. Элхуурда бузла кьатыш-кьутуш болуп, бири бирини юсюне секире, кьалана баргъанлай, жаяуну атлы кьууа, жетгенин артда кьоя, тохтаусуз кьачыу селеймейди – бары да кеслерини эски окопларына жетерге ашыгъадыла.

* * *

Шакъманнга окъ тийип, инбашын жаралы этгенди. Ол атына кьапланганлай барады. Хажбий бла Кёккёз кьаты бла озуп кетген болмаса, анга эс бурмадыла. Мухаммат бла Солтан жетдиле да, экиси Шакъманны эки жанында тохтап, биргелерине элте, аны сау билегинден бла ат жоюгинден туханлай, артха кьачадыла. Жамбот бла Жамболат да Хажбийни бутуна миномёт жаркьа тийип, атдан кетгенин кёргенлей, мычмай атлагъа кьатылдыла да, аны кьатына терк жетдиле. Жамболат Хажбийни сермеп алды да, Жамботну ат боюнуна берди. Ючюсю да кьачып баргъан аскерчилеге кьошулдула. Иесиз кьалгъан атла да кишней, атлы аскерни ызындан барадыла, атсыз кьалгъанла аланы тутаргъа, минип кьачаргъа кюрешедиле. Башхалары уа, ёле тургъан иелерин излегенча, ары-бери чаба, ачы кишней, кьайры барыргъа да билмей, аулакьда чариш этедиле.

Седиреген, кьоранчы кёп аскер, сермеш башланнгынчы тургъан жерине жетип, бираз эс жыйды. Солдатланы арасында аскерни бу айыплыкъгъа кьойгъанлагъа «махтау» сёзлени кёп тюрлюлери айтыладыла. Барын да уллу мудахлыкъ бийлегенди. Пулемётчула болгъан жерде тохтагъанда Сергей Петрович Мухамматха сорду:

– Къалайсыз? Кьоранчыгъыз бармыды?

– Экеулен жаралыды, взводубуздан бешеулен ёлгенди, – деди ол да.

– Болжаллы правительствону политикасы да патчахны политикасындан башха туююлду. Меншевикле да ала кибикидиле. Буржуйла ючюн кьан тёгюгюз, республиканы немислиледен сакълагъыз деген меншевикле ох этсинле, солдат кьанда жуууна. Барысы ючюн да жууап берир кюн жетер, – деди Сергей Петрович, кьаны бузула. – Правительствосу, генераллары да душманнга кьажау кюрешмейдиле. Ала революциягъа, революция ниетли аскерлеге, халкьгъа кьажау ту-

радыла. Солдатла, ол затланы ангылап, меньшевиклеге, эсерлеге ий-нанмай тебирегендиле. Большевиклеге кереклиси да олду. Заман бизге ишлейди.

Ала буржуй правительствогъа киргенлей окъуна буржуазия жанлы болгъанлары белгили эди. Буржуазия аланы къоллары бла мыдыхны къозгъайды, аланы болушлукълары бла, кеси бир заманда да эталмазлыкъ аман ишлерин тамамлайды. Аскерчилени сермешлеге барыргъа таукеллендирген да аладыла. Революцияны ишчилени, солдатланы къанлары бла тунчукъдуртмазбыз...

Дивизияны бѐлюмлери бирер жерде тохтап, тизгинлерин кыяргъа, эс табаргъа кюрешедиле, окопларын жарашдыра, душман таба къарайдыла. Урушдан, жанларындан да тойгъан, булут бетли аскерчиле арып, аман кюнлю болгъандан, тохтагъан жерлеринде ташлыды, кирлиди, букъуду демей, бауур тебен тюшюп жукълайдыла.

«Кийик дивизияда» да аты-саны болсун деген мурат бла полкла-да, сотнялада, дивизионлада комитетле айырылгъанын айтмаса, хазна тюрлениу жокъду. Комитетлени членлерине да иги, эсли солдатла аз айырылгъандыла...

Тарнопольдан кюн чыкъгъан жанында Проскуров шахарны тийресеине барыргъа оноу этилгени бла байламлы, дивизия жолгъа атланды. Экинчи кюн ол тохтар жерине жетди. Эрттенликден окъуна аскерчиле атланы жууундуруп, туруп жерлерин жарашдыра, тизгин жыя кетип, сауут-сабаларын, ат жерлерин тазаладыла.

Арада ай озгъанлай, взводлада, сотнялада жетишмеген адам санын толтурадыла. Жаланда августну ал эки кюнюнде окъуна госпитальлада жатхан аскерчилери дивизиягъа къайтханладан тышында да, жангъыдан пулемѐт, байламлыкъ жюрютген, санитар отрядлагъа да солдатла къошдула. Ол ишлеге кѐре жангы сермешлеге хазырланабыз деп, келди кѐллерине аскерчилени.

ДИВИЗИЯ КЪАЙРЫ БАРАДЫ?

Аскерчиле къобуп азыкъ ашагъанлай, атланы жууундуруп, таракъла бла тарайдыла, ат жерлерине да тынгылы къарайдыла. Эскадронну командире уа взводланы командирлерине, алада старшиналарына буйрукъ бердиле:

– Кийимлерин тазаласынла, жыртылгъан жерлерин жамасынла, юзюлген тиймелерин, бел бауларын тиксинле, сауутларына къарасынла солдатла.

Ингирде уа буйрукъну толтургъанларын тинтип, хар затларын жыйдыртдыла да, атланы къанжыгъаларына къысдыртдыла, жолгъа атландыра, «Аллах онг берсин!» – дедиле, ызларындан къарап.

Дивизия, агъач ичи бла кѐп барып, жасыда темир жол станциягъа жетди, ашыгъышлы адамын, атын да вагонлагъа миндирдиле. Адам-

лагъа азыкъ, атлагъа бичен да бердиле. Командирлеге уа къаты буйрукъ келди:

– Къайда да тохтагъан жерлеригизде вагонланы къатларына башха адамны къоймагъыз, солдатланы да сѣлешдирмегиз. Ала орусча билмейдиле деп къоюгъуз. Солдатла бла башха адамны кѣрсегиз, тутуп, дивизияны командованиясына беригиз. Къайры барабыз деп соргъаннга уа, хыны жууап беригиз!

Алда болгъан эшелонланы жоллары эркин болмай, тохтай-тохтай барадыла. Аллай кезиуледен биринде Шакъманланы эшелонлары да тохтап, иги кесек турду. Жан-жанларында къалауурла салгъандыла, къатларына адам къоймайдыла. Кенгден орусча сѣлешген болса, анга ушкоккланы бурадыла. Солдатла аланы не айтханларын ангыласала уа, не хата!

Пулемѣт отрядха ауур жаралы болуп, артха къайтмазлыкъланы орунларына адамла жибергенде, Сергей Петрович пулемѣтну тазалап жыя тура эди. Ол, ким келгенине артыкъ эс бурмай къойду да, ичинден: «Заман барды, танышырбыз. Кимле эселе да, ышаннгылы адамла болсала, игиси олду», – деди.

Жолгъа ашыгъышлы чыгъаргъа тюшгенде уа, Сергей Петрович ала бла шагъырейленирге заман, онг да тапмады. Вагонлагъа мингенде уа, чыракъ болмагъандан, адам бетин кѣрмеди. Кече жатып тургъанда уа, экеуленни тауча сѣлешгенлерине къулакъ салды. Аладан бири:

– Бизни бери, «Кийик дивизиягъа», таулуласыз деп жибергендиле, – дегенде, экинчиси алай къошду:

– Хабала – черкес, Исмайыл – къумукълу, бири – оруслу, экинчиси – эрменли.

Пулемѣт отряддагъыла хазна къалмай оруслуладыла.

Къайсы эсе да: «Жукъларгъа къоюгъуз!» - деп тохтатды.

Агъач ичи бла бара кетип, эшелон тохтагъанлай, инбашы иги сау да болгъунчу дивизиягъа къайтхан Шакъман вагондан секирип тюшдю. Эшелондагъы солдатла да вагонладан тышына тѣгюлдюле.

Шакъман взводун тап жерде солтурчча орун алды да, аны тынчайтып, кеси уа пулемѣт отряд таба кетди. Вагонну аумасында ол Сергей Петровичге тюбеди да, аны къаты къучакълады. Кенгирек кетип, экиси да тап олтурдула да хапарлашдыла. Сергей Петровични айтханлары Шакъманни башында къазан таууш этедиле, бетин да тюрлендирдиле. Ол бирде эринлерин къабады, тишлерин да къыжырыкълатады. Шакъман взводуна къайтыргъа башлагъанда, Сергей Петрович былай айтды:

Жашлагъа салам айт. Мында айтылгъан затланы нѣгерлеринге ангылат. Тилчилеге уа эшитдирме. Алагъа ышаныу жокъду. Бизни отрядха алтаулан келгенди. Аладан экиси таулуду, баям. Оруслу, черкес, къумукълу, эрменли да бардыла. Ала кеслерин башхаракъ тутадыла. Экинчи тюберибизге кимле болгъанларын билирме.

Жашла жол жанында терекле тубюнде кырдыкга бауурларындан тюшюп жатадыла. Ала бла бирге Кёккёз бла Хажбий да кёрюнедиле. Шакъман а, аяусуз ары-бери атлай, аланы кьатларына жууукъ барып, Сергей Петровичден эшитгенлерин айтыргъа адыргы этеди. Сагъыш бийлегенден кьамичи бла чурукъларын урады. Аны эслеген Мухаммат, ёрге турду да, агъач ичи таба кетди. Дагъыда артха къайтып, Шакъман-ны кьатына барды. Ол анга, киши эшитмезча, шошчукъ сёлешди:

Кёккёзню бла Хажбийни бир жары шашдырыргъа сылтау тапмай турама.

– Вагонлада, – деди Мухаммат, – тизгиннге кьарат. Бизни кьаты-бызгъа кел да жат. Айтырыгъынг бар эсе, терк бол.

Ол айтханлай этип, Шакъман экисине былай айтды:

– Мен жумушакъ кырдыкда, терекле салкынында бир кесек кьал-кыйым. Кёргенигизни уянсам, айтырсыз.

Солтан, Мухаммат, Хахай, Жамбот бла Жамболат да кьымсыз жатадыла. Аланы кьатында бауур тёбен тюшюп жатхан Шакъман, башын эки кьолуну юсюне салып, айтырыгъын башлады:

Биз Петроград таба барабыз. Дивизиябызны атлы кьазакъ аскерле бла бирге кьаугъалы ишчилени кьурутургъа, революция ниетли солдатланы, большевиклени, ала жанлыланы ууатыргъа, кьырыргъа жибередиле. Кьатыбызгъа ишчилени кьоймагъанларыны, бизни да киши бла сёлеширге эркин этмегенлерини сылтауу да олду. Билселе, дивизия Петроградха жетмез деп кьоркьадыла. Муратлары не болгъанын дивизияны аскерчилеринден аны ючюн букьдурадыла.

– Ол деген а не ишди? Биз мурдарла, асмакъчыламы болгъанбыз? Душманыбыз немисли, австро-венгер аскерле ушайдыла да, – деди Мухаммат, ол заманда Солтан бютюнда кьызды:

Бизни телилеге санайдыла была, баям. Урушну тохтатмагъан, эллилеге жер эркинлиги бермеген, халкьны ачдан кьыргъан правительствону кьорууларгъамы? Алай бир турсунла! Бичакъ генералланы башларында ойнар. Бийлени, байланы кьамичилери сыртларыбызны аз жауур этгендиле да, кьарынлары нек бурмайды. Аланы кеслерин кьырып салыргъа керекбиз.

Бирсиле да бирер сёз айтдыла. Хоргамлы жашланы ичлери ачыудан жанады. Ала революциягъа кьажау кючлеге кьошулмазлыкъларына ант этдиле.

«Биз генералла тутхан ниетли болгъан кюн кьырылыргъа керекбиз. Тенглик, эркинлик, тюзлюк жолну баргъанла жанлыбыз. Революциягъа кьажау бичакъ кётюрсек, кьама ойнатсакъ, тарх деп ушкок атсакъ, ана сютюбюз бизге харам болсун! Халкьны налаты жерге кёмсун! Туз, гыржын, Кьуран урсун! Ишчилеге, солдатлагъа, революциягъа кьажау сюелгенле бизни кьанлы жауларыбыздыла. Ала халкьны кьанын текселе, кьанларында бушто этербиз. Бизни этибизни ашагъанла кьолларыбызны ишчилени кьанлары бла жуудуругъа мурат эте эселе, муратла-

ры юзюлюр. Этген антыбызгъа ёлсек, юйлерибизге сау къайтмайыкъ, этибизни къаргъала ашасынла!»

* * *

Кюн да батаргъа жанлагъанлай: «Эшелонла тебирейдиле, вагонлагъа минигиз!» – деп кычырдыла. Атланганда уа бирси полкланы бир-бир эскадронларына, взводларына хоргамлы жашла эшитген хапар жетгенди. Солдатла, анга кеслери ангылагъанча багъа бичип, душманны кьолунда революциягъа къажуу кылыч болмазгъады муратлары. Аладан кеплери кеслери кеслерине: «Ким ючюн, не ючюн къан тегебиз? Бизге революция ниетли солдатла, ишчиле не хата этгендиле? Ала бизни жерибизними сыйыргъандыла, мюлкюбюзнюмю чачхандыла? Халкъгъа ачлыкъ ким келтиргенди? Солдатланы окопада аламы чиритгендиле? Халкъны къанын эмген, этин ашагъан, аскерни душманнга таякъла бла жиберип кыырдыргъанла кимледиле? Юйдегилерибиз анда, биз мында аман кюнлю болуп турууубуз болмадымы? Тууарлача, жукъ ангыламай. Башыбызны къайгысын нек кёрмейбиз? Залимле бла бир жолну бармазбыз. Ким эркинлик, ким жер берирге айтса, бизге, халкъгъа мамырлыкъ деп ким сюелсе, аны жанлыбыз. Олду бизни ниетибиз, антыбыз да», – дегенле бардыла, аз болсала да.

«Бизге жетмейди оноу. Революция болгъанлыкъгъа, бизге не игилик келди? Башыбызны тынч кьойсунла ансы, маржадыла, тюплери башларына айланмаса. Киши ючюн бичакъ да кётюрмейме, къан да тэкмейме. Жаныбыздан болгъанбыз», – дегенле да аз туююдюле.

Эртген азыкъларын къабып, пулемётчуланы отряды хапаргъа кызыды. Жангыдан отрядха кьошулгъанла бла шагъырей болургъа Сергей Петрович аланы къатларына барды. «Танышайыкъ, Сергей Петрович Степановма», – деди ол, бетинде, боюнунда да эриши кызыл таплары бла, акъ ура башлагъан сакъалы жетип, мудах кёзлери жютю къарай, биреулен: «Сергей... Сергей?! Кертда да олму болур? Олду!» – деп, аны аллына барды. Арсарлы бола, орусча сорду: «Сен Кавказда Хоргам деген элде къагъытчы болгъанмыса?»

– Болгъанма.

– Мени уа танымаймыса?

– Угъай.

– Тейри, хазна танымазса... Тапла бет сыфатымы бузгъандыла. Чачыма да акъ кире турады. Эгечин байгъа сатхан, Мурат деген телини танымаймы эдинг?

Сергей Петрович сейир-тамаша этди да, Муратны къаты къучакълады. Инбашына къагъа, кёлю да тола, айтды:

– Къууандым. Алай бош угъай, бек. Аллахха шукур, сау къайтханынга! Тапларынг болмасала, таный кетер эдим. Урушдамы тюшгендиле кетмез тамгъала?

Мурат башын булгъады:

– Уруш да салгъанды тагла, аланы кийимлерим жашырадыла. Быланы уа, оруслула айтычулай, Тайганы иеси «генерал Топтыгин» салгъанды.

Сергей Петрович Муратха:

– Экибиз бир бирге айтырча кёп хапар барды. Алгъа нёгерлеринги таныт, – деди.

Мурат Сергей Петровични нёгерлери бла шагъырей этип тебиреди.

Бу мени бла бирге Сибирьде тургъанды, Максимов Мирон Сергеевичди. Хабала черкеслиди. Ол да Сибирьни сууугъунда къурчланнганды. Тохаев Салих къарачайлыды. Муну да кишилигин Сибирь сынар ючюн къалмагъанды. Исмайыл къумукълуду. Енисейни боюнунда жандармаланы сакъ къалауурлукъларында кечесин, кюнюн къыйынлыкъ боранында ашыргъанды. Мартирос Галустян эрменлиди. Ол да патчах «сыйлы кёрюп» Сибирьде чиритирге суйген, сынаулу революционерди. Кёресе, барыбыз да бир «ауруудан ауругъанлабыз», Романланы «юлерине от салгъанладанбыз». Салих Сибирьде турлукъ болжалын алгъа бошاپ кетген эди. Къалгъанларыбызны уа урушда къырылып эселе деп, болжалыбыз да бошалгъынчы урушха жиберип къойгъандыла. Къарачайлы шуёх бла запас полк къуралгъан жерде тюбегенбиз. Андан а сизни дивизиягъа жибергендиле алтыбызны да.

Сергей Петрович ичинден къууанды, алагъа жарыкъ да сёлешди:

– Бизни жолдашларыбызсыз. Къайры баргъаныбызны да биле болурсуз. Кавказны жашларын Петроградны революция ниетли халкъына къажау бармазча этиу алай бош иш туюндю. Ол къоркъуулуду, уллу магъанасы да барды аны. Бу дивизиягъа битеу контрреволюция къауум бек ышанады. Нек? Ала умут этгенден «Кийик таулула» къан тёгерге тансыкъдыла, хазырдыла.

– Ачыкъ билмесек да, – деди Мирон Сергеевич, – биз ишекли болуп турабыз. Къайры элтгенлерин сезгенбиз, – станциялада кычыргъанланы сёзлери къулакъларыбызгъа чалыннгандыла.

Ол да игиди. Оноу бирди – дивизияны солдатлары бла ангылатыу ишни бардырыуду. Тап тюшгенлей, кесибиз къуллукъ этген аскер бёлюмлени, отрядланы кеси жаныбызгъа тартыр, революция жанлы этер ючюн къаты кюреширге керекбиз. Шакъман кесини взводун, мен тёртюнчю эскадронну, артиллерия дивизионну, Мирон Сергеевич бла Мартирос Галустян чечен-ингуш полкланы, Хабала къабарты-черкес полкланы эскадронларын, Исмайыл, Салих бла Мурат дагъыстанлыланы, къарачайлыланы къолгъа алабыз. Билгенибизни солдатлагъа ангылатмасакъ, айыплы, гюняхлы да боллукъбуз. Душманны ниетин алагъа ачыкъламаса, кёзлерин ачмасакъ, биз Петроградны революция ниетли ишчилерини, солдатларыны алларында борчубузну толтурлукъ туюлбюз, бизге адам деп да айтмасынла.

Хоргамдан келгенле кимле болгъанларын айтханда Сергей Петрович, Мурат экили болду: алгъа къууанды, ызы бла кёзлерине мудахлыкъ чапды. Бир кесекден кючсундю да сабыр сёлешди:

– Суйген эллилеринг, душманынг бла да тюбеген сейир туюлюмю-дю, кьайда эсе да бирде, кьазауатда? Ичими бир салкьынлыкь алады. Дагьыда жанады. Къанбермез улу Шакъман мени кёзюме да кёрюн-месин. Кесими тыярма десем, ётюрюк айтырыкьма. Сарыуум кьайнап турады ит тукьумгьа.

– Мурат, – деди Сергей Петрович, – Шакъман кьалгъан Къанбермез-лагъа ушамайды. Ол бизни жанлыды. Сенден тилеригим, аны менден, Мухамматдан башха кёрме. Бизге керекли адамды. Бийлени араларында тюз ниетли, кьыралын, халкьын суйгенле кёпдюле. Шакъман да аллай-ладанды. Кёккёзню, Хажбийни кьатларында кесинги сакь тут. Аланы тиллери мындан Кавказгьа жетеди, ауузлары ийисли, ниетлери кьара кёмюр адамладыла.

Мирон Сергеевич сёзню тыйды.

– Тамамды. Ишни кьолгъа алдыкь. Хапар аз, иш кёп болсун. Мурат, кёрдюнгмю, кьаллай уллу борч чыгьып кьалды. Битеу жюрек отугьузну, ётюгюзню да таулу жашланы душманнга кьажау бурургьа беригиз.

Эшелонла бир бирни кьууа, бир бирден кьача, Север таба барадыла. Паровоз да, ынычхай, сызгьыра, ачы кьычыра, уф-туф эте, вагонланы кьыж-кьыж этдире тартады. Аланы чархлары уа тыхар-тухур тауушлары бла кьулакъланы сасыта, аямай бир бирлерин кьууадыла. Атланы, адам-ланы да терлеген ийислери кёллерин бокьлагъан солдатла уа вагонланы эшик юслерине басынадыла.

Солдатла бир бирге лакьырда эте барадыла, кёп кьалмай, Орша станциягъа жете кетгендиле. Эшелонла кёп темир жолла бирге кьошул-гъан, уллу станциягъа жетгенлей: «Орша станция!» – деп кьычырдыла. Вагонланы эшиклерин ачдырмай бир кесек тургъанлай, буйрукь болду:

– Эшикге сауутларыгьызыз бла чыгьып, аланы бир жерге жыйыгьызыз.

Аскер бёлюмле, буйрукьну толтура, сауутларын берип, дагьыда вагонлагъа миндиле, эшиклерин этип, жерлеринде таяндыла. Сагъат чакьлы заман озгъандан сора эшелонла жолларына тебиредиле. «Сауут-ларыбызны нек алдыла? Бу не сейирди? Бизни солургъа ишми жибере-диле», – деп келди кёллерине.

Дивизияны полклары Орша станция, Витебок, Дно, Шклов шахарла революция ниетли аскер бёлюмлени кьолларында болгъанларын, Минск шахарда большевиклени комитетини бла ишчилени, солдатланы депу-татларыны Советини оноулары бла ала дивизияны сауутларын сыйыр-гъанларын да кьайдан биллик эдиле.

Сауутларын сыйыртхан «Кийик дивизияны» эшелонлары экинчи кюн Дно станциягъа жетер-жетмез жангы буйрукь болду. Анга кёре, дивизия агъач кьыйырында тюшюп, кесини кече кьалыр жерин жараш-дыра туруп, генералла, ачыудан ичлери кёмюр бола, кьыл чайнайдыла. Жангыдан аланы сауут-саба, топла, пулемётла, окьла, патронла бла жал-чытыргъа керек эди. Жан-жанларын ашай, тегерекге офицерлени ийип, жангыдан сауутла излерге тюшдю.

Юч-тёрт кюнню ичинде фронтха иерик сауутланы, от, окъ, патрон кереклени жыйып, дивизияны полкларына юлешдиле. Андан ары Петроградха атла бла барыргъа оноу этдиле.

Ючюнчю атлы корпусну Уссурий, Дончу къзакъланы дивизияларыны алларында «Кийик дивизия» барсын Петроградха дегенде, генералланы бир-бирлери эринлерин чойюрдюле, бурунларын тарта, бюсюремейдиле. Ала орус эркинликни большевикледен къорууларгъа кавказлы кийик таулулагъа буюруу айыплы болур. Оруслулада большевиклени гунч этер аскер кюч жокъмуду да? Къырылыпмы къалгъанбыз? Ол сыйны кавказлы эшеклеге бериу неге ушагъан ишди? – деп сюелдиле. Башхалары уа, шытыларын чача, алагъа чамландыла.

Кийик таулула революцияны къанын бушто этселе, большевиклени къанлары бла Петроградны жолларында кирни жуусала, иги окъунады. Оруслуланы къоллары угъай, кавказлыланы мурдар къоллары жойсала Петроградда мыжыкъланы, аманлыкъчыланы, хаулелени, къаугъа кётюрюп айланган большевик сатхычланы къырсаала игиди. Оруслула кеслери халкъларын къырдыла деп айтдыргъандан эсе, кавказлы кийикле къырдыла деселе, тап келеди бизни эриши кёрмезге.

«Кийик дивизияны» дивизионларыны комитетлерине оноу жетмейди. Алагъа айырылгъанла, дивизияны солдатларына асламы да революция не болганын хазна билмейдиле, орусча да ангыламайдыла. Большевиклени сёзлерине къарарча тюйюлдю. Дивизия биз айтханны арсарсыз этерикди. Ол бизни къылкъыяр къылычыбызды. Аны солдатлары уллу бичакъларын, къамаларын, окъларын, топларын да эркинликни сюйгенлеге сынатынла. Аны алгъа жиберип, биз тегерик къанны анга тёме къойсакъ, дуняда демократла къан ичген оруслула, революцияны душманлары демезле. Даулашны къоюп, кесибизге табынлай этейик дегенле хорладыла.

– Эрттен бла эртте тургъузуп, дивизияны тизигиз. Таулула бла мен кесим сёлеширме, – деп, акъ чепкенли, къалакъ кёк бухар бёркюн да бир жанлыракъ кийип, узун гырхы генерал барына да кетерге эркин этди. Жумушакъ уллу шинтикде кериле, эркин олтуруп, узун иничке бутларын узатды, башын да шинтикни артына таяндырып сагъышланды:

«Бизни кючюбюз революцияны хорларгъа, аны жокъ этерге жетерикмиди?» Терк окъуна олтургъан жеринден къобуп, санап башлады: «Юч жүз минг адамы болгъан офицер корпус, элли минг жете кетген аскер училещеде, школада окъугъанла, «Георгий» крестле бла саугъаланган, революциягъа къажар жүз минг чакълы адам...». Битеу аскер бёлюмледен айырып жыйгъан жүз минг да къзакъ аскерчиле. Чех, поляк аскер бёлюмле. Алада да солдатланы саны жүз мингге жетеди. Дагъыда уручула, адам ёлтюрюючюле, саудюгерчиле... Бабаслауа. Кёпбюз. Ала жетишмеселе, фронтну ачарбыз да, немислилени Петроградха бошларбыз. Нева черекни бети къызарыр, шош шорхалары Фин богъазгъа революционерлени, большевиклени да салыларын ташырла... Мен

а Петроградха, кылыч ойната, кыуанч бла кирирме. Аллыма келгенле намысымы кетюрюрле, ариу керюп, уллулукъ бла патчахны Кыыш тоханасына чакъырырла. Аякъ тюрбюрбюрню жалагъан эсер, меньшевикле уа эшик артындан да кыараялмазла. Жаншакъла. Алай бош угъай, тели жаншакъла. Итле юргенлей юредиле. Алагъа тынгылагъан жокъ. Кеслерин кыорууларыкъ сунадыла. Алай бир турсунла. Жумушубузну этсинле. Артда уа бокълауучла бла багушха атарбыз. Ала керекли жерибизге кийиз жамау жамарбыз. Большевиклени уа, башчыларын башсыз этип, хар кыурукъ сайын асарбыз!»

Аллай оумла келюн кетюрген генерал, кюллюгю келе, кеси кесине ыразы болуп, кыуаннгандан эки кыолун бирге ышый, терезеден кыарады. Бираз тынгылады да, кыолларын ойната, тамбла дивизиягъа не айтырыгъыны юсюнден сагъышланды. «Мен, – деди ол, – кийик таулуланы кыанларын большевиклеге кыайнатама. Ала Петроградха кеслерин тыйдыртмай барырча этеме. Жаралы айыу тегерегин ашагъанлай, жерлеринде чыдаялмай, ёшон урурча, кыозутама аланы... Кийиклеге ариу, сыйдам селешсенг болады...»

* * *

27-чи августда танг аласында сырыйна дивизияны кыозгъады. Бет жуууп, кийингенлей: «Полкла, эскадронла, дивизионла, взводла тизгин туругъуз!» - деп, команда берилди. Узун иничке бутларын созуп ала, генерал тизгин тургъан солдатланы алларына чыгъып, кыурукъча, сын кыатды. Рапортну алып, таулуланы келлерин кесине бурурча, ол сёзюн сабыр, жумушакъ ауаз бла башлады:

– Мени балаларым. Кавказ кыушла! Эркинликни суйген жигитле!..

– Сергей Петрович ичинден: «Булбулча жырлайса», – деди. Мирон Сергеевич Мартирос Галустяны кыулагъына шыбырдады: «Таулуланы кергенинлей болсун. Тюлкую тили бла алдаргъа кюрешеди». «Кукук хоразны махтаргъа кюрешгенлей башлагъанды», – деди Мартирос Галустян да. Генерал а бардырады сёзюн:

Петроградда революциядан сора Россейде демократия республика кыуралгъанды. Адамла тенг, эркин да болгъандыла. Мен да бюгюн сизге, балаларым, тау кыушла, жигитле деп, ол тенгликни хайырындан селешеме... Полклада жетел, чючгюрген тауушла эшитилгенде, генерал бираз тынгылады. Аны ол айтханларын жаратмагъанларын сезсе да, сёзюн андан ары бардыра:

Эркинликни, революцияны душманлары большевикле немислилеге сатылгъандыла. Ала, Петроградда орамлагъа жайылып: «Жашасын Германия! Болжаллы правительство тайсын!» – дейдиле. Ара шахарда низам жокъду, большевикле революциягъа кыажан кыозгъалыу кетюрюрге хазырланадыла. Бек биринчи большевик, Ленин, немислилени тасхачысыды...

Ол аны айтыр-айтмаз андан-мындан кыычырдыла:

– Немислилеге Риганы да большевиклеми бергендиле? Огъесе генералламы? Немисли тасхачыла аскерлени штабларында олтурадыла.

Дауур уллугъа кете башлагъанда, генерал ауазын чёкдюрдю:

– Мени айтма кёюгъуз. Хар ким да тенгди жаншаргъа, суйген артда сёлешир. Уручула, аманлыкъчыла, анархистле болгъанны сыдырадыла. Алимле, кьуллукъчыла, художникле, поэтле орамгъа чыкъсала, аланы ёлтюрюп, Нева суугъа атадыла. Ол ишлени барын да большевикле кьозгъайдыла, ала хорласала, Россия жоуллукъду. Уруш, ачлыкъ бизни боюнубуздан бууарыкъдыла...

Биягъы дауур башланды, ким сёлешгенин билмезча, жан-жанындан генералгъа тилин къапдырыр сёзле эшитилдиле:

– Халкълагъа – мамырлыкъ!

– Ачлагъа – ётмек!

– Эллилеге – жер!

– Миллет халкълагъа – тенглик!

– Барына да – эркинлик! – деп большевикле айтадыла. Болжаллы правительство уа не бергенди?

– Фронтлада солдатланы асмакъгъа асаргъа генераллагъа эркинликни, шахарлада уа ишчилеге ачлыкъны. Эллилеге уа жер орунуна окъ, тутмакъ, – деп жууаплады солдатладан бири.

Халкълагъа Россия тюрме болгъанлай турады. Берген эркинликлери, тенгликлери олмуду? Тюзлюк большевикледеди деген сёзле уа генералланы жюреклерин окъча кюйдоредиле.

Генералла, офицерле, керохла бла кёкге-кёкге атадыла, солдатланы сатырларыны бир жанындан башха жанына чабадыла. Аланы шайтанлы этген тауушла уа жан-жанындан эшитиледиле. Абызырагъан генералны къатында тургъан, тау бийледен бир-эки ротмистр кими чеченча, башхасы черкесча, къарачайча, къумукъча бирер сёз айтдыла.

Кавказлыла! Бизни намысыбыз бла ойнамагъыз. Тамата оноучуну сёлешме кёюгъуз!

Революция Россейниди. Бизге революция керек туююлдю. Биз шериатыбыз бла жашарыкъбыз. Сёлеширге онг беригиз.

Тамата айтханны кичи этген тёребизди. Тёребизни бузмабыз. Тынгылайыкъ. Оруслуладан юлгю алмагъыз. Большевиклени къатыгъызгъа кёймагъыз. Ала сизни динигизден айырлыкъдыла, кеслери уа мажюсюледиле. Биз кесиби муслийман республика кьурарбыз.

Кавказлыла, жигит таулула! Жанларым, кёзлерим! Сиз намыслы, низамлы адамласыз. Гаматагъа, кьуллукъчугъа, оноучугъа хурмет эте билесиз. Сиз Петроградда низамны тохташдырырсыз. Большевик кийик жаныуарланы ат аякъларыгъызны тюбинде чегилерин тегерсиз. Петроградха тёп-тёгерекден аскерле барадыла. Биринчиге биз кирирге, аперимликни биз алыргъа, эркинликни байрагъын Адмиралтействону башында биз тагъаргъа керекбиз. Балаларым! Жигитле! Петроградха алгъа! Ур-а-а-а!

Дивизияны полкларында генералны урасын кёпле кьайтармадыла. Сёз кьозгъалады деп кьоркьуп:

– Чачылыгъыз! Жарым сагъатха ашап, атлагъа минип, жолгъа атланыргъа хазыр болугъуз! – деп, генерал солдатланы бир кесекге башларына эркин этди.

Азыкъларын да ашагъынчы, жангъдан дивизиягъа атларыгъыз, кесигиз да вагонлагъа минигиз деген буйрукъ келди. Эшелонлагъа «Петроградха Демократия республиканы кьоруулаучула барадыла», «Низамны кьалауурлары», «Эркинлик, тенглик, тюзлюк ючюн сермеширикле» деп жазылгъан кызыл кьумачланы да такъдыла.

Солдатлагъа патронладан толу экишер патронташла да юлешгендиле. «Кийик дивизияны» бёлюмлерине да дивизияны аскерчилери бла сёлеширге келген болса тышындан, хар бир солдат орусча билмейме деп кьойсун. Солдатла бла сёлеширге кюрешгенни, анга тынгылагъанны да уруп ёлтюрюрге солдатлагъа, офицерлеге да эркинлик бериледи деген буйрукъ да келди. Хар иш да кьуугъуннга баргъаннга ушайды. Генералла, офицерле да муратларына жетер ючюн, чепкен сокъганлай, бир бирлерине ышанмай, тегерекни сынчылап айланадыла, солдатланы кьозгар, аланы большевиклеге, ала жанлылагъа юсюрюрге мадар излейдиле.

Эшелонла тебирегинчи, 4-чю эскадронну солдатлары кьумукълу, черкес, чечен эскадронланы аскерчилери бир бирлери бла сёлеше, лакъырда эте, кюле, чам айта тургъанлай, ким эсе да бомба атып кьачды. Ол чачылгъанда, кычырыккъла кьулакъланы сангырау этдиле, ёлгенле хурттак-хурттак болдула, жаралыла уа, болушлукъ тилей, симсирей, ынычхай, амалсызгъа кьалдыла. Адамла эс жыйгъынчы, тау бийледен ротмистр ачы кычырды:

Бомбаны большевикледен башха киши атмагъанды. Не аман иш да аладан чыгъады. Кавказлы жигитле! Жерлешлерибизни кьанларын алайыкъ. Большевиклени, орус мыжыкъланы кьанларын итлеге ичирейик. – Мени ызымдан! – деп, кенгден къарап тургъан оруслу ишчиле таба ол кесин атды, кьолундагъы уллу кылычны да ойната.

Жаягъындан кьаны бара, Шакъман бир эриши суратны кёрдю: Хажбийни эси ауупду, онг кьолуну бууунундан алгъасы кетип, топуракъ кьатыш тыпырдай тура эди. Хажбийге чапды. Солдатланы ротмистрни ызындан кьууулгъанларын эслегенлей, аны кьоюп, жаралылары кычырыкълары, ынычхагъанлары кёлюн аман этдире, аскерчиле бла бирге тебиреди. Бир кьауум солдат да жан-жанына сызылдыла.

Ротмистрни ызындан баргъанла бла кеси взводуна аскерчилерин кёрдю. Хар бири кеси тилинде аман айта, жыгъал-мугъул этеди. Шакъман алагъа сёлешгенликге, киши анга тынгыламады. Ол, не кючюн да жыйып, керохун да кьолуна алды да, алгъа ётдю. Керохундан кёкге ючтёрт кере атды да, чамланып сёлешди:

– Къайрысыз? Кимден къан аллыкъсыз? Бомбаны ким атханын кёрдогюзюм? Кёрмегенсиз. Большевикле этгенди деген сизни терсине бурады. Терсни, мурдарны жашырады, хатасыз адамлагъа къозутады. Большевиклеге, ишчилеге сизни нек къозутадыла? Сиз алагъа къошулсагъыз, революция жанлы болсагъыз, эркинлик, тенглик, жерле, мамырлыкъ ючюн кюреширексиз да андан. Ол а орус, тау бийлеге, байлагъа керекмейди. Ала бизни къутургъан итле этип, жарлыланы талатыргъа кюрешедиле. Биз ишчилени, ала да бизни ёлтюргенликге, ротмистрни неси къорарыкъды? Ол излеген айрылыкъды, бизни большевиклеге юсгюрюудю. Кеси жанына тартыргъа кюрешеди дивизияны. Сабыр болугъуз. Биз ишни кертисин билирбиз. Артха къайтыгъыз да, жаралылагъа, ёлгенлеге къарагъыз. Быллай аман иш большевиклеге угъай, бизни душманларыбызгъа, халкъны биригирин суймегенлеге керекди. Аны билмеген телиле уа душманла болсунла! Хоргамлыла, Тёбен эллиле, артха къайтыгъыз!

Шакъмандан башхала да сёлешдиле, къанлары бузулгъан аскерчиле кючден-бутдан сабырландыла. Ротмистр къамасын чыгъарып, Шакъманнга тартдырды, Мухаммат ушкогун ротмистрге бурду, Солтан да, уллу бичагъын кюнде жылтырата, аллына сюелди да, башын булгъай, айтды:

– Жюйюсхан ротмистр! Бу иш, сени кибики, кир ниетли жюйюсханладан чыкъгъанды. Бомбаны атханны билесе. Бар, алып кел да, бизни кёз туурабызда ёлтюр, киши эсенг. Командирибизге къатылсанг, бичакъ башынгы юзер, окъ жүрегинги тешер. Вздонду командири тюз айтады. Былайдан чачылыгъыз.

Кюреше кетип, солдатланы артха къайтаргъанда, офицерле ачыудан эринлерин чайнай эдиле. Ала ичлеринден: «Кийик таулула бла ишлегенле бардыла. Тиллери жютюлени тайдырыргъа керекди ансы, муратыбызгъа жетмезбиз. Ишибизни туура угъай, киши билмезча, таша этербиз. Алайсыз иш кыртыды», – дедиле.

НАРТ ЭПОС

КЪРАШАУАЙ

Къарашауай – Алауганны деу жашы,
Чыран бузла болдула суу, ашы,

Жылыу тапды буз ананы къююнунда,
Хамайылы барды аны боюнунда.

Ол болгъанды нартны къаны, баласы,
Томураулай, эмеген къыз – анасы.

Юч жыллыкъны ол юч кюннге ёсгенди,
Акъ маралны тутханды да кесгенди.

Анасындан жашырдыла ёсгюнчю,
Санларына пелиуан кюч келгинчи.

Къарашауай маркъа ёсюп келгенди,
Деу кючю бла ол анасын женгнгенди.

Ёсе келип, акъыл жыйды башына...
Алауган да базад жангыз жашына.

Кёкюрегин, санын кёрдю кирпилдеп,
«Энди, жашым, сен керти нарт болдунг!» – деп,

«Къарашауай» атап аны атына,
Алып барды Гемуданы къатына.

«Сен нарт болсанг, бу да санга ат болур,
Бек ышансанг, ич дуниянгы ат окъур,

Сюйсенг, учар, сүйсенг, кьатып турур сир,
Кьыйын кюнде оноу этер, юйретир...

Танышыгъыз» – деп, жүгенин тутдурду.
Гемуда уа жашнап, чартлап, тиш турду.

Кьарашауай ычхындырмады аны...
Алай сынап кёрдю ат ол тулпарны.

Танышдыла, бир бирге сёз бердиле:
«Ёлсек, кьалсакъ да биргебиз», – дедиле.

Суугъа кирип, таугъа ёрлеп кёрдюле,
Бир бирине уллу багъа бердиле.

Гемуданы айыл тутмаз, керилсе,
Юзюлелле, толкъун кибик тебинсе.

Сюйсе, жауун булутланы ол чачар,
Кюн таякъны садагъындан терк учар,

Уста биледи кёкню бош жолларын,
Нарт уланны жүген тутар кьолларын,

Уста этед хар бир тюрлю амалгъа,
Терс жүрюютюп тюшмез кибик ол салгъа.

Кьарашауай жүрюйд жамчы кийгенлей,
Гемуда да кьулакъларын ийгенлей,

Акъсап жүрюйд халкъ кёп жерде, ынгычхай,
Хыйлалыгъын билген а – Кьарашауай.

Болумларын хазна киши сезмейди,
Кьарап кёрген а, кюлмейин тёзмейди.

«Ючхуртюкледe уа чариш боллукъду,
Анда озгъан малдан-мюлкден толлукъду!» –

Деген хапар чыкъды, билди хар бир нарт,
Тамашагъа жыйылдыла жаш эм кьарт.

Кьарашауай: «Кьошугъуз, – деп, – чаришге»,
Тилеп кёрдю. «Сеничала бу ишге,

Кьошулмайла, болумсузса!» – дедиле, –
Арлакъ тур! – дей, бир омакъла келдиле.

Кьарашауай артхаракъгъа тургъанды,
Атны башын чабар жары бургъанды.

Чабар атла сюелгендиле сызгъа,
Тёре хыны этед хар бир дамсызгъа.

Къалтырайла атла терлей, тютюнлей,
Терк чартларла, төре, белги бергенлей...

– Эс бёлююз! – деп, чыкыгъанды терк ауаз,
Кёк чартлагъанча, кыагъылды дауурбас.

Атла чартлап алгъа мыллыкъ атдыла,
Чапдыргъанла жүгенлеге къатдыла.

Къарашауай тепмей артда къалгъанды,
Гемуда уа сабыр жүрюш алгъанды.

Кюн батханнга кетгендиле атлыла,
Кюн чыкыгъандан къайтрыкыдыла ала.

Гемуда да жорга барып, болду тас,
Миллет анга бютюн кюлюп, урду харс.

Кюн чыкыгъандан-чыгъа туякъ тауушла,
Сагъаялла суула, тюзле, ауушла...

– Келелле! – дейд къараучу жаш кыяда,
Бёлек атлы кёрюндюле кыяда.

Чынг артында келе келип чабыуда,
Садакъ кибик чартлагъанды Гемуда,

Атлыланы оза-оза, кызына...
Къарашауай да къарайды ызына.

Келедиле атла арып, созулуп,
Гемуданы барыуундан озулуп...

Гемуда бла Къарашауай жетдиле,
Чынг биринчи белги сыздан ётдюле.

Ёч алыргъа базгъан биреу бар эди,
Ол биреуню жүреги уа тар эди...

– Жарты жолда кёшулгъанды чаришге,
Тыйыншлыды аты, кеси бедишге! –

Деп, махтана, къамчи кыагъа атына,
Келди сора Гемуданы кыатына.

Къарашауай махтанчакъны тутханды,
Кёлтюргенди да атындан атханды,

Бир кьолу бла атын жерден кёлтюрдю,
Къысып, жуммакъ эте, атын ёлтюрдю.

– Ма атынгы, ёчюнгю да ал энди! –
Деп, танытмай, ышан кьоюп кетгенди.

**КЪАРАШАУАЙ НАРТЛАГЪА
БОЛУМУН ТАНЫТАДЫ**

Эки деуден туугъан деу Къарашауай,
Нарт халиси атасына бек ушай,

Къарыусузну кёрсе, ариу сёлеше,
Ёхтемлени кёрсе, оспар демлеше,

Жюрегине чыртда кьоркьуу келмейди,
Ма бу ишни эталмам деп билмейди.

Гемуданы кереклисин тапдырса,
Кёз туурадан кете барып, чапдырса,

Кюн таякъны терк садагъын озады,
Ол заманны чайырныча созады,

Бек къызса уа, аламлагъа кетеди,
Кёргенине кёрюм бла тенг жетеди.

Дунияда ол эталмаз иш кьайда,
Болумундан аны кимге не пайда?!

Киши билмейд аны кьалай ёсгенин,
Шам дорбунда аны неле сезгенин,

Буз сюммекден кьаллай кючню алгъанын,
Жилигине кьаллай билим салгъанын...

Нарт элинде нартла кибик жашайды,
Хауа солуйд, кьалгъанлача ашайды,

Тёгереди ушаш этед кесине,
– Мен артыкъма, – деп келтирмейд эсине.

Тюз болумун жаратыр жер тапмагъан,
Магъаналы керти ишге чапмагъан,

Башлаучанды болумундан тюнгюлюп,
Ахырында башлайд анга халкъ кюлюп...

Сора болум аманлыкъгъа ишлейди,
Игиликни тутады да тишлейди.

Жик-жигинде сезимлеге тынгылай,
Ол затланы Къарашауай ангылай,

Амалсыздан жер инсанча жашайды,
Тыш къарамы болумсузгъа ушайды.

Къарашауай Ёрюзмекден тиледи:
«Жортууулгъа, шо, мени да элт» – деди,

– Да, харип, сен бютюн жашса, тѳзмезсе,
Ким биледи, эсен къайтып келмезсе...

Жолда барсакъ, къушдан женгил барабыз,
Къая тыйгъыч болса, уруп жарабыз,

Талай кюнню ашсыз-суусуз къалабыз,
Сен а, къайдан тѳзгюн, бизни балабыз...

– Жаш болсам да, сизден къалмай жюрюрме,
Болумуму жолда сынап кѳрюрме,

Бек арысам, кертисича айтырма:
– Къайт! – десегиз, терк огъуна къайтырма.

Сюймедила нартла аны барырын,
Онгсундула аны юйде къалырын.

– Да кел, харип, биз болгъанлай болурса,
Болалмасанг, къошда къалып солурса –

Деп, Ёрюзмек биргесине алгъанды.
Нарт жыйыны жолну узакъ салгъанды,

Тебретиле, хауаны жел этдире,
Ат туякъла ташлы жолну тепдире.

Гемуда уа кѳз туурада сынчыкълайд,
Ташада уа илячинча сылжырайд.

Чаба, жорта бир талагъа жетдиле,
Кесек арып, солур умут этдиле.

Солудула, эслерин да жыйдыла,
Башчы къауум бирер оноу къыйдыла.

Къапханлагъа барыр оноу этдиле,
«Къарашауай, былай къал!» – деп кетдиле.

Къарашауай аслан кибик тебинди,
Тереклени жыртып, ташып тебиреди,

Къош ишледи, отун жарды, от жакъды,
Уугъа барып, бёлек маралны тапды,

Атып-атып, ол аланы ёлтюрдю,
Жаркъаланы кёлтюргенча кёлтюрдю.

Маралланы сыдырды терилерин,
Ол ала бла жапды къошну хар жерин.

Нартла, жукъ да тапмай, кече келдиле,
– Алан, бу къош кимникиди? – дедиле.

– Ма бу къошда бёлек инсан турдула,
Мен келгенлей, сизден хапар сордула,

Сизден хапар айтханымда алагъа,
Думп болдула, къачып башха талагъа.

Нарт батырла керти да ийнандыла,
Махтауну да кеслерине алдыла,

Къарашауай этапыр деп билмелле,
Ол оюмгъа арталлыда келмелле.

Экинчи кюн башха жары кетдиле,
Агъач ичде бир талагъа жетдиле.

Къарашауайгъа: – Былай къал, – дедиле,
Ашыгъып, ала уугъа тебретиле,

Къарашауай тюненеча этгенди,
Кюн да батып, къарангылыкъ жетгенди.

Нёгерлери къуп-къурулай келдиле,
Марал териледен къошну кёрдюле.

Алжап келдик деп, симсиреп турдула,
– Муну къайдан тапдың, сен? – деп сордула.

– Сизни кючюгюзден тапдым аны да! –
Деп айтды да, ийнандыла дагъыда.

Алай эте бир бёлек кюн ётгенди.
Къарашауай быллай сынау этгенди;

Биягъынлай къошну ол жарашдырды,
Ингирикге хар затны къурашдырды,

Минги таугъа къарап сууукъ тиледи,
Этген тилегине кёз бла тубеди.

Сууукъ уруп, жетди аллай тул-туман,
Кёз ачдырмай, басды бузлу бир боран...

Нартла бёлек малчыкъ сюрюп келдиле,
Кючден-бутдан от жарыкъны кёрдюле.

Нартла бузлап, кёпчеклеге жабышып,
Тюшелмейле атдан, юшюп, къабышып.

Атларыны айылларын бошлады,
Ат жерле бла къошха ташып башлады.

Атланы да сюрюп тогъайгъа урду,
Нартланы да жылы аш бла тойдурду.

– Аха, – деди, – сизден азмы кючюм бард?!
Бу бурчакъдан жунчумайды жигит нарт.

Сейир болуп тынглалла бары да,
Къарашдыла бир бери, бир ары да.

Ёрюзмек да туруп айтды кёлю бла,
Жанашайыкъ ёсюп келген тёлю бла.

Да керегед бизге сенича бир жаш,
Бара барсанг, нартха болурса сен баш!

КЪАРАШАУАЙ ЮЧХУРТЮКЛЕНИ АГЪУНДАЙ ДЕГЕН КЪЫЗЛАРЫН АЛАДЫ

Къарашауай, ёсе, болду жетген жаш,
Нарт элинде жаш-къушлагъа болду баш.

Суугъа кирсе, ол балыкъча жюзеди,
Учхан жулдузну къуйругъун юзеди,

Чапса, жерге тиймейд эки табаны...
«Энди жетди къатын алыр заманы» –

Деп, Алауган анга къайгъы этеди.
Къарашауай хаман юйден кетеди,

Иши хаман кёплюк иш бла байланад,
Жортуулда не урушда айланад.

ЮЧХУРТЮКЛЕ

Ючхуртюкле нарт элдеде жашайла,
Нарт элдеде сыйлылагъа ушайла,

Болуучанла Ючхуртюкле юч кърнаш,
Юч нарт элге боладыла ала баш.

Бир эллери – Къара тенгиз жагъада,
Бир эллери – Хазар тенгиз жагъада,

Баш эллери – Минги тауну тюбюнде.
Аллай хапар чыкъды сора бир кюнде...

Хазар тенгиз жагъасында ол кърнаш,
Жашлыгъында болгъанд дейле тири жаш...

Бюгюнлюкде кызын эрге береди,
Кюеулюклени уа сынап кѳреди.

Жангыз кызын эм залимге берир ол...
Эм залимле тутхандыла ары жол.

КЪАРАШАУАЙ ЖОЛГЪА ЧЫГЪАДЫ

Алауган да жашына: «Бар, – дейд, – ары...»
Элге чыкъды аны барлыкъ хапары.

Къарашауай Гемуданы жерледи,
Хазар тенгиз таба кетип тебиреди,

Эл кыйырда къуртха чыкъды аллына,
Нартха айтды, айтхан кибик жалына:

«Жолунг болсун! Бек ашыгъыш туююл эсенг,
Арбазымдан уллу ташны чыгъар сен,

Кызым бла мен эталмайбыз чырт кърару,
Сеничада болмайд талыу, не ары...»

– Деп, ол нартны арбазына чакъырды,
Кызым, суусап чыгъарчы! – деп кычырды.

Къарашауай ташны жерден алгъанды,
Таш хунаны кыйырына салгъанды.

Суусап алып чыкъды кызы да юйюнден.
– Жукъа суусап нек чыгъардынг, кызым сен?! –

Деп, ол кьатын алып кьыздан гоппанны,
Кьызын кьоя жашы бла Алауганны,

Юйге кирип кетип кесек марады,
Жашыртынчыкь терезеден кьарады.

Нарт бла кьызы кесек ушакь этгенди,
Сора кьатын суусап алып жетгенди.

Кьарашауай алып ичди суусапны,
Хыйны суусап башына урду аны,

Унутханды кьалай ары барлыгьын,
Тас этгенди халисини чалыгьын.

Кьуртха аны алып юйге жыйгьанды,
Акьсакь, зукку кьызын анга кьойгьанды,

Ох-ох эте, кеси баугьа кетгенди,
Бусагьат... – деп, иги жора этгенди.

Кьарашауай келалмады кесине,
Юзюк-юзюк затла келип эсине,

Мутхуз эси Шам дорбунда тохтады,
Бир инсанны буз сюнгиюлю сыфаты,

Кюрен тарта келип сора жашнады,
Нарт тилде ол былай айтып башлады:

«Кьарашауай, балам, жыйчы эсинги,
Ёрге тур да кьатдыр, жаным, кесинги,

Боюнунгдагьы хамайылны ачып сен,
Ичиндеги чокьуракьдан бир ичсенг,

Кёп турмайын жьярыкьса эсинги,
Юйге кьайтып солу, хыйны бек синнгип,

Кьатышдырып кьойгьанд сени башынгы,
Эслеп аша мындан ары ашынгы!» –

Деп, Буз ана кёз аллындан болду тас...
Кьарашауай болуп тургьанлыкьгьа мас,

Хамайылын ачып ичди суу андан,
Эсин жья тебирегенди жангыдан...

Чыгьып келе Гемудагьа минди ол,
Артха кьайта юйю таба тутду жол.

Энди хайт деп, мутхуз эси ачылды,
Ангысына Ючхуртюк къыз чанчылды...

Кечикдик! – деп, атны къамчи бла урду.
Нек урдунг?! – деп, Гемуда да тиш турду,

Ачыуланып ат аллына секирди,
Учуп барып, Къара тенгизге кирди.

Суугъа бата, Къарашауай эс жыйды,
Гемуданы ауузун тартып, терк тыйды.

– Ёмюрюнгде этмеучюнго этдинг, – деп,
Гемуда да иесине ёпкелеп,

Суу тюрбюнде темирчилеп жюзеди,
Ат кылыкъгъа Къарашауай тездеди,

Терс ишине тездюмю бла телейди,
Ахырында: «Тенгим, кеч», – деп тилейди.

Хапарлаша, не болгъанын билдиле,
«Бир къуртхагъа алдатдыкъ» – деп кюддюле.

Къайдабыз? – деп, бир бирине сордула,
Тенгиз тюрпде жол тюзете турдула...

Суу эмеген ат бла нартха тюрбеди,
Къоркъутайым деп, хахайлап тебиреди.

Хахайлама! – деп, хыныракъ этдиле.
Хахайгъа суу эмегенле жетдиле.

– Нек келгенсиз суу тюрбюне? Кимлесиз?
Тынчлыкъ буза, мунда уа не излейсиз? –

Деп, сордула эмегенле алагъа.
– Биз къыз кере барып Ючхуртюрклеге,

Ажашханбыз, кысха жолну айтсагъыз,
Уруш этмей, жолугъузгъа къайтсагъыз,

Эсен болур эди сизни башыгъыз!
Жангылмагъыз! Боллукъ тюрюлюбюз ашыгъыз! –

Деп, чыгъарды Къарашауай къамасын,
Эмегенле болдула да кесек сын...

– Бош келгенсиз къыз керебиз деп бизге,
Барлыкъ эдигиз сиз Хазар тенгизге,

Ма былайдан узакъ болмай бард суу жол,
Жер тюбю бла тенгизлени жалгъайд ол.

Биз кишини ётдюрмейбиз алайдан,
Ётдюрсек да, жасакъ алып аладан,

Жангыз алай ётдюребиз, биремлеп,
Хар бир зат да этилмесе эсеплеп,

Суу тюбю да, жер башы да къатышыр!
– Башчы, энди бизни ары бир ашыр,

Жорукъ эсе, жасагъынгы төлейик,
Айт багъасын, ол ненчады билейик? –

Деди анга Къарашауай жумушакъ.
«Нарт сёлеше турад къоркъгъансунуракъ» –

Деп келди да эмегени кёлуне,
Нарт бла атха ол тебреди илине...

– Тенгиз тюбден биз жагъагъа чыкъгъанлай,
Нартла бизни жазыкъсынмай, аямай,

Суу тонгузла! – деп, чабышып, терк жетип,
Къоядыла ма бизлени тюп этип.

Биз да кёрюп болмаучанбыз аланы,
Тапу этип къабыучанбыз нартланы!

Хазар тенгизге ётерик эсегиз,
Жасакъ орунуна бир нартны берсегиз,

Хайда, сора, жолугъуз да – мамукъдан! –
Деп, кюледи башчы тола зауукъдан.

– Да былайда менден сора жокъду нарт,
– Этинг татлы болур, алкъын туююлсе къарт!

– Тюз айталла «суу тонгузла» деп сизге,
Дертигизни аямагъыз чырт бизге! –

Деп, къылычын Къарашауай чыгъарды,
Гемуда уа, тохта! – деп шыбырдады:

– Чапма, шохум, сен къылычха, къамагъа,
Къылыч, къама жукъ этелмейд алагъа,

Жокъ эсе да артха турмаз ётлери,
Юслеринде жокъду кесер этлери,

Хар бирини суюкденди хар заты,
Суюкклери – налмаз ташдан да къаты.

Болмай эсе, аллай мадар тапайым,
Тенгиз туюде ары-бери чабайым,

Мен тенгизни къаралтайым, бокълайым,
Сезимим бла кетер жолну жокълайым, –

Деп, Гемуда тиш турду да секирди,
Суу эмеген: «Сюрюгюз!» – деп ёкюрдю.

Тенгиз саудан чайпалады, къаралад,
Сюргенлени кёрюмлери къармалад,

Нартны аты сюргенлени арытад,
Эки кёзю жашнап жолну жарытад,

Сезими бла жолну излеп чапханды,
Ахырында чыгъар жерин тапханды.

Мукъут болуп ол суу жол бла кетдиле,
Минги тауну тюз туюбуне жетдиле,

Къайнай тургъан сууну жырып ётдюле,
Дыгъы бола, андан ары кетдиле,

Хазна къалмай, чыгъар жерге жетдиле,
Барыуларын кесек сабыр этдиле.

Суу сууукъдан сууукъ болад. Не туюбер?
Буз буштукъ бла бегип турад чыгъар жер.

Тохтадыла, айтды сора Гемуда:
– Къарашауай, иш тындырдым мен сууда,

Суудан чыкыгъан, сууну билген мен бир жан,
Сен а бузда ёсген, билген бир инсан,

Энди, хайда, бузну чачар оноу эт!
– Да, Гемуда, сора бурул, артха кет,

Узунума жатып, ушай мен салгъа,
Бутларымы узатайым да алгъа,

Ат жериме иги бегип, хы! – десем,
Чабалгъанынг кибики чабып кел да сен,

Тапанларым тийсе, буз терк чачылыр,
Экибизге жол алай бла ачылыр.

Гемуда да алгъа мыллык атханды,
Къарашауай ат юсюне къатханды,

Буз буштукъгъа кюч жетди да чачылды,
Ат бла нартны жоллары терк ачылды.

Чайкъалтдыла ала Хазар тенгизни...
Тенгиз жутуп къояд, – деп, – элибизни,

Ючхуртюкле ачы къуугъун ачдыла,
Толкъунладан къоркъуп, таугъа къачдыла.

– Дунияда жокъду ахшы тенг бизден! –
Деп чыкъдыла деу ат, деу нарт тенгизден.

Андан ары жол болгъанды ёрюш-тик,
Элге жете: «Элигизге – игилик!» –

Деп, атындан Къарашауай тюшгенди,
Кюбеболгъуч жамчсын да тешгенди,

Къаплап аны Гемуданы сыртына,
Салып келди тамаданы къатына.

– Кюн чыгъышда къарнаш нартла башы – сен,
Дебет улу Алауганны жашы – мен!

Атам сизге жибергенди къонакъгъа,
Тынгыла, – деп жыргъа, сёзге, жомакъгъа,

Ат чапдыргъан, къол таш атхан, тутушхан,
Къара атхан, къылыч тутхан, чабышхан...

Хар не тюрлю ишге юрен!» – дегенди.
Не десегиз да разыма мен энди.

– Тап заманда келип къалдынг, нарт бала,
Къара, бизни жигитледен дерс ала,

Эриширге тебрегенелле ала...
Жунчутду да Хазар тенгиз, чайкъала...

Башласынла энди эришиулени,
Къонакъ, төрге олтуртайыкъ биз сени.

Атчыгъынг да аякъ тюпде къалмасын,
Сыртындан да киши жугъун алмасын,

Юсюнден да тер тамчыла акъсынла,
Элтсинле да жашла баугъа такъсынла,

Бир жукъ ашап, кесек эсин жыйсын ол,
Артха къайта, анга кыйын тиер жол... –

Деп, Ючхуртнок улу нартха кёл этди,
Тап айтдым, – дей, кеси кёлюн эл этди.

«Къайгъырмаз» – деп, Къарашауай терк турду,
Сабыр бол! – деп, кесин тыя, олтурду.

Даурбазчы даурбазны ургъанды,
Сёз бериучю ауазлыкъны кьургъанды,

Кюн чыгъышны нарт башчысы тургъанды,
Жыйылгъан халкъ эсин анга бургъанды.

– Тейри кьулла, хей, нарт улла, бюгюн сиз,
Эришигиз амал бла эм кюч бла сиз...

Хар нени да кесим ариу кёрлюкме,
Хорлагъаннга Агъундайны берликме.

Алдау-сылдау болмай, хорлап болгъан баш,
Уланыма къарнаш болур, меннге – жаш,

Жангыз кюеуюмю алай кёрлюкме,
Эки бёлюп рысхымы да берликме!

Башландыла жигитлик нарт оюнла,
Къайнайдыла эт къазанла, чоюнла,

Сабийчикле жагъалаша, чабыша,
Къонакъ итле эл итле бла талаша,

Той барады, тепсейдиле устала,
Тепсеуледен чарс болады кенг тала...

Садакъчыла жаяларын алдыла,
Садакъ артны кезин кыылгъа салдыла,

Аямайын кыылны артха тартдыла,
Марап, Къысыр къая таба атдыла.

Ташха тийип, чартлай бир-бир садакъла,
Чанчылалла аз-маз бир бир садакъла,

Ташны тешип ётдюралгъан алкъын жокъ,
Олтурады Къарашауай – кёлю токъ.

Ышарады Къарашауай алагъа,
Бир кёзю бла къарайд мийик къалагъа,

Чыгыш жерде сөөлөдү Агъундай,
Сыфаты уа башха болмай – толгъан ай!

Жашны кыызгъа кёз атханын эсгерип,
Халкъ эшитирча тамагъын бек керип:

– Къонакъ улан, кылынгы бир керирменг,
Къалгъанлача садакъ атып кёрюменг?–

Деп, Ючхуртюк улу нартха къарады,
Нарт да, эрлай, садакъ алып марады,

Бюкдю Дебет берген откъус жаяны...
От таякъча садакъ тешди къаяны.

Халкъ болгъанды нартха сейир-тамаша,
Гиляу болгъан ол тешикге къараша.

Къарашауайгъа сый, багъа бердиле,
– Да бу, алай бош нарт туююлдю, – дедиле.

– Энди ёчге кирликлени санайыкъ,
Къол таш атып ким озалыр, сынайыкъ... –

Дедиле да, токъсан тогъуз нарт чыкъды,
Къарашауай шиндигине ашыкъды.

– Огъай, кетип къалма, сен да ат да кёр,
Сен къонакъса, сенден жукъгъа къачмаз тёр!..

Иги садакъ бла уа ким да аталыр,
Къол таш атсанг а, кимлигинг танылыр! –

Деп, бир чамчы къонакъ жашха эс бурду,
Къарашауай къулакъламай олтурду.

Токъсан тогъуз жигит къол таш аталла,
Аякълары бирде жерге баталла,

Доммай кибик алай уллуд сослан таш,
Кёлтюралмай къоядыла бир-бир жаш.

Кючлюледен чыгъа келди эм кючлю,
Эм узакъгъа атханында, ол ёчлю

Боллугъуна ишек этмей айтады:
«Да, нарт жыйын, энди уа ким атады?»

Мен атханма токъсан тогъуз атламгъа,
Ким къалса да менден тогъуз атламгъа,

Ант этеме ёчню анга берирме,
Башха болмай кьарнашымча кёрюрме!»

Нарт Ючхуртюк улу Кьарашауайгьа:
«Бош келген болмазса сен да былайгьа?»

Кёрчю, кьонакь, кьарыуунгу сен бир кёр,
Махтанчакь айтханлай, кьачмаз сенден тёр!»

– Да хайыр, – деп Кьарашауай тургъанды,
Мийик кьала тапа башын бургъанды,

Сора барып ташны жерден алгъанды,
Сылап, сол кьол аязына салгъанды,

Бюсюремей, белги тапа сызгъанды,
Махтанчакьны бир атламгьа озгъанды.

Махтанчакь да жетип ташны алгъанды,
Ташны ата, не кючюн да салгъанды,

Кьарашауай атхан жерге жетгенди,
Мен оздум! – деп, хахай-тухай этгенди.

Кьарашауай барып ташны алгъанды,
Эки бармакь ортасына салгъанды,

Бармакь ташны атхан кибик этгенди,
Таш сызгырып кёз туурадан кетгенди,

Житиси бла тау дорданны тешгенди,
Барып сора тау артына тюшгенди.

Зар кёллюле эринлерин кьапдыла,
Махтанчакьла ауузларын жапдыла.

– Энди, сора ат чапдырып кёрейик,
Бу жол озса, ёчню сёзсюз берейик,

Алауганны жашы Кьарашауайгьа.
Алай а, ол минип жапысыз тайгьа,

Не ёч алып, салпыкьулакь чабармы,
Анга миннген баш муратын табармы? –

Деп, жашладан бири кюлюп сёлешед,
Кьайдам? – деген бирле бла ол ёчешед.

Токьсан тогьуз ат тизилди талагьа,
Нарт Ючхуртюк улу айтад алагьа:

«Кюн батхан бла кюн чыкыгъанны арасын,
Токъсан тогъуз кере хар ат ауласын...

Мен санаудан сиз жетерге чыгъар ай,
Чынг биринчи жетгенникид Агъундай».

Гемудагъа минди нарт Къарашауай,
Гемуда да сабыр атлай, сынчыкълай,

Кюлдюреди сабийлени, къартланы,
Ызларындан сюелгенди атланы.

– Нартха сёз жокъ, аны атыд бедишлик,
Аны кессенг, чыкъмаз къабар бир тишлик! –

Деп, кюледи Гемудагъа чамчы къарт.
Кёп бедишге тёзгендиле ат бла нарт.

Хайда алгъа! – деди Ючхуртюк улу,
Ат ёшонле жыргъан хауа терк улуп,

Жер тебирене, атла алгъа кетдиле,
Ким биледи, къалайлагъа жетдиле...

Гемуда да кёз туурадан жогъалды,
Суу хауаны тогъуп, чабар къан алды.

Хазырмыса? – деп, ол нарт бла къарашды,
Сора жүрюш къоша, жолгъа жарашды.

Атла чабып, кюн батханнга кетелле,
Къар тауладан секирелле, ётелле,

Чегетлеге, къум тюзлеге жетелле,
Керек болса, хауаны жол этелле.

Узакъ жолну тенгиз башда чабалла,
Бир къауумла арып, кёкден агъалла,

Акыгъанларын ит-балыккъла къабалла,
Къалгъанла уа кюн чыгъышдан чыгъалла.

Бирчараккъла бир бирлерин тапалла,
Биягъынлай кюн батханнга чабалла,

Къалгъанланы ызларындан жетелле,
Экинчи да кере озуп кетелле.

Гемуда уа халкъны озду бирер къат,
Ангылайла аны озмазлыгъын ат...

Бир кьум тюзде кьонакь чабып баргъанлай,
Жол жанында – бир кычырыкь, бир хахай:

– Болушугъуз! Жыгъылгъанма атымдан,
Сыйлы кьонакь, кетип кьалма кьатымдан! –

Деп, айтды да ол махтанчакь жаш жилай,
Къарашауай, жарсыгъаннга тьезалмай,

Тохтап, атдан тюшюп, анга ийилди,
Ол махтанчакь жыйырылды, туююлдю...

– Ай, ёлеме, кьонакь, бир суу ичирсенг...
– Артмагъымдан алгъынчыма тьезсенг сен, –

Деп, кьонакь нарт анга сыртын бургъанды,
Ит махтанчакь тюз сыртындан ургъанды...

Кенгертелмей кирли жүрек тарлыгъын,
Бычакь атып кьандыргъанды зарлыгъын.

Къарашауай ауду, эсин тас этди,
Ол махтанчакь ажирине терк жетди,

Минип чапды, кьумлу жол да чарс болду,
Мычымайын, кьез туурадан тас болду.

Къарашауай жугъун билмей турады.
Минги таудан салкын аяз урады,

Аяз келип нартны бетин сылайды...
– Къарашауай, тур, Буз ананг жылайды,

Хамайылынг боюнунгдады, аны ал,
Ичиндегин сен тилинге бирчик сал...

Гемуда да тишлери бла бир кьапсын,
Сыртындагъы уу бычакьны чыгъарсын, –

Деген сьезден Къарашауай уяна,
Кьез аллына келе, аны Буз ана,

Боюнундагъы хамайылгъа узала,
Тамычыланы жута, андан кюч ала,

Сора сыртын Гемудагъа бургъанды,
Гемуда да бычакь сапдан бугъанды,

Тишлери бла тартып алып атханды,
Ахсыннганды, бауурундан жатханды,

Жалагъанды иесини жарасын,
Тилин сугъуп, жарасыны арасын

Тазалагъанд, саркъгъан къанны тыйгъанды,
Бычакъ сылгъан къыйырланы жыйгъанды,

Силегейин жарасына тѣкгенди,
Ол да желим-дарман болуп чѣкгенди.

Къарашауай бек титиреп къопханды,
Кѣпмю жукълап къалдым мен? – деп соргъанды.

– Огъай, къоркъма, жетерикбиз! – деди ат.
Ачыуланып, Гемудагъа минди нарт.

– Эсеби бла хайда алгъа барайыкъ,
Ол мурдар ит къайда болур, къарайыкъ! –

Деп, тенгизге жете, сюрюп жетдиле,
Не этейик? – деп оноула этдиле.

Ол махтанчакъ эсгергенди быланы,
Тилинде уа бар кѣрейем жыланы,

Жылан тилин созду сора алагъа –
Деу Къарашауай бла деу Гемудагъа.

Къарашауай къылычы бла ургъанды,
Жылан тилни юзюп, къанын къуйгъанды.

Къан саркъады кѣк тенгизни къызарта,
Ит балыкъла къан татыуну жарата,

Жыйылдыла, суудан ѳрге къарайла,
– Ким тюшеди тенгизге? – деп марайла.

Къарашауай экинчи да ургъанды,
Башын юзюп, кѣк тенгизге къыргъанды.

Гемуда да быгъынларын созгъанды,
Бирем-бирем нарт-гуртланы озгъанды,

Кенг талагъа чабып алгъа жетгенди...
Нарт бла атха халкъ бюсюреу этгенди.

Агъундай да, атасындан тартына,
– Кел, – деди да, келди аны къатына.

– Нарт Ючхуртюк улу толуд антына,
Минчи, къызым, энди нартны атына,

Сен, келин бол минги таучу нартлагъа,
Сый бер анда сабийлеге, къартлагъа!

Къарашауай болду сеннге баш ие...
Балаларым, бир биринги бек суюе,

Жан бла тѣнгек кибик алай жашагъыз,
Таурухлада сыйлылагъа ушагъыз! –

Деп, Ючхуртюк улу жолгъа ашырды,
Кѣз жашларын миллетинден жашырды.

КИШИЛИГИ – САУЛАГЪА АМАНАТ

*Халкъны жанын, ниетин кесинде
ким жюрюте эсе да, ол халкъны келир
заманы ючюн ёз жашауун
биринчи болуп берирге керекди.*

Пабло Неруда

Мен акъыл этгенден, Сотталаны Хажии-Муссаны жашы Адилгерийни, зулмулукъну ачы дерсинде кюе келген адамны къадары миллетни фахмулу жазылгъан суратлау сёзю халкъны биргесине къалай жашай эсе да, ол да алай жашарыкъды ёмюрден-ахыргъа. Ол сыфат жаш тёлню тюзлюк ючюн къая болуп сюелирге чакъыргъан терен магъаналы дерс болгъанлай турлукъду. Аны миллетини ёкюлю болгъаны эм тюзлюкню излеги ючюн, сур ниетли адамса, къыралны акъыллы оноуна къажау сюелгенсе, малкъар халкъ туугъан жеринден нек кёчюрюлгенин ангылатырын излеп, жолдаш Сталиннге тарыгъыу жазаргъа базыннганса, башсыз деп, къолларын бугъоу бла къысдырып, алып тебирегенлеринде да ниетине бугъоу салалмагъандыла. Аллай кезиунде да мудах болмагъанды, тюзлюк хорларына ийнанганды, мыртазакъланы акъылсыз иш этгенлерин а кёп затны ангылатхан чам сёзлери бла чибинлетгенди.

«Сен быллай акъылсыз письмону нек жазгъанса?» – деп, не кёп кюрешген эселе да, Адилгерийге, урушда къан тёкген илмулу офицерге бой салдыралмагъандыла. Ахырында башха мадар излегендиле. «Атанг эфендилик этип, халкъны Совет властха къажау сюерге кюрешгенди. Сени да аманлыкъгъа ол юйретгенди», – деп демлешгендиле.

«Да сора Хажии-Муссагъа барыгъыз да анга айтыгъыз ол дауугъузну, – дегенди Адилгерий. – Мени уа не узакъгъа элтип атсагъыз да, къолуму, аягъымы байлагъанлыкъгъа, ниетими, акъылымы аякъ тюпге аталмасыз. Кавказгъа термилиуом, ары къайтрыгъыбызгъа ишексиз болгъанлай тургъан ниетим мени ёлюрге къоярыкъ туююлдоле. Кюрешмегиз тюзлюк бла. Сиз мени кибиклени жойгъанлыкъгъа, тюзлюкню жояллыкъ туююлсюз». Мен бу сёзлени Сотталаны Адилгерийни кесинден эшитгенме.

Аны биринчи кере кёрген кюнюмю уа бирда унутмайма. Ол 1957 жылда кюз артында эди.

Мен, кѣчгюнчюлюкден къайтханлай, Эльбрус районда тау тилде чыгып башлагъан газетни редакциясында тохтайма ишге. Заюково элде эди редакция.

– Хасан, – дейди таматабыз Байзуллаланы Мажид, – тамбла Нальчикден бир къауум оноучу Кѣнделеннге келип, анда клубну къалайда ишлерге керек болгъанын тохташдырлыкъды. Андан газетге материал хазырла.

Барама. Бир заманда, ол Мажид айтхан адамла да келедиле. Бек алгъа узун бойлу, чырайлы жашха эс бурама. Аны таулу болгъанына ишексизме. Башында бийик кѣк бухар бѣркюне да эс бурама. Алыкъа кыш сууугъу жокъ, бу не этгенлигиди деген акъылгъа келеме. Мусукаев атлы колхозну партия организациясыны секретары Селаланы Шамшудин алайгъа жыйылгъанланы къонакъла бла шагъырей эте келип, Сотталаны Адилгерий, Къабарты-Малкъарны культура министрине экинчиси дегенинде, къонакъланы таматалары ол болгъанын ангыладыкъ.

Адилгерий Кѣнделеннге не жумуш бла келгенлерин ангылатды. Сора алайда, сѣзден-сѣз чыгъа келип, элде жер тарлыгъы халкъны бек жарсытып тургъанын айтдыла Кѣнделенни оноучулары. Аны себепли эски межгитни (ол эртте ишленгенди, Совет власть келгенден сора уа, Пионерлени юйю этгендиле аны) ичин клубха жарашдырсакъ, тамамды бизге деп тохтадыла.

– Ол оноуугъузну жаратмайма, – деди Адилгерий. – Элигиз уллу элди, тынгылы клуб ишленирге керекди мында. Жангылмагъыз, артда сокъуранырыз.

Бир да, эки да айтдырмадыла кѣнделенчиле, кеси акъылларындан таймадыла.

Артда, бир бѣлек замандан, Заюковода аллай клуб ишлеуно къолгъа алдыла. Ол редакция болгъан юйню къатында ишленгенди себепли, бизни да, башха кырал мекамлада урунган адамланы да изеуге соре турдула клубну къурулушуна. Ол Кѣнделенде ишленирик клуб эди бу деген хапарла жюриуп турдула кѣп заманны. Аны керти бла ѳтюрюк болгъанын а айталлыкъ тѳйюлме.

Баш эркинлиги сыйырылгъан адам сынагъан къыйынлыкъны терк унутургъа жарамагъанын да ангылатып кюрешген эди ол кюн Сотталаны Адилгерий кѣнделенчилеге.

Аны экинчи кере сагъыннганымы хыйсабы – артда, бѣлек жыл озгъандан сора, мен «Коммунизмге жол» газетни редакциясында ишлеп тебирегенимде, Адилгерий бла терк-терк тюбеширге тюшюп турду. Ол Къабарты-Малкъарны илму-излем институтунда къуллукъ эте эди. Анга тюбеп, хапарларына тынгыларгъа бек сѳйюучюмю бюгюн да айтычума тенглериме.

Адилгерий тутулгъанында, анга «Письмо написано вами как убежденным буржуазным националистом» деген оюмну айтханлай туруучуларын бирда унутмай эди.

Ол, ойнаргъа, чам, лакъырда этерге суйген адам, жаш тѳлюге, артыгыракъда илмугъа, жазыу ишге кѳл салгъанлагъа, насийхат сѳзюне къанат къакъдыргъанлай тургъанды. Эски адетледен, тѳреледен къачаргъа кюрешгенлеге да бирда жакъ басмагъанды.

Адилгерийни суратлау литературагъа уллу эс бургъаны, аны усталарына, фахмулу жазыучулагъа этген хурмети да, халкъ билген, уллугъа, кичиге да белгили кишилиги да саулагъа аманатча сакъланадыла бюгюн да миллетде.

Адилгерий кѳп хапар, очерк да жазгъанды. Мен «Коммунизмге жол» газетде адабият, маданият бѳлюмюню ишин жюрютгеним себепли, аны хапарларын басмагъа болжалсыз берип тургъанма. Бек ыразы эди манга, жаннетли болсун. Мен да къууанама Адилгерийни кѳлюне жете жашай келгениме.

Сталинге жазгъан къагъытын окъургъа суйгеними айтмагъаныма уа жарсыйма. 1955 жылда Якут АССР-ни Верхоянский районуну Батагай элинде тюремеден КПСС-ни Ара Комитетини Президиумуна жазгъан тарыгъыу письмосун а, ол ѳлгенден сора, ѳге жашындан, Моллаланы Жамалдан тилеп алгъан эдим. Аны 2004 жылда «Минги-Тау» журналны экинчи китабында басмалагъанма, ары дери уа радиода, телевиденияда ишлеген жашлагъа берип, тилеклерин толтургъанма.

Артда Адилгерийни юсюнден «Жаханымден келген письмо» деп хапар жазып, газетде басмалагъанма, аны орус тилге кѳчюрюп, кѳбюрек адам окъурча да этгенме. «Современная литература народов России» деген ат бла 2003 жылда Москвада «Пик» басмада уллу китап чыкыгъанды. Мени Адилгерийни юсюнден жазгъан «Письмо, пришедшее из ада» деген хапарымы да бу жыйымдыкыгъа къошханларына къууанганма. Ол хапар китапны 458-чи бетинде быллай къысха ал сѳз бла басмалангъанды: «Рассказ посвящен известному в Балкарии ученому Адильгерию Соттаеву. Автор многих работ в области педагогики, он осмелился одним из первых написать И. В. Сталину письмо в защиту балкарского народа, выселенного из родных мест. За это Адильгерий Соттаев был осужден на 25 лет каторжных работ».

2017 ж., 28-чи август.

ИЛМУНУ БИЙИКЛИГИНЕ ЖЕТИШГЕН ЖАШЫБЫЗ

Залийханланы Чокканы жашы Михаил, аты дунягъа айтылгъан академик, халкъ билип, алимле шагъатлыгъында кесине махтау сёз эшитеме демей, Аллах берген фахмусун, терен билимин илмугъа, миллетин жамауат жумушуна къуллукъ этдиргенлей келеди. Алимни ол халы аны адамлыгъыны кёзге кёрюннген бек иги шартларындан бириди. Уллулгъа, гитчеге да бирча намыс эте билиую, кесин кётюрмегени уа адамлыгъына бютюнда терен багъа бичеди, хар атламы ышаннгылы болгъанына шагъатлыкъ этеди.

1991 жылда Залийханланы Михаил СССР-ни Илмула академиясыны керти член корреспондентине айырылгъаны бла байламлы республикабызда къуралгъан байрамдан Шауаланы Хасан жазгъан статьяны «Минги-Тау» журналны бу китабында басмаларгъа оноулашханбыз. Аны хыйсабы – ол къууанчны юсюнден ёсе келген тёлю да хапар алсын.

Хар халкъны да барды миллетини атын дунягъа айтдыргъан фахмулу адамлары. Насыпха, малкъар халкъ да аллайладан юлюшсюз туююдю. Къууиланы Къайсын, Залийханланы Михаил, биринчиси – литературада, экинчиси – илмуда, сау къыралда кёп адамны къолундан келмеген бийикликге жетишгендиле.

Залийханланы Чокканы жашы Михаил илмуда болдургъан тауушлукъ хорламлары ючюн СССР-ни Илмула академиясыны керти член корреспондентине айырылгъанды. Михаил Шимал Кавказдан ол атха тийишли болгъан биринчи алимди, 12-чи апрельде 1991 жылда Нальчикде Къурулушчуланы культура дворецлеринде болгъан жыйылыу да, тейри, байрам десек, тюз боллукъ болур, ма ол затха аталгъан эди. Ары къыралыбызны кёп жерлеринден атлары дунягъа айтылгъан алимле, партия, совет къуллукъчула, кеси республикабызны эллеринден, шахарларындан урунуу коллективлени, интеллигенцияны келечилери, студентле келген эдиле.

Байрамны КъМССР-ни Министрлерини Советини Председатели М. Ш. Мамхегов ачады эм Залийханланы Чокканы жашы Михаилни СССР-ни Илмула академиясыны керти член корреспондентине айырылыуу республиканы жашаунда ёмюрден-ахыргъа историяда къаллыкъ иш болгъанын энчи белгилейди. Ызы бла башха республикаладан, шахарладан келген къонакъланы атларын айтады, алагъа халкъны атындан

жюрек ыразылыгын билдиреди. Андан сора ол сёзню КъМССР-ни Баш Советини Председатели В. М. Коковха береди.

В. М. Коков РСФСР-ни Коммунист партиясыны рескомуну, КъМССР-ни Баш Советини Министрлерини Советини атларындан Залийхан улуну кызыу алгышлагъанды.

География илмуланы доктору, Бийик тау геофизика институтну директоруну экинчиси Л.М. Федченко Михаил Чоккаевични жашау жолу бла жыйылгъанланы шагъырей этеди.

– Мен Залийхан улуну бек эрттеден танийма, – дейди ол. – Михаил геофизика институтха ишлерге 1962 жылда келген эди. Мен а – андан бир кесек кечирек, аспирантураны бошагъандан сора. Ол лаборантдан институтну директоруна дери ёсгенди, битеу дуниягъа аты айтылгъан алим болгъанды. Михаил Чоккаевич геофизиканы, гляциологияны, экологияны юсюнден кёп санда докладла бла алимлени халкъла аралы жыйылыуларында, симпозиумларында бла конференцияларында сёлешгенди. 215 илму иш бла 6 монография басмалагъанды, «Социалист Урунууну Жигити» деген атха тийишли болгъанды. СССР-ни халкъ депутатына айырылгъанды. Мындан алгъаракъда дагъыда бир кыуанчлы иш болгъанды: академик Залийханланы Михаил Чоккаевич ООН-да Бийик консультация советни членине айырылгъанды.

Малкъар халкъны керти жашы илмугъа кёлю бла берилгенди. Ол кезиунде аты айтылгъан альпинист да болгъанды, жамауат ишледен а студент **заманындан** бери да айырылмагъанды. Алай, башда айтханыбызча, илмуда уа бийикден-бийикге ёрелгенлей барады. Михаил Чоккаевич 1972 жылда Ленинчи комсомолну илму-техника жаны бла саугъасыны лауреаты болады. Ол кезиуде Нобель саугъаны лауреаты, академик Миллионщиков Залийхан улуну илмуну бийигине ёрлегенине толу ийнаннганыны юсюнден тынгылы сёз айтхан эди. Михаил академикни ол ышаныулулугъуна кертичиди: 34-жыллыгъында илмуланы доктору болады, 1984 жылда уа кыралны менме деген университетлерини бла институтларыны алимлери Михаил Чоккаевич СССР-ни Илмула академиясыны член-корреспондентине айырылыргъа тийишли болгъанын бирча айтып, аны кандидатурасы жанлы болуп сюеледиле.

АБШ-ны миллет экология программасыны башчысы профессор Марлотт Нальчикде Бийик тау геофизика институтда эки кере болгъанды эм аны алимлери кеслерини тинтиу ишлери бла Американы алимлерин озгъандыла деп, таукел айтханды.

Аллай бир бийикликке жетип тургъанлай да, Михаил Чоккаевичде болгъан сабырлылыкъгъа, менсинмеулюкге сейир-тамаша болгъанлай турабыз, анда адамлыкъ бек уллуду. Баям, аны алай алгъа барыууна, хар кимге да къолундан келген болушлукъну этгени да болуша болурла дейме.

Кыуанчлы жыйылыуда къонакъладан, кеси республикабыздан да отуздан артыкъ адам сёлешгенди. РСФСР-ни Компартиясыны Дагъыстан рескомуну секретары З. Ф. Пулатов Михаилни эрттеден таныгъанын,

аны фахмусуна баш ургъанлай жашагъанын айтханды. «Михаил, – дегенди ол, – фахмусуну быллай бийиклигине арымай-талмай ишлеую бла жетишгенди. Аны ауазы кесибизде, тыш кыыраллада да ачыкъ эм таукел эшитиледи».

Ахырында ол Залийхан улугъа «ДССР-ни илмусуну сыйлы къул-лукъчусу» деген ат аталгъаныны юсюнден кеси республикаларыны Баш Советини Указын окъугъанды эм алимге диплом бергенди. Ызы бла, тау адетде болуучусуча, Михаилге бухар бёрк, чепкен кийдиргенди, ДССР анга сауугъага жерленген ат бергенин айтханды.

Къарачай-Черкес облисполкомну таматасы, РСФСР-ни халкъ депутаты Хубий улуну (бу областьдан къууанчха 25 адам келген эди) сёзюне да жыйылгъанла уллу эс буруп тынгылагъандыла. Ол, биринчиден, Къарачай-Черкесияны халкъыны эм энчи адамланы атларындан Залийханланы Михаилни къызыгу алгъышлагъанды. «Малкъарны байрамы Къабартыны да байрамыды, сизни байрамыгъыз бизни да байрамыбызды, саулай Кавказны да байрамыды», – дегенди ол.

Хубийланы Владимир Михаилге сауугъага жамычы кийдиргенди, жерленген къарачай ат да келтиргенлерин айтханды.

Михаил Хубий улу сауугъага берген жамычыны эки бюклеп, кёкюрегине къысханлай тигеледи сахнадан залгъа. Халкъ сагъайды. Ол а адамла арасы бла тюзюнлей, профессор Къабарты-Малкъар къырал университетни алгъыннгы ректоруна, студент заманында, илму ишин къолгъа алгъан сагъатында да анга кёз-къулакъ болгъанлай, болушханлай тургъан адамгъа кийдиреди жамычыны.

Ары жыйылгъанла, бир дерге бири къалмай, ёрге туруп, къарс къакъгъанлай турадыла иги кесекге дери. Мен а асыры къууангандан кёз жашларымы тыялмадым.

Къабарты-Малкъарны Эркин профсоюзларыны федерациясыны советини таматасы П. К. Таов, РСФСР-ни Компартиясыны Прохладна шахар комитетини биринчи секретары А. А. Власов, Тырныаууз шахар комитетини экинчи секретары Хутуйланы Л. Ш., «Акъ-Суу» совхозну парткомуну секретары Геккиланы З. Д., «Тёре» жамауат организацияны таматасы Зокаланы З. Ш., СССР-ни Къоруулау министерствосуну аскер-хауа кючлерини командующисини экинчиси генерал-лейтенант А. И. Аюпов, Азербайджандан келген алим И. А. Алиев, Къашхатауну орта школуну устазы Расулланы Р. М., Лашкутаны орта школуну устазы, КъМССР-ни халкъ депутаты Гемуланы Г. М., халкъ депутатланы Урван эм Басхан район Советлерини толтуруучу комитетлерини таматалары Х. Х. Сохроков бла З. А. Нахушев эм кёп башхала бу жыйылыуну республиканы бек жарыкъ байрамына санагъандыла.

СССР-ни Илмула академиясыны член-корреспонденти Ю. А. Жданов кесини сёзюнде былай айтханды:

– Бюгюн Залийханланы Чокканы юйюнде биринчи кере болгъан кюнюм эсима тюшдю, ол 1940 жылда эди. Ол заманда Мишаны жаланда

бир жылчыгы бола эди. Аны кыюнума алып, эркелетип туруучуму унутмагъанма...

Мишаны илмуну кенг жолуна чыгъаргъа себеп болгъаныма кыууанама. Кёресиз энди уа, устазын хорлагъанды! Михаил не уллу махтаугъа да тийишлиди, – ол фахмуну, тюз ниетли адамды. Битеудуния илмуну айныууна тийишли юлюшюн кыошхан алимди.

Къабарты-Малкъар кырал университетни ректору, СССР-ни халкъ депутаты В. К. Тлостанов, республикада кёп кыууанчлагъа кыатыша келгенин, алай бюгюнню кыууанч аланы бирине да ушамагъанын белгилегенди. «Адам саны аз болгъан малкъар халкъны жашы бизни намысыбызны кёкге кётюргенди. Миша, сенича жашларыбыз кёп болсунла!» – дегенди ол сёзюню ахырында.

Илму-излем институтну партия организациясыны секретары Х. М. Думанов, халкъ депутатланы Чегем райисполкомуну таматасыны экинчиси Къалабекланы С. З., СССР-ни Илмула академиясыны география институтуну директору В. М. Котляков да Залийхан улуну илмуда этген жетишимлери бла жүрекден алгъышлагъандыла.

Жыйылыуну аты бла кыралыбызны кёп жерлеринден, атлары дунягъа айтылгъан адамладан, ол санда СССР-ни Баш Советини Председатели А. И. Лукьяновдан алгъышлау телеграммала келгендиле.

Михаил Чоккаевич, жыйылыуда сёлеше, ары келгенлени барысына да жүрек ыразылыгын билдиргенди.

Ахырында «Балкария» ансамбльни бла филармонияны артистлери уллу концерт кёрюзтгендиле.

ЖАШЛЫКЪ ИЗЛЕТЕДИ КЕСИН

Мени ангылауумда журналист болмакълыкъ насыпды. Кюн кесини жылы да, жарыкъ да таякълары бла тау башланы къалай ийнакълай эсе да, журналистика тюз алай ийнакълайды мени. Ол ишни эрттеден суйюп, аны керти адамы болургъа термилип тургъаным, артда ол муратыма жетгеним ючюн да болур бу сёзлени айтыргъа базыннганым.

Ана тилибизде чыкъгъан «Коммунизмге жол» деген газетде 1961 жылдан башлап, къыркъ жылгъа жууукъ заманны ишлегенме, андан берисинде уа – «Минги тау» журналда.

Не къадар сейирлик адамла бла танышдыргъанды журналистика мени! Ала – культураны, искусствону, литератураны, илмуну адамлары, устазла, эл мюлкню, промышленностьну, къурулушланы алчылары... Ала бла ушакъларым жарыкълыкъ да, къууанч да бере жашагъанма. Аллай сагъатлада уа сагъышларынг жаланда бир – ол адамланы юслериндени газет бетледе айтыр сёзюмю ийнаныулу этерге.

Жашау толкъунларыны чексиз жоллары – къууанчны, мудахлыкъны да сынатхан жолла. Аллай кюнлеримден биринде, озгъан ёмюрню 60-чы жылларыны ал кезиунде, шагъырей болгъан эдим Таукенланы Идрис бла.

Мен «Коммунизмге жол» газетде эдим, ол ары ишлерге келгенде. Ары дери да кёре тургъанма Идрисни университетде окъугъанда. Анда ансамбльде тепсей эди бирси фахмулу жашланы, къызланы санында. Аны тепсегенине да къарагъанма сукъланып, алай шагъырейлигим а жокъ эди.

Редакцияда ишлеп башлагъанлай а, киши бизни бир бирибиз бла танышдырмады, экибиз да бир бирсиз болалмай тохтадыкъ. Жашауубуз иги эди, заукъ, миллетибизни жангыз газетини адамлары болгъаныбызгъа къууанып. Кёк да – чууакъ бизге, кёлюбюз да – ырахат, журналист тынгысызлыкъ а – кече-кюн да биргебизге. Кёлсюзлюк а этмейбиз, излеуню жолундабыз. Бир бирге билеклик этерге да кюрешебиз. Биз юлгю алырча адамла да редакцияда кёп: Кациланы Хабу, Малкъон-

дуланы Хамит, Ностуланы Магомет, Шауаланы Миналдан, Зокаланы Зейтун, Отарланы Исмайыл, Токумаланы Жагъафар...

Кабинетде олтуруп турургъа суйген журналистледен тойюл эдик экибиз да. Сёзсюз, редакцияда бизден сора да бар алайла. Да редакциягъа да районлада корреспондентле болуп ишлерге деп алгъандыла. Идрис Урван районда, мен а Эльбрус районда боллукъбуз. Сокъур суйген – кёз жарыкъ. Аз тубейбиз бир бирге. Сора редакциягъа партия жыйылыгъа келсек а, тансыкълыкъ хапарны къыздырабыз. Бек кереклиге саналгъан ушагъыбыз а ишни юсюнденди.

Ол жыллада мени биринчи очерким басмаланады газетибизде, «Эльбрус» совхозну Лашкута бёлюмюню сют-товар фермасыны таматасы, КъМАССР-ни Баш Советини депутаты Чомартланы Лейляны юсюнден. Идрисни анга сабий кибик къууаннганы бюгюн кибик эсимдеди. Бирибиз къууаннган экинчибизге насып болгъанча, жашай, ишлей келгенбиз.

Идрис редакцияны жамауат жумушуна да кёл салгъан адам эди, кесини сёзю бла угъай, адамлыкъ халы бла, инсанлыкъ жууаплылыгъы бла. Бёлек заманны редакцияны профсоюз организациясына башчылыкъ этип тургъаны ол затха шагъатды. Ростов-на-Дону сахарда бийик партия школгъа окъургъа киргинчи, газетни бир бёлюмюню таматасы болуп тургъанды.

Идрисни керти да халаллыгъыны юсюнден аны иги таныгъанла, бир бирге жетдирмей, хапар айтырыкъдыла. Юй бийчеси Зоя, кёп болмай ушакъ эте келгенибизде, Идрисни юсюнден эндиге дери мен эшитмеген бир шартны юсюнден айтханды.

«Университетни 4-чю курсунда окъугъан заманында, – дейди Зоя, – Бабугент интернат школунда практикасын бардырады. Аны бош кезиунде Бызынгъдан келген сууну Малкъар черегине къошулгъан жерде аякъ кёпюр бла сууну бир жанындан экинчи жанына ётерге керек эдик. Идрис, кёпюрню ортасына жетгенибизлей, тохтап, ары да, бери да тынгысыз къарап тохтайды.

– Не болгъанды? Нек сюелесе? – дейме.

– Ары къара, байтал – сууну бу жанында, тайчыгъы уа – суу къошулгъанны орасында айрыкамчыкъда. Бир бирге термилиу халларын кёремисе?

Алай айтып, Идрис, олсагъат окъуна тешинип, сууукъ суугъа кирип, черекни тай болгъан айрыкамчыгъына ётюп, тайны бир кёолу бла баууруна къысып, экинчи кёолу бла жюзюп, алай ётдюрген эди анасына. Ол атны кёзлеринден жиямукъла баргъанын кесим кёргенме алайда...»

Ма аллай адам эди Таукенланы Хусейни жашы Идрис. Аны кьонакъны суйген юйюнде сабий кьошулгъанына этилген кьурманлыкълада олтургъанма, артда, жыл санлары жетип, ол сабийле юйдегили болгъанларында да тойларында тепсегенме. Идрисге алтмыш жыл толгъанында уа, аны кьууанчына да бек алгъа чакъырылгъанладан бирлериме. Ол чакъырыу кьагъыт бюгюн да сакъланады юйюмде. Ма ол:

Уважаемый Хасан Исмаилович!

Приглашаем Вас на 60-летний юбилей Заслуженного работника культуры КБР, директора КБПХ г. Нальчика Таукенова Идриса Хусеевича, который состоится 5 мая 1998 года в 16 часов в здании администрации Нальчикского парка культуры и отдыха.

Оргкомитет.

Бу чакъырыу кьагъытны эндиге дери сакъланнганы да бизни шуьхлугъубузну кертилигини бир шартыды деген магъанада кьошханма Идрисни юсюнден эсгериуле статьяма.

Таукен улу студент жылларында литературагъа бек эс бургъан жашларыбыздан бири эди. Аны хапарлары, назмулары, очеркleri, статьялары газетде, «Шуьхлукъ» альманахта, «Минги тау» журналда жаш жазычуланы чыгъармаларындан кьуралгъан жыйымдыкълада басмалана тургъандыла. Аны тенгнге сакълыгъы, оюну, чамы да унутулмайдыла. Биз, шуьхлары, ол затланы терк-терк сагъынабыз.

Идрис, бийик партия школну бошاپ келгенинден сора, партия, совет кьуллукълада, сатыу-алыуда, культурада да ишлегенди. Бирда бир жерде кесине айып алдырмагъанды. Бир жерде да ырысхыгъа жутлукъ этмегенди, адамлагъа кьолундан келгенича болушханды. Аны ол шартларына Нальчикни культура эм солуу паркыны директору болуп кьеп жылланы ишлегенинде да, «Балкария» кьырал фольклор-этнография ансамбльде, кьчгюнчюлюк азабын сынагъан малкъар халкъны Долинскде мемориал музейине оноу этген заманларында да шагъат болгъанбыз.

Кьеп тыйгъычланы, чырмауланы хорларгъа тюшгенди, миллет ансамблибиз кьурала туруп. Аны биринчи директоруна Таукенланы Идрисге уа игида ауурлугъу жетгенди ол ишни. Аны тиричилигинден, арымай-талмай кьурешгенини, аны башчылыгъы бла, Ульбашланы Мутай бла Кьудайланы Мухтар кибик, атлары кенг белгили, фахмулу адамларыбызны, кеслерине ахча-бохча излемей, миллетибизни тепсеу искусствосун

айнытыугъа кёл салгъан жашларыбызны бла къызларыбызны хайырларындан «Балкарияны» аты кеси къыралыбызда угъай, тыш къыраллагъа да белгили болгъанды иги жаны бла.

Мен, ол заманда газетде ишлегеним себепли, ансамбльни хар атламын кёз туурамда тутаргъа кюрешгенме. «Балкария» сахнагъа биринчи кере чыгъаргъа хазырланган чакъда Тау-кенланы Идрисге бла Къудайланы Мухтаргъа тюбеп ушакъ этеме. Не айтаса, ала кёкге учаргъа хазырдыла. Жашланы бла къызланы фахмуларыдыла аланы къанатландыргъан. Ушакъ нёгерлерими акъылларына кёре, «Балкарияны» къураллыгъына ишекли болгъан, аны болурун да суймеген адамла окъуна къууанырыкъларына ишексиз эдиле Идрис бла Мухтар.

Кёп болмай Правительство Къабарты-Малкъарны къырал филармониясында «Балкария» къырал фольклор-этнография тепсеу ансамбльни энчи балансха чыгъарыу, анга юридический эркинликке беруу жаны бла эм Къырал банкда анга энчи счёт ачыу бла байламлы «Балкария» къырал тепсеу этнография ансамбльге айландырыуну юсюнден бегим этгенин айтдыла жашла, жюреклери кётюрюлюп.

Андан сора да ансамбльге кёпле кеси ыразылыкълары бла эсде къалырча болушлукъ этгенлерин энчи чертдиле. Бек биринчиден, «Алтынкъл» предприятияны таматасы Къайталаны Исмайыл эки жылны ичинде, ол къырал балансха ётгюнчю, ансамбльни адамларына иш хакъ чыгъарып тургъанды. Бачиланы Хамзат бла Курданланы Рашид кеслерини хунерликлери бла алгъыннгы усталадан кем болмагъанларын кёргюзтгендиле. Ала, адет-тёреге кёре, миллет тепсеуледе керекли затланы кёп кълмай барысын да ишлегендиле. Сёз ючюн, «Бийче тепсеуге» бийчени юй адырларын, кийимлерин дагъыда аллай кёп затланы жарашдыргъандыла.

Биттирланы Асхат – тегене, Боллуланы Юсюп – агъач кълшыкъл, Таппасханланы Адилгерий – сый къланга, Бёюланы Лиза – кълпакъл, КълМАМИ-ни устазлары Темиржанланы Махти бла Атабийланы Исмайыл, поэт Ёлмезланы Мурадин – кийик мюйюзле, поэтле Додуланы Аскер бла Геккиланы Магомет кийик териле бергендиле. Ахча болушлукъ этгенле да кёп эдиле.

Ансамбльни таматалары фахмулу артистлени атларын да айтдыла. Ала: Апполаны Альберт бла Магомет, Толбайланы Магомет, Кълараланы Лейля, Зезаланы Аминат, Журтубайланы Оксана, Ахметланы Мадина, Атабийланы Лидия, Ахкобекланы Аслан, Энейланы Магомет, эгеч бла къларындаш Токумаланы Борис бла Марина, Жансуйланы Жаннета эм башхала.

1988 жылда апрель айда «Балкария» сахнагъа чыгъады. Аны концертине келгенле Къурулушчуланы маданият юйлерине сыйынып болалмай эдиле. Кёпле ёре сюелип къарай эдиле тойгъа. Ахырында Таукенланы Идрис, Ульбашланы Мутай, Къудайланы Мухтар концертге келгенлеге уллу ыспас этип сёлешдиле.

– «Балкария» халкъ ансамбльди, – деген эди ол кюн Идрис. – Нек дсегиз, муну халкъ къурагъанды.

Мемориал музейибизни юсюнден айтхан заманыбызда да, аны арбазына баргъаныбыз, ичине кирип, анда ол къадар культура, искусство байлыкъны, миллетни тарыхындан бизге хапар айтхан документлени кёргенибиз сайын да Таукенланы Идрисни сыфаты кёзюбюзге кёрюнеди, ауазы къулагъыбызгъа эшитиледи. Ким не да айтсын, Идрис ол жерге оноу этип башлагъынчы, бёлек жылны ичинде анда иш жеринден тепмегенди. Ол музейни терк да, тынгылы да ишленирине жууаплы адамла къургъакъ сёзлери, тутхучсуз сылтаулары бла кечиндирип тургъандыла халкъны. Таукен улу аны директоруну къуллугъуна тюшгенлей, биринчи кюнледен окъуна чыртда тынчаймай кюрешеди. «Былайы миллетибизни культурасыны от жагъасы боллукъду», – деп, аны ауузундан кёп кере эшитгенме. Насыпха, аны алай болгъанын Идрис кеси кёзю бла кёргенди.

Таукенланы Хусейни бла Хадижатны юйюрлери Малкъардан Огъары Жемталагъа 1939 жылда кечгендиле. Толу юйор ёсе, айный, кеси къыйыны бла жашай тургъан заманлада уруш башланады. Хусей Ата журтун душмандан къорууларгъа кетеди. Андан къайтмайды. Германияны Нахтерштадт шахарында ёлген хапары келеди юйге.

Ол къыйынлыкъны да, кечгюнчюлюкню азабын да хорлайды Хусейни юйюрю Хадижатны къатылыгъындан, сабийлери тюз боюнлу болуп ёсгенлерини хайырындан. Рахимат Къыргызстанда колхозда чюгюндюр ёсдюрген бахчада звено башчы болуп ишлейди. Идрис да, школда окъугъан да эте, юйге да къолундан келгенича болуша, ашырады кюнлерин.

Кечгюнчюлюкден къайтхандан сора, Идрис университетде окъуп, бийик филология билим алады. Хызир да физика-математика факультетни бошагъанды. Ол бек кёп замандан бери Огъары Жемталада устаз болуп ишлейди, РСФСР-ни Халкъгъа билим бериуде ишлегенлерини отличнигиди. Маржанат бла Элияс а эл мюлкден айырылмагъандыла.

Идрис бла Эндрейланы Зоя юч жаш бла бир къыз ёсдюргендиле. Бийик билимли Ританы – кесини юйюрю, сабийлери. Ол баш иеси Тюменланы Жамал бла эки къыз ёсдюргендиле.

Фахмулу жырчыбыз Туменланы Жаннет аланы кызыларыды. Жамиля уа – художник, Германияда кёрмючде Гран-при алганды. Идрисни жашы Жамбулат аскер кзулукдады, полковникди.

Былайда бир затны эсгере кетейик. Быйыл, 2016 жылда, 8-чи мартда халкъ төрели халда Долинскде мемориал-музейге жыйылгъанында, аны директору Теммоланы Фаризат, ары жыйылгъанланы кечгюнчюлюкню 72-жыллыгына аталгъан кёрмючде жангылыкъла бла шагъырей эте келип, музейни биринчи директору КЪМР-ни культурасыны сыйлы кзулукъчусу Таукенланы Хусейни жашы Идрисге аталгъан стендни кыатында тохтайды.

Идрисни жашауу, иши бла байламлы суратлагъа, тюрлю-тюрлю материаллагъа, документлеге уллу магъана бергендиге алагъа кыарагъанла. Таукен улун иги таныгъанла уа жашлыкъ дуниясына барып кыайтхандыла кеси акылларинында, Идрис бла ойнап, кюлюп, тепсеп... Жашлыкъ дуниясы уа кимге да жокълатады кесин.

Музейни оноучулары бек сау болсунла ол огъурлу, бек керкли ишлери ючюн. Игилени атларын унутмайды халкъ деген оюмну кертилигини бир шартыды ол да.

ШАУАЛАНЫ Хасан

БИЗНИ БАГЪАЛЫ УСТАЗЫБЫЗ

Бизни багъалы устазыбыз филология илмуланы доктору, профессор, Халкъла аралы тюрк академияны академиги Ахматланы Хашимни жашы Ибрагим битеу тюрк тил билимни эм фахмулу алимлеринден бири болгъанды.

Ахматланы Ибрагим 1938 жылда 27-чи декабрьде Къабарты-Малкъар АССР-ни Быллым элинде туугъанды. Аны сабий жыллары къыйын болумлада ётгендиле. Башханы къойсанг да, ол халкъы бла бирге кёчгюнчюлюкню къыйынлыгъын сынагъанды. Алай сабийлигинден окъуна

окъургъа итинген жаш орта школну бошайды. Ол заманга халкъыбызгъа Туугъан журтуна къайтыргъа эркинлик берилген эди. Къабарты-Малкъар къырал университетде малкъар тилни бла литератураны бёлюмю ачылгъанын эшитгенде, Ибрагим керекли къагъытларын жарашдырады. Экзаменлени жетишимли берип, студент болады. Студент жылларында окъуна ол хапарла жазып башлайды. Литература кружокну ишине да тири къатышады. Диплом ишин да литературадан жазады.

Ибрагимни жютю, хунерли, адепли, фахмулу болгъанын аны устазы белгили алим-тюрколог Алийланы Умар эслейди, тилде аны этген жетишимлерин кёрюп, кесине чакъырып: «Миллетни къадарында аны тилини магъанасы бек уллуду. Миллетни миллет этген аны тилиди. Бизни тилибизде тинтилмеген затла кёпдюле. Аланы тинтирча алимлерибиз аздыла. Сен жашауунгу тилибизни тинтиу, айнытыу бла байламлы этерге керексе», – дейди. Ибрагим угъай демейди.

Университетни бошагъандан сора, Ибрагим «Коммунизмге жол» газетде ишлеп башлайды. Кёп бармай а, радиону эл мюлк бёлюмюнде ишлерге кёчеди. Ол, радиода ишлеген бла къалмай, сураглау чыгъармачылыкъда да кесин сынайды. Ол кезиуде Ахматланы Ибрагимни «Боранда» деген биринчи китабы басмадан чыккъгъанды. Жаш журналистни фахмусу ол жазгъан хапарлада, очеркледен да кёрюнеди. Дагъыда ол ишлерини юсюне да илму-излем институтда къарачай-малкъар тилни илму грамматикасын жарашдыра тургъан алимле бла да ишлегенди. Анга анда грамматиканы бир бёлюмюн жазаргъа да буюргъандыла.

1966 жылда къарачай-малкъар тилни грамматикасы ана тилибизде басмадан чыгъады. Бу илму иште да аны юлюшю уллуду.

1967 жылда Ахматланы Ибрагимни Къабарты-Малкъар илму-излем институтну малкъар тилни секторуна чакъырадыла. Анда ол къысха заманны ичинде «Къарачай-малкъар тилде айтымланы баш членлери» деген темагъа диссертация жазып, аны Бакуда жетишимли къоруулайды. Ол жыл окъуна Ибрагимни кеси ишлеген секторгъа тамата этедиле. Институтда Ибрагим кесини ишчи нёгерлери бла бирге ангылатма сёзлюкге керекли юлгюле жыйып, миллиондан артыкъ карточка жарашдырады. Сёзлюкню жарашдырыр ючюн аны баш жорукъларын белгилеген «Инструкция для составления «Толкового словаря современного карачаево-балкарского языка» (в трех томах) (1976 ж.) деген ишни жазады.

Ибрагимни башчылыгъы бла малкъар тилни сектору, «Къарачай-малкъар тилни грамматикасын» хазырлап, аны 1976 жылда орус тилде чыгъарады. Анга алимле бийик багъа бичедиле, кеслерини илму ишлеринде эркин хайырланып башлайдыла.

1972 жылда фахмалу алимни КЪМКЪУ-ну малкъар тил бла литератураны кафедрасыны таматасына саладыла, аны ишин айнытыр муратда. Ибрагимни башчылыгъы бла кафедрада тилден, литературадан ишчи программала, окъуу эм методика пособияла жарашдырылгъандыла. Студентлени илму ишге къатышдырыугъа да Ибрагим уллу магъана бергенди.

Ахматланы Ибрагим малкъар тилни школлада окъутуугъа да бек къайгъыргъанды, устазланы билимлерин ёсдюрген институтда лекцияла окъугъанды. Кёп жылладан бери школну тамата классларына Ибрагим жарашдыргъан дерслик хайырланылгъанлай турады.

Окъутуу иш кёп заманын алгъанлыкъгъа, Ибрагим илму излемлерин бир заманда да тохтатмагъанды. 1982 жылда ол «Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде бош айтымны къуралыу эм магъана жаны бла тюрлюлери» деген темагъа доктор диссертациясын къоруулайды. Бу ишге битеу къыралгъа белгили алимле бийик багъа бичгендиле. Ибрагим, биринчи болуп, тюрк тил билимде жангы ызны – семантика синтаксисни мурдорун салгъанды. Бусагъатлыкъда Ибрагимни ишлерине кёре, тюрк тилли республикалада студентлеге бла аспирантлагъа энчи курсла окъуладыла, семинарла бардырыладыла. Ибрагим салгъан ыз бла татар, уйгъур, алтай, шор, тыва эм башха тюрк тилледе диссертацияла эм башха илму ишле жазылгъандыла. Ахматланы Ибрагимни илму ишлеринде айтылгъан оюмла тюрк тилледе дерсликледен, программалада, грамматикалада

белгили жерни аладыла. Москвада, Алма-Атада, Ташкентде, Ашхабадда, Уфада, Къазанда, Чебоксарлада, Бакуда бардырылгъан халкъла аралы илму конференциялагъа Ибрагимни чакъыргъанлай, ишлерине, оноуларына къошханлай тургъандыла. Ол тюрк тил билимде атлары айтылгъан алимле бла тенглик жюрютгенди. Ибрагимни доктор эм кандидат диссертацияланы юслеринден кесини оюмларын айтыргъа кёп республикалагъа чакъыргъандыла.

Ахматланы Ибрагим Къабарты-Малкъар республиканы кырал тиллерини юсюнден Законуну проектин, ол тиллени сакълаугъа эм айнытыугъа жораланнган программаланы жарашдырыугъа кыйматлы юлюшюн къошханды. Ол республиканы жамауат-политика жашаууна дайым къатышханды. Аны Ата журтубузну аллында кыйыны «Жангы жерлени хайырлануу ючюн», «Урунуу жигерлиги ючюн» деген майдалла бла белгиленгенди.

Сюйген ишине саулай жюреги бла берилип, Ахматланы Ибрагим халкъны жарыкъландырыугъа, республиканы илму-педагог кадрларын хазырлаугъа, миллетибизни тил билимин ёсдюрюуге уллу кыйын салгъанды. Ибрагим студентле, аспирантла, устазла намыс, сый берген профессор эди. Дерслеринде илмуда жюрюген битеу оюмланы айтхандан тышында да студентге: «Сен а къалай сагъыш этесе былайда?» – дегенча соруула берип, аны оюмларгъа юйретгенди, бир-эки минутха кюлкюлю неда бир сейирлик къысха хапарчыкъ айтып, студентлени арыгъанларын кетере билиучю эди.

Аспирантларына кесинде болгъан илму китапланы келтирип, керекли насыйхат берип, танышларында башха тюрк тилледе жазылгъан суратлау чыгъармаланы тилеп, диссертацияларына юлгюле жыяргъа болуша эди. Аны аспиранты ишини юсю бла тюрк республикаланы кыйсысына барса да, Ибрагимни бетинден анга хурмет этип, жарыкъ тюбеп, не жумушуна да къарай эдиле. Аны ауазы, жарыкъ кюлгени ишлеген жерибизге къууат бере эди. Ол ёсюп келген жаш тёлюню ниет тазалыкъгъа, адеп, кыйлыкъ, намыс даражаларын сакъларгъа юйрете, шуёхлукъгъа чакъыра эди. Студентле да халкъны келечилери болгъанларын, аны бетин кёргюзтгенлерин унутмазгъа кереклилерин айта эди. КъМКЪУ-ну малкъар тил бла литература кафедрасына таматалыкъ этген заманны ичинде ол бизни тегерегине жыйып, бирлешдирип, оноу этип, ишлерге юйрете, бирикдирип алгъа элтгенди, малкъар тилни от жагъасын ышырып келгенди.

Къартха, жашха, сабийге да Ибрагимни халал жюрегинде жер табылгъанды. Адамла анга кеслерине ышаннганча ыша-

нып, жумушларын, къайгъыларын айтып келе эдиле. Адамны къадары халкъыны къадары бла къаты байламлы болады, аны себепли хар адамны жашау жолу миллетини тарыхын къурагъанын ол уста билгенди. Малкъар халкъны кёчгюнчюлюкде сынагъан кыйынлыгъы, анга терсликни, адамсызлыкъны эм кюйсюзлюкню жакъгъан палахла «Зорлукъ» деген китапда жазылгъандыла. Ахматланы Ибрагимни бу китапны жазылыуунда уллу кыйыны киргенди. Ол кеси кёрген, билген, эшитген затлагъа таянып, архив материалланы хайырланып, халкъыны келген жолун кёргюзтюуню тюзге санагъанды.

Ибрагим битеу халкъыбыз ана тилин керти кёлю бла суюп, багъалатып, окъутуп, жазып башласа сую эди. Жаш тёлуге: «Не ишде да ишлегиз, къайсы окъууну да бошагъыз, алай а ана тилигизге, миллет культурагъызгъа уллу кёллю болмагъыз. Аны сыйсыз этсегиз, бир заманда да сыйлы боллукъ туюлсюз», – дей эди. Уллу алимини баш борчларындан бири жаш тёлуге билим бериу, аны тюз жолгъа салыу эди.

Ахматланы Ибрагим дуниядан терен ангылауу болгъан, сабыр, Ата журтун, туугъан ташын суйген, кесин башхаладан ёрге кётюрмеген, уллу дебери, сыйы жюрюген адам эди. Аны жарыкъ сыфаты дайым бизни эсибизде турады.

*Къарачай-малкъар филологияны
кафедрасы*

МАММЕЛАНЫ Ибрагим

АМАНИҢА АХШЫЛЫКЪ ЭТСЕНГ

«Аманга ахшылыкъ этсенг,
Сау бармазса юйюнге», –
Дегендиле акъыллыла.
Ма быллай бир зат ючюннге
Айтхандыла, баям, ала:
Къалай эсе да биреулен
Уллу суугъа жыгъылгъанды.
Амалсыз болгъанды, жаны
Тамагъына тыгъылгъанды.
Айланмада тумаланып
Ёлюмге боюн салгъанды.
Жашаудан шарт тюнгюлгенди:
«Ёлюгом табылмай къалыр», –
Деп, олду къайгъысы энди.
Аны бир жаш адам кёрюп
Секиргенди къутхарыргъа,
Къалай барлыкъ эди кёлю
Болушмай къарап турургъа?
Къыйналып, кеси да аздан
Къалып сууда тунчугъургъа,
Чыгъаргъанды жыгъылгъанны –
Ёлюрге хазырланнганны.
Болсада аны юсюнде
Къапталын бираз жыртханды,
Ким биледи суу ичинде
Андан тутупму тартханды,
Не шорхамы талагъанды,
Не да болсун, жыртылгъанды.
Къаптал неди, адам кеси
Ёлмегенди.
Сау къалгъанды.
Алай ыспасны орунуна,
«Къапталымы жыртханса», – деп,
Даулагъанды киши жашха,
Алайда иш болмагъанча
Къапталын жыртхандан башха.
Жаш а айтып кюрешгенди:
«Билмей этгенме», – дегенди,

Кечгинлик да тилегенди.
Алай киши кьоймай, даулап,
Аны багъасын алгъанды,
Жашаудан тюнгюлгени уа
Эсинден кетип кьалгъанды.

Адам адамгъа болушмай,
Кетерин суймейбиз кьоюп,
Ахшылыкъны унутханнга
Этебиз былайда айып.

БАЛТАДА ТОХТАМАГЪАН САП

«Сапда тохтамагъан балта», –
Деп айтыргъа юйренгенбиз.
Балтадан эсе, сабына
Артыкъ эс бура келгенбиз.

Ма аны сезип, балта сап
Кесин алай кетюргенди,
Балтаны жаратмай, андан
Энчи болама дегенди.

Кертиси да, сап бек омакъ
Ишленгенди, сыйдамланып.
Накъышла салынып, тюрлю
Бояулагъа да боялып.

Балта уа не, ол балтады,
Омакълыкъ неге керекди?
Ауuzu жютю болсун ансы,
Балта ишин этерикди.

«Сен балтаны сабыса», – деп
Кёп кюрешгенди иеси,
Сап, къатына да кьоймайын,
Жашаргъа суйгенди, кеси:

– Керекмейди бу тапсыз зат,
Не хырт-мыртха да ол тие,
Ауuzu бла агъач кесе,
Желкеси таш, темир тюе.

Мен бу ариулугъум бла
Неге деп тутама аны?
Бирин да кьоймам къатыма
Мындан ары балталаны. –

Деп, омакъ сап кынгыр белин
 Къубултуп, бютюн къайырды,
 – Охо сора, – деп, иеси
 Сапны балтадан айырды.

Сенляй омакъ болмаса да,
 Балта балтад, къалмаз сапсыз,
 Алай андан айырылсанг,
 Сени ишинг болур тапсыз.

Энди сен балта сап угъай,
 Бир бош агъачса, балтасыз.
 Не омакъ эсенг да, ансыз
 Керек туююлсе бир затха, –

Деди да, сора иеси,
 Сындырды да атды отха.
 Кереги болмаз айтыргъа
 Хапарны андан арысын,
 Ангылагъанса барысын.

Сап балтаны эсе, андан
 Айырылып къайры барсын?

БАЛ ТУТХАН БАРМАГЪЫН...

Бир жол да бал батманлагъа
 Оноучу керек болгъанды.
 Анга ким жарарыкъды, – деп,
 Арслан сагъышха къалгъанды.
 Ахырда правлен жыйып,
 Ишни кенгешге салгъанды.
 Ким бёрюню, ким тюлкюню
 Сагъыннгандыла атларын,
 Алай эгерип аланы
 Бир къауум тапсыз затларын,
 Ишанмагъандыла аллай
 Жууаплы ишни алагъа.
 Ахыры да айыу болгъанды
 Оноучу бал батманлагъа.
 Айыуну ол затда керти
 Хунерин эсгергендиле.
 Баям, аны батманланы
 Къатында кёп кёргендиле.
 Къысхасы, бизни баймакъгъа

Аллай ишни бергендиле.
Сакълайды ол батманланы
Къятларындан узакъ кетмей,
Алай аланы баллары
Аны кесине да жетмей
Башлагъанды артдан-артха,
Андан беричи аладан
Зат бармайды складха.
Сейир этедиле бары:
«Къайда болур?» — деп баллары
Ташада айыуну сөгюп
Талайдыла, соядыла.
Туурада уа:
– Бал тутхан бармагъын жалайды, –
Дейдиле да къоядыла.
Алай бизни баймакъ жалан
Бармагъын жалап къоймайды,
Ол аны бла тоймайды,
Барын да кеси жалайды.
Айыуну балгъа оноучу
Этсенг, боллугъу алайды.

ХАН БЛА ЁЗЮР

Уллу хан кесине ёзюр
Сайларгъа суйгенди бир жол,
Экеуню чакъыргъанды да
Быллай буйрукъ бергенди ол:
– Эки душманым тутулуп
Тургъан зинданнга киригиз,
Экигиз да экисини
Башларын алып келигиз. –
Баргъандыла эки ёзюр
Хан буюргъанча, зинданнга,
Сора ишлерин тындырып,
Келгендиле уллу ханнга:
Биринчи ёзюр хар затны
Хан буюргъанча этгенди –
Душманыны башын кесип,
Ханны аллына элтгенди.
Экинчи уа башын угъай,
Бёркюн келтиргенди ханнга,
Аны алай нек этгенин
Ангылаталгъанды анга.
Хан бир зат да айтмагъанды –

Акъылын билдирмегенди.
 – Энтта да алача эки
 Душманым барды, – дегенди.
 Энди уа барып аланы
 Бёрклерин алып келигиз,
 Ханны буйругъун толтура
 Биллик эсегиз кёрююз.
 Биринчи ёзюр дагъыда
 Башын элтгенди душманны,
 Буйрукъну артыкъ толтуруп,
 Кёлюн алып ючюн ханны.
 Экинчи ёзюр а бу жол
 Хан буюргъанча этгенди:
 Ол душманны бёркюн алып,
 Ханны аллына элтгенди.
 – Ахшы, – дегенди уллу хан, –
 Мен сизни сынап кёргенме,
 Эки жол да экигизге
 Буйрукъну бирча бергенме.
 Эки кере баш келтирген
 Энди кеси башын берсин,
 Башы кесилгенни къалай
 Болгъанын бир сынап кёрсюн.
 Баш орунуна бёрк келтирген
 Ёзюр болаллыкъды манга,
 Ачыуун басып, сабырлыкъ
 Алдыра билликди ханнга.
 Алай бла, баш кесерге
 Суюгенни, башы кетгенди,
 Экинчини хан кесине
 Биринчи ёзюр этгенди.

Болгъандыла аллай затны
 Билген акъыллы ханла да,
 Башкесни ёзюр этерге
 Суюмегендиле ала да.

БАШ БЛА АЯКЪЛА

Денис Давыдовдан

Арып-талып асыры жюрюгенден,
 Балчыкълагъа, къумлагъа да киргенден,
 Аякъла баш бла сёлешгендиле:
 – Сен былай нек къыйнайса? –
 дегендиле, –

Ёмюрге сени айтханынгы этип,
Къалайгъа да барып, къайры да жетип,
Эсинге тюшген жерге сени элтп.
Не кече жокъ неда кюн жокъ.
Не жаз деп жокъ, не кыш деп жокъ,
Сен къайры десенг, ары жорт!
Хайда – ары, хайда – бери.
Айтчы не заманнга дери
Туругъа боллукъду алай?
Кесибиз а къарангыгъа киргенлей,
Чындайлагъа, шымлагъа бёленгенлей.
Сен а ёрге чыгып, анда къубулуп,
Бир зат да этмей тынч, ырахат солуп.
Кимлени болса сюзерге кюрешип,
Кимни махтап, кимге хыйла ау эшип,
Хауаны, моданы айтып сёлешип,
Эрикгенинги кетере тураса.
Жарыкъ болсанг а, бизге эс бураса:
Бизни секиртесе, чалишдиресе.
Тепсейме деп, кюлкю болуп,
Сыйыбызны да азмы тюшюресе!
Угъай, энди къыйнагъанынг боллукъду,
Мындан ары тёзерге къарыу жокъду.
– Жаншамагъыз, бетсизле, – дегенди баш,
Алагъа ачуланып, туююп кёз къаш.–
Мен кюч бла тыя билirme сизни!
Танымай башлагъансыз кесигизни.
Менми этерикме да ишигизни?
Билмеймисиз табийгъат мени сизге
Оноучу этгенди, салып юсююзге.
Эркинме къаллай буйрукъ этерге да,
Сиз элтириксиз мени хар жерге да! –
– Да алай эсе да, этме ыспассыз,
Оноуну эте эсенг, этме тапсыз,
Бир бирге онг тапдырайыкъ.
Алайсыз санга жарагъан кибик буюругъа
Бизге да жарап къалыр абыныргъа.
Бирда билмезсе, эслемей абынып,
Болурбуз сени да ташха уругъа.

Тамсилни магъанасы белгилиди,
Нек дегенде...
Хо къояйыкъ, кёп сёлешген телиди.

БАЙЧОРАЛАНЫ Шамиль

* * *

Сезим къурумайды,
Кетсе да заман.
Кёзюм а ойнамайды,
Жюрекде – заран.

Минг сезим алыкъынчы,
Боркъулдай ичде,..
Барайыммы? Бармайым –
Къалгъанма кечге.

Кёлюмдеги кёрюнмез
Сизге бетимде.
Жюрекдеги уа кетмез,
Турур эсимде.

Хорлаялгъан а этмез
Не бюгюн, не тамбла.
Алай а, сезим ёлмез:
Кетсе, кетер... жан бла.

СОКЪУР САБИЙЧИК

Сокъур сабийчик.
Олтурады орамда,
Ёксюз бала кибик,
Кючюкню сылай,
Сокъур сабийчик.

Кюнлени санайды,
Къарангы кюнлени...
Кечени сакълайды,
Кёрюрча тюшлени.

Аллах анга шагъатды,
Тюйюл эди алдау:
«Къалай а аламатды» –
Дей эди – «Жашау!»

Жюрекден сёлешеди,
Акъсакъал кибик,
Кёп затны уа кёреди,
Сокъур сабийчик.

СЕННГЕ

Мен керти поэт да болмам,
Дагъыда «жаратырса», – деп ышанама.
Сююп окъурса, Мариям,
Жюрекден сеннге назмула жазама...

Ариулукъну Аллах эки этип,
Адамлагъа бла Юсуфгъа юлешгенди дейле.
Сеннге къарай, сагъышха кетип,
«Иги кесегин а сеннге бергенди», – дейме.

Кюн таякъчыкъса бу къарангы ёмюрде,
Жарыкъ жылыудан жылынад жюрегим.
Жангыз терекчик чакъгъан чегетде,
Къалай къууаналла кёзлерим.

Сау дуния терслеп бир бурулсун,
Не этер, мен къатынгда болсам?
Аманлыкъ излеген кеси къурусун,
Биз а жашайыкъ, Мариям.

НЕ БИЛЕСЕ?

Не билесе сен
Тарихинги юсюнден?
Къайдан чыкъгъанды тукъумунг?
Къайдан чыкъгъанды халкъынг?
Къайсыды атауулунг?
Къайсыды байрагъынг?

Не билесе сен
Ата журт къазауатны юсюнден?
Къайда сермешгенди къарт атанг?
Къайда жайгъанды окъларын?
Къайдан билликди гитче баланг,
Бусагъатда сормасанг хапарын?

Не билесе сен
Кёчгюнчюлюкню юсюнден ?
Къарт анангы къалай ётдю жашауу?
Къум тюзледе огъесе талада?
Къаллай балта тийдиртди жазыуу?
Къалай къалгъанды аякъ юсюнде?

Бюгюн
 Ойнайды кьобуз, жырланады жыр,
 Халкъынга уа къазылады къабыр.
 Билмейсе, тенгим, сен аны
 Тёгюлгенин къызыл къаны.

Багъалы жаш төлюм,
 Барды бир айтыр сөзюм:
 Тарихибизни,
 Жерибизни юлешедиле жауларынг.
 Билсенг аны, къыйналмазмы жанынг?
 Эс бөлейик, АЛАНЛА, толу жутханчы манкъуртлукъ
 Ансын этибизни ашарла, къаныбыздан да этип тузлукъ.

ХАРАМ СЮЙМЕКЛИК

Ма келгенди ёмюрледе махталгъан суймеклик.
 Акъ насыбды ол, болса халал къалада.
 Урлатхан жүрегинг ючюн тилемейсе Аллахдан кечмеклик,
 Меники уа туугъанды харам дорбунда.

Жашай эдим тютюн иче, чайыр чайнай...
 Келдинг да буздунг ёмюр тынчлыгъымы.
 Энди кесими къолда къалай тутайым,
 Сен эшитмезча жүрек къычырыгъымы.

Керек тюлдю харам суймеклигим –
 Аны бла абынырбыз Сыйрат кёпюрде.
 Жанынг бла жаным келишмез дуния ёмюрде...
 Нечик къыйнайды таша кюймеклигим.

Алай а, къоркъма, жунчутмам сени –
 Сынауу бурмам жылаугъа.
 Жаша, ишлей къалангы насыпдан –
 Анга къууанырма къарап дорбундан.

КЪАЧАН ЭСЕ ДА

Къачан эсе да бар эди умут,
 Келир заман келтирир деп къууанч.
 Жүрек да жүрек туююл – накъут,
 Жерден Кёкге керилип эд къуулач.

Къачан эсе да, бар эди ийнаныу,
Мен айтханны ол да айтырыкъды деп,
Сүймеклик къат-къат къайтырыкъды деп.
Аллай ийнаныу бар эди алгъын.

Къачан эсе да бар эди кючюм
Сынауладан бюгюлмей ётерча,
Жазыууму да жазып кесим,
Таш башында да жашау ётерча.

Бар эди мурат, бар эди кюрешиу,
Кёпге созулгъан да бир термилиу.
Хар не да бар эди
Къачан эсе да...

«НА ДВОРЕ ЖЕ 21 ВЕК...» – ДЕГЕНЛЕГЕ

«Ким болдунг?» – дейди 21 ёмюр.
«Сыйлы жорукъ!» – айтады Ёзденлик –
«Къалай узун эди кёпюр...!
Ётерге берчи эркинлик»

«Ангыладым, 20-чы айтыучанед
Саулай хапарынгы.
Айта да жылаучанед,
Эсгере хар атламынгы.

Сакъландынг
Революция суудан, геноцид тенгизден.
Къанлы урушдан – хар биринден.
Эндиги аллай къоркъуу жокъ,
Алай а, санга барды окъ.

Айтханыма тюрленмесин бетинг,
Жауунг болгъанды миллетинг.
Сени таныгъан не тюзде, тауда изле,
Сени сакълайалмадыла бетсизле».

КЕЧЕ

Кел, кече, къармайыкъ жанымы,
Эсдеги чыкъсын тышына.
Баш тюрбуне айландырайыкъ ангымы,
Мыдахланайыкъ келир заманнга.

Юсюмю жапхачна жууургъан,
Юсюмю жабады оюмлукъ.
Жукъуусуз келгенча талаудан
Тангнга къалмайды къарыулукъ.

Къыл къобузду – сезимлерим санга
Къайданды, кече, ол къадар?
Согъаса, эшта, жырлатаса манга
Тейри, юретгенча Жырчы Сафар

Алай а, ол заманда ангылайса
Этген игиликни, аманынгы
Энди уа сен, не тынгылайса?
Кел, кече, къармайыкъ жанымы.

Кавказ кѣп закий акъылманны жаратханды бешик жырла бла кеси къучагъында. Бу жер болгъанды Мекка, Мадина да бийик илхамлы орус жазыучулагъа. Бери терк-терк келе тургъандыла Пушкин, Лермонтов, Толстой, Тихонов... Бу сыйлы жерде ёсюп тебиреген гюлню юсюнде уя салгъан булбул – малкъар поэзия. Ол гюлню къанатларында жаратылгъанды Маштай да. Алай аны, чапыракъныча, юзюп, тутхан тамырларындан жел алып кетеди къара жел, къайгъылы кенгликlege.

Не кюрешсе да ол, къара жел аны алып кеталмайды бошунакъгъа. Кѣк теренинде учуп баргъанын кѣрюп, къысады кеси къюнуна чапыракъны акъ булутчукъ (Ала-Тоодан Кавказгъа келген къонакъ). Аны болушлугъу бла тюшеди ол бир Жер-суу анасыны къюнундан бирси Жер-суу анасыны огъурлу къююнуна.

Отну бир заманда да мамукъ бла букъдураллыкъ тюйюлсе, жаланда жарыкъдан-жарыкъ жана барлыкъды ол от. Тюз аныча эди Маштайны фахмусу да. Таулу жашны юсюне къыйынлыкъны ауур ташы аууп басса да, къысыр къая ташны эки жарып, аны уллу илхамыны гюлю чыгъады къудуретни жарыкълыгъына.

Сокъур адамны къолуна бош ташны да, алтынны да бер – ангыла-яллыкъ тюйюлдю кѣзлеринден къыяулу инсан аланы башхалыкъларын.

Кавказ бла Ала-Тоону къучакъларында ёсген Къудайланы Маштай аласыз да ёчюлмезлик от эди, алай бизни къыргъыз жазыучула кеслерин иги жанындан кѣргюзталгъандыла аны алаамат, тамаша ёнюн эшиталгъанлары бла.

Маштайны сюеги Кавказда жаратылгъан эсе да, аны къаны, тили, къудуретге табыныуу да бизниди!

Чингиз АЙТМАТОВ

ЖАРЫГЪАН ТАУЛА

Юрге терекчик

Жай эрттенликде ариу чагъып,
Юсюнг жап-жашил нюр жанып,
Бетинге кюн таякь къагъып,
Бутақларынгы кенг жайып

Тургъан бурун жашил юрге,
Жетдинг сен кюз арты кюннге,
Бурунча болмайын халынг,
Тюрленип къалды бет къанынг.

Чапыракъларынг шош агъа,
Кечеден-кюннге саргъала,
Жаланнгач, къыппа-къымыжа
Болуп, ушадынг хыжыгъа.

Бир заманда къойчу хыжы
Субай зыгыт эди тынгылы.
Къойчу бичакъ аны къыйды,
Хыжы этип, къолуна жыйды.

Сени уа сакъласын къадар,
Ёмюрюнг кёп болсун жашар.
Кери къалсын сенден балта,
Жашиллен, чакъ бурун халда.

Чапыракъ агъызгъан юрге,
Къууанч бла жет жаз кюннге.
Жап-жашил кёлек кийдире,
Келир жаз сени юсюнге.

Ючгюл чапыракълы юрге,
Тюшерми энтта тюберге.
Сен жашил кёлек кийгенде,
Жай кюнюнг жарыкъ тийгенде.

Бюгюн башынгы ёлгеннге
Санама, кюз келгенинде.
Кюз, къыш келгенча, жай келир,
Кюмюш сыргъаларынг эрир.

Жарыкъ тангымлай

Кёзлеринг бишген дугъумлай,
Къашларынг къара къузгъунлай.
Жырлагъан тилинг булбуллай,
Кёкденми тюшдюнг сен былай.

Айт, жүрегинги жашырмай,
Бош кёзбау этип ашырмай.
Кёзюмю сенден айырмай,
Къарайма жарыкъ тангымлай.

Къолунгу алсам къолума,
Гюл ийис урад бурунума.
Тюшдюм сүймеклик зоруна,
Сен къайдан чыкъдынг жолума

Жерими чолпан жулдузу
Сен болуп къалгъан болуму.
Нюрю бетинги-къолунгу
Алып къойгъанды онгуму.

Къатынгда киши негеринг,
Билмедим, къайдан келгенин.
Хапарсыз жүрек сёзюмден
Сени алып кетди кёзюмден.

Жюрегим сагъыш этеди,
Сени кёргенли беричи.
Ёмюрюм ётюп кетгинчи,
Кёрмемми сени экинчи?

* * *

Бюгоннго уучуну къазаны
Боркъулдайды да къайнайды.
Тауда кенг, жарыкъ дуняны
Жарлы кийикге къоймайды.

Аны эки боз улагъы
Зынгырдаталла къаяны.
Тас этип халал ананы,
Желча жилийла огъары.

Ол угъай, ташла тиллене
Къарагъан эдиле кёзюме.
Мен ол къазанны тенгинде
Барып сюелген кюнюмде.

Къара къузгъун

Къара къузгъун, нек къарайса
Акъ босагъама.
Ата босагъам къонакъбай
Болалмаз санга.

Уч тийремден, къара къузгъун,
Кёзюм кёрмезча.
Ачы ёнюнг жюрегиме
Окъча тиймезча.

Къара къанатлы, кет кери,
Уч арбазымдан.
Къадар сакъласын тийреми
Сен къаргъагъандан.

Сен тюйюлсе жюрегими
Татлы кёгети.
Тай кёзюмден, тай кёзюмден,
Къыйнамай мени.

Жел сибирсин дунияны
Юсюнден сени.
Жол тапмазча босагъама,
Излесенг мени.

Биринчи къар

Биринчи акъ къар
Тауладан аугъанд.
Бюгече анда
Терен къар жаугъанд.

Кёкден къачханча,
Жумушакъ акъ къар.
Ол мычымайын
Дунияны жабар.

Ол боран этип,
Тюзлеге энер.
Акъ къанатлары
Дунияны бёлер.

Кир къондурмазгъа
Акълыкъ сакъланырча,
Желни жибергенд
Кесинден алгъа.

Жел келечиси
Биринчи къарны.
Муштухул сыйпайд
Юй чорбатланы.

Арбазланы да
Сибире кирин.
Терезелени
Къагъа хар бирин.

Къойчу чёргелгенд
Къочхар тонуна.
Къойлары ышныр
Эте дорбунда.

Жугъутур къарап
Кёред къойчуну.
Бу къыш мекаямд
Къарт жугъутурну.

Жугъутур къалгъанд
Жаланаякъ къарда.
Къойчу дорбунну
Бошатмагъанда.

«Къойчу да кечер,
Къышлыкъгъа кетер.
Къургъакъ дорбунну
Манга эркин этер», –

Деп, къарт жугъутур
Къарайды къаргъа.
Сагъыш этгенча,
Къайры барыргъа.

Жугъутур барад
Жумушакъ кърда.
Эки мюйюзю
Къурч кылычлача.

Терен акъ кърны
Жыра, ыз эте.
Къар жауа тургъан
Кюз арты кече.

Къайын терекчик

Назик къайынчыкъ
Жап-жашил чагъып.
Санга къарайма,
Жюрегим талпып.

Назик къайынчыкъ,
Назик къайынчыкъ.
Онсегизжыллыкъ
Къызча, чиммакъчыкъ.

Сени анангча,
Мен туугъан таула,
Манга ийгенча
Сени саугъагъа.

Узакъдан келдим
Сени бир кёрге.
Къалай ариуса,
Жашил нюр теге.

Жюрегим хошлукъ
Тапханды сенде,
Къатынга келип,
Къарап кёргенде.

Жатып жукълайым
Сени тюбюнгде,
Тауланы тюбю
Сыйдам кюнлюмде.

Ана эринча
Шыбырдаулары,
Чапыракъланы
Кымылдаулары.

Жюрегим алай
Сезе аланы,
Бешик жырыча
Манга анамы.

Бешигимдеча,
Сабий кюнюмде,
Тансыкълап къарай
Сени тюбюнгден.

Эки кёзюмю
Жарыкъ сураты,
Кымылдат жашил
Бутакъларынгы.

Тойда сюзюлюп
Баргъан жаш кызлай,
Чапыракъларынг
Желде шуулдай.

* * *

Кюн тийип келеди жерими юсюне,
Ол аллай бир ариу кёрюнеди кёзюме.
Туугъан жерингден татлы ёмюрге
Табармы адам башханы жеринде.

Туугъан жерими кырдыгын эмгенлей,
Кечемде-кюнюмде жерим дегенлей,
Турурма анамы эки эмчегинлей,
Насып жокъ манга, жерим, сенсизлей.

Чегемни башы бла Апсолту таба
Учуп барама кьанатларымы кьагъа,
Къарайма Думалагъа, Булунгугъа,
Ушамайла ала ол буруннугъа.

Бери келмегенме эрттеден бери,
Кёреме жангы ишленген элени,
Ариулугъу кьамата кёзлерими,
Насып кьучакълап тохтагъанд жерими.

Булунгу башы кьаяла тюбюне
Туманла баралла жерге сюртюле.
Шулпулары чатха, кьолгъа тегюле,
Муштухул кетип баралла Юрдюге.

Пелиуан Шештан Чегемни аллында,
Къапчагъай тенгича аны жанында.
Къарап туралла Тара ауузу таба,
Булутла кьонуп, теспелерин жаба.

Чегем ныгъышда олтуралла къартла,
Жашлагъа айта бурундан таурухла.
Алларында сюеледи нарт къала,
Нарт таурухланы шагъатлары бола.

Чегемден бери чыкъдым Гирхожаннга,
Салам бере къалагъа, Жуууннугъа.
Тансыкълай Басханны ташын-агъачын,
Тансыкълагъанча Омарны кьууатын.

Омарны жырын жырлагъанча черек,
Тик шорхалада бурула тегерек.
Кёзлерими алмай къарайма ары.
Кесин кёргенча устазым Омарны.

Къарылгъач

Къарылгъашчыгъым,
Дум къаракъанат.
Юйюме кирчи,
Учуп бусагъат.

Учуп кир юйге,
Сыйлы кьонагъым.
Сен кибик мени
Сабий жомагъым.

Сен юй ахлуса
Адам улуна.
Учуп кьон, жаным,
Сен босагъама.

Сени юсюнгден
Кёп таурух, жомакъ
Айтычуд геллям,
Къарылгъач кьонакъ...

Кел, жаным, жаша,
Геллямы орунуна,
Геллям кетгенди
Ахыр жолуна.

Ол энди келлик
Тюйюлдю кбайтып.
Бошагъанды ёмюр
Хапарын айтып.

Сен кирген юйге
Жарыкъ танг атар.
Юйюмде ишле
Кесинге фатар.

Къарылгъашчыгъым,
Окъча шуулдай,
Жаша юйюмде,
Манга жуулдай.

Жашил тенгизча...

Жашил чегетни аралай,
Къанатлы жыргъа тынгылай,
Жюрегим булбулча жырлай,
Къалын чегетни тансыкълай.

Чинар баллатны ичинде
Эртттенликден ингирге

Он жылым киши жеринде
Къор болсун бюгюн кюнюме.

Деп жюрегим къууанч эте,
Чинарны башына мине,
Чапыракъланы тюбюне
Къууанып, чыпчыкъча кире.

Жюрюйме бюгюн Чегемде.
Бурунча гитчелигимде,
Санларым журча тириле,
Арый-тала да билмейле.

Дарий таууш эте жёге,
Дуниягъа жашил нюр тёге,
Анамы кёлю деп юрге,
Шыбырдай, чум бла бирге.

Жашил тенгизча чайкъала,
Толкъунланалла къойдумла.
Жайылма, алым чапыракъ,
Къойдумладан ёсе арлакъ.

Чатырым къойдум чапыракъ,
Бюгече агъачда къалсакъ,
Жер мамукъдан да жумушакъ,
Юсюнде жатып жукъласакъ.

ТЕБУЛАНЫ Шукур

ЖЮРЕК БЛА УШАКЪ

Быйылгъы жазны келгени ары деричилеге ушамады. Кюн тие да, жабалакъ тѣге келди ол. Бу жазгъа дери жюрюген жолум да башха кѣрю-неди. Ол кѣй эсенг, жюрегим да башха тюрлю тебеде.

– Кюн ашхы болсун.

– Ашхылыкъ кѣр.

– Жюрек, башха, сѣз айтхан болмады шойду

да? Чарсха чапханча тыпырдадынг. Биринчи кереме тюбешебиз жолда ол тиширыу бла мен. Кюн сайын тюбей тургъан адамны кѣрюп, алай нек жангырдынг?

– Адам, сен бу жол тиширыуну кѣзлерин кѣрмедингми? Мен жюрек болуп сезгенни, сени кѣзлеринг кѣралмадыла, не?

– Бизде намыс, адеп деген барды, жюрек. Толу тюбеп, салам бергинчин башладынг тыпырдап.

– Ой, эмина жетмезлик, алгъын алай этмеучен эдинг да. Жашлыкъдан чыкъгъанымда да тыпырдагъанынг бурунча турады. Жазгъы кюн жолунга суймеклик бурчагъын сепмеди эсе. Назму жазарча, кьолума къачан къалам алгъанымы унутхан эдим. Биягъы сен башлатдынг.

Салкъын журтха жарыкъ тѣге кюн тийгенча,

Жюрегиме сезим жырны салдынг сен.

Жыр фахмусун эшитдирирча жырлайд жюрек,

Учунуу жырчылагъа болуп тенг...

– Ой, къайран жюрек, бир сен сезгенни саулай дуния билсе излейсе, бирде билгенинг кесингден жашыраса. Бу неди, не? Жашлыкъмы къайтханды сеннге, огъесе?..

– Адам, тохта, келе турады.

– Келсе, саламым хазырды.

– Саламны кѣй да бир башха сѣзню башла.

– Мен сенича тыпырдаялмайма бу иште. Меннге сѣз башла демей, жюрекден-жюреке салам берсенг а?

– Сен билген меннге ийнар мурулдатхан, назмула жаздыргъан. Назму жазылмаса, уллу ишинг къалгъанча кюрешесе.

– Сен адамса. Жазарынг келмей эсе, накъырда бла айт. Мени тилим болса, тыпырдарыкъ туююл эдим. Айтыргъа уяла эсенг сезиминги, мени атымдан жаз да, барма кѣй назмуланы.

*Кече, кюн да жүрек сени саггынады.
Энди тюбешсек сёзюн айтыр умутда,
Жылыу берген кёзлеринги сакълайма мен,
Биз жүрюючю орамчыкъны унутма.*

– Не зат?! Жаз деп жаздырып, энди жырт дейсе.

– Хайыр.

– Керек тнойул эсе, кьойдум. Сенсе мени жукъусуз, умутлу этип жашатхан. Керти жүрек къуш къанатын къакъгъынчы, айтырын айтдырып, башханы жүрегин да кесиникича этеди.

– Манга гурушха этме да, адам, мен тыпырдагъан заманда, аны сёзлеге кёчюрюп ангылата бил.

– Мени алай этдирлик, жүрек, сен тнойулмюсе?

Алгъын экибиз бир бирибизни ангылап жашай эдик. Сен таукел болсанг, Аппа билген тыбына дегенлей, бир затны айтыпмы турлукъ эдик, ангылашынмай. Бир жаз дейсе, бир аны жырт дейсе. Хайыр, сен тюз болурса, жүрек, ким биледи? Сен бир жанына, акъылым бир жанына тартады. Къалай этейим?

Ол тиширыуну да – менича, юйдегиси, сабийлери. Сен не дейсе, акъыл не дейди? Экигиз да мени бласыз. Не кычырыкъ этейим, къалай этейим? Къайры элтесе? Сен суйюп, мен инжилип къалай жашайым?

– Мени сейирсиндиргенинг, адам, акъылым бир жанындан дегенингди. Акъылы бла суйген эшитгенмисе сен? Акъыл ачха санагъан жерге барсын. Мен сени жүрегингме. Мен айтхан болмаса, сенде тынчлыкъ болмазына ийнан.

– Сен айтхан болуп барыргъа неге керекди? Къушну къанатмы элтеди, къанатны къушму къакъдырады? Ала да мени бла сеничадыла.

– Адам, келише башладынг. Бири бирсиз болургъа амал жокъду. Мындан арысын алай жашай барайыкъ. Суймекликге жазылгъанны зараны жокъду, ариу юйдегиси бар эсе да. Сени кёрген заманында артыкъ насыплы эсе уа? Мени ишим... Мени ишим – сезим бергенди, сеники – жукъусуз кечелени сынап, кертисин ангылагъанды. Алай эсе, энди да мен айтханны, сездиргенни жаз:

*Сеннге атайма энди келлик кюнлерими.
Сен ачдырдынг жүрегими жарыкъ тангнга,
Жашауунгу гюл бачхасы болайым мен.
Мен болайым жер насыбынг, жаным, санга.*

– Жүрек, энди уа не болду сеннге? Алгъаракъда бу тизгинни башхаракъ джаздыргъан эдинг?

– Адам, сезим бир болгъанлыкъгъа, хар жол сайын башха тюрде келеди. Аны ючюн дейдиле анга сезим. Мен билдирдим жүрек халда, сен, адамча, сюзе бил кесинг.

– Сау бол, мени эсгергенинг ючюн. Мен сениге аманны излемейме. Суююлген адам билсе, кьалса да, сен суюе бил. Суюмеклик кёрюнмей кьалмайды. Ол сени нюрюнг, насыбынгды. Сау бол, ангылап ышаргьанынг ючюн, адам.

– Жюрек, сен да сау бол, мени жашауда суюмеклик бла бирге элтгенинг ючюн. Энди да, нелляй бир жазны бирге болурбуз! Сен жангы халда тюбей, мен да берген сезиминге кьууана. Кьуш кьанаты керек жерге элтгенча, сен суюер жерге чакьыраса. Биз бирге болгьан заманнга жашау дейдиле.

– Адам, бош жашау туююл, суюмеклиги болгьан ариу жашау.

– Сау бол, жюрек.

– Сен да сау бол, адам, мени ангылагьанынг ючюн. Суюмеклик назмула, жашауну ариу жашар ючюн керекдиле. Мен бир эки тизгин айтайым, жазамыса?

– Жазама.

– Биз экибиз жерге тюшген эки тамчы...

– Жаз, адам. Жазгьан, суюген да эт. Алай болса, жерни юсюнде эм насыплы сенсе.

КЪАРАКЪУРТ

Топай ауругьан аягьын жерге салды. Кюннге чыкьсам деп, ёрге турургьа изледи.

– Аллах айтса, энди иги болдунг, – деп кьатыны кьолтугьундан кирди. Терекни салкьынында олтуруп, ётген ыйыкьны, аман тюшлей, эсине тюшюрдю...

Жашчыгьы Алхаз кьатына жууукь олтуруп, бир затланы мурулдап, атасыны аягьына, «апендилей», тюкюрдю. Атасы балачыгьыны жан аурутханына кьууанып:

– Балам, моллалай этеми тураса? Хар «уфф» дегенинг сайын ауруум кетип барады, – деп, сабийине кёл этди. Молла болмаса, ююм кьармалып да кьалай эди, – деди кеси кесине. Жашчыгьына жангыдан:

– Балам, нелени айтып дууа этесе? – деп сорду.

– Аття, мен ол айтханланы азбар этгенме, инанмай эсенг тынгыла!

Бау-бау белекей,

Тийген жеринг селекей,

Ёпке бла бауурдан,

Алтмыш эки тамырдан, – ууф...ууф... ууф... чыкь деп, моллалай сызгьырып тюкюрдю.

– Бычакь бла не этгенин билмейме ансы, – деп, жашчыгьы толу болушлукь эталмагьанына кьыйналгьанын танытды.

– Бычакьсыз да, сени айтханынг жарагьанын, биле турама, – деп жашчыгьын кьууандырды.

Кёл тапхан баласы Джангалбай молла келмесе да, мен сени ауруу-
унгдан кьутхарлыкьма дегенча, тьюкюрюрге киришди.

* * *

Кьазахстанны исси кюню кьарыуун танытды. Жантакь тамырны
тюбюнден бир кьара гыбы чыгып, сыртын кюннге буруп тохтады.

– Ма энди келсинчи, ол мени юсюю басып кетген «эмеген» тие, –
деп кьарады учсуз дангыл тюзге.

Кюнню иссиси кёплени кьарыусуз этеди. Кьара гыбычыкь не кьа-
дар кюнню тартса, аллай бир кьарыу алады. Бошуна айтмайдыла муну
кёргенле:

– Тюзлени ууу – жанны кьоркьуу, – деп.

Жантакь ханс бла тиекьарын чыгана тюени суйген ашыды. Суй-
ген ашарыгьын тапхан тие, отланнган жантакьны тюбюнде, гыбыны
юсюн басып ётгенди.

Тепленнген гыбы амал тапса, тиеге заран саллыкь болур эди, алай
а, ол мазаллыны сюрюп кьайдан жетсин.

Энди хазырды сермеширге. Жантакьны юсюнден аны тьюгюне или-
нирге излейди.

– Бир кёрюр, ол мазанкой, кимни кючю неде болгьанын. Келсин
бери, – деп, гыбыны сындырлыкь жан болмагьанча, кьарады тегерекге.
Ол кесини санына тьюйюл, ётуне базаына эди.

Узакьда атлы кёрюндю.

– Келсин жууукь кьатыма, ким онглу болгьанын танытырма мен
анга, – деп гыбы кьазауатха хазырланды. Бу кьаракьуртну дуняда бол-
гьанындан хапары болмагьан адам, атын башха жанына бурду.

– Ма алайдыла, мен кесими танытыр жерде, кьачып кетедиле. Иши-
не баргьан атлыны бир жанына бурулгьанын, кесине махтаугьа санады
кьаракьурт. Дуняда андан кьарыулу, магьаналы, батыр жан болма-
гьанча кёрюндю кесине.

Тюзю да, ол кьапса, не менме дегенни да аудурлукьду. Аны уууну
кючю кёплеге заран салгьанды.

Ётген атлыны ызындан келген кьой сюрюу кёрюндю.

– Кьоярыкь тьюйюлдюле была мени эркин жашаргьа, – деп, минип
тургьан жантагьыны тюбюнде, кюркесине атды башын. Кёпле кьойну
юсюнде болгьан шартланы билмейдиле. Кьойла жыланын, гыбысын да
теплеп, ашап жокь этедиле. Не залимге да табылады аны кьоркьутур
жан.

Кьой сюрюуден кьачхан кьаракьурт, сюрюу аны жауу болгьанын
анасыны ырхысында биледи.

Хар чёпно, хар чапыракьчыкьны излеп айланнган кьойла кесле-
рин кёп сакьлатмадыла. Кьаракьуртну кюркесини кьатында татлы ханс-
чыкьланы отланмай тургьанын кёрюп, талайы ары бурулду.

Ары дери сермеширге хазырланнган гыбы, тылпыуун алмаз-
дан, жантакьны тамырына кьысылды. Бу жол бир сау кьалсам деген

болмаса, ачыуундан жукъ къалмады. Асыры къоркъгъандан, чексиз тюзю халисиз жаныуарла алып къойгъанча кёрюндю. Эсин ташларгъа жетди.

Къой сюрюу келгенича кетди. Аланы аякъ тауушлары тыннганында, гыбы башын кюркесинден къаратды. Кёкде къарылгъач, чыпчыкъ кёрмей, сыртын кюннге бурду. Кюнде игида къызгъынчы, келе тургъан тюени эслеп, кёзлери къандан толдула.

– Бу меникиди! – деп, аны тюгюне илинирге хазырланды. Тую чыгъаналы хасланы юзюп, татымларына къууана, отлагъанын тохтатмагъанлай, къара гыбыны къаты бла ётдю. Ачыулу къаракъурт не къарыуун да салып чынгады. Не келсин, тюгюне илиналмады. Тюени аякъ тюбюне тюшоуп, ызына къачды.

– Мазанкой! Биз энтта да тюбеширбиз! – деп, жантагъына минип, сыртын кюннге бурду.

Кюн, къарыуун тас эте, энишге тюшдю.

Тюеге, атлыгъа салалмагъан заранын, учуп келип жантакъгъа къонган гёбелеккеден алды гыбы. Жыйгъан ууун ийип, тулукъ этип, керпеслене ауузланды. Кюн батханында, кюркесине кирип, кечени ётдюрюрге хазырланды. Ат аякъ тауушла келгенлеринде да уясындан чыкъмады, къарамады. Къаракъурт къарангыда айланыргъа суюмейди. Кеселекге деп бир генезир барды, анга кече, кюн жокъду. Кёзю кёрюп ючюн къалмайды къарангыда. Аллына тюшсенг, аш болдунг.

Узакъ жолну келген жолоучу, бек къарангы болгъунчу ауузланайым деп, атыны жерин алып, кишен салып, башына бош этди. Ат жерни, къара гыбыны уясы болгъан жерге, башын салып жатарча, жараштырды. Жолоучу да, гыбы да жукъугъа берилдиле.

Танг атды.

Гыбы кюркесинден чыгъама деп келип, тешигини юсуне салынып тургъан жауурлукъгъа тирелди.

– Муну жаханым ийис этгенине къара?.. Сюрюу былайын сакълап турмай эсе, бу неди? – деген сагъыш келди. Ызы бла:

– Адам, сен болурса бу хыйланы этген. Мен сеннге танытайым ким болгъанымы? – деп, кюркесинден чыгъарлай, жол къазып башлады.

Топай уянып, тангнга салам берди. Ол, жастыкъ орунуна салгъан ат жерин, атха салырлай хазырлады. Кеси, узакъ болмай, отлай тургъан атын алып келирге кетди.

Къаракъурт эте тургъан ишин тохтатып, эски жолуна къараргъа барды. Аны ачылып тургъанын кёрюп, орамгъа чыкъды. Ат жерни юсунде жабыуну ичине кирди.

Жолоучу атын жерлеп, хапчюгюн жыйып, жабыу ичинде къара гыбыны да артмакъгъа салып, жолуна чыкъды. Ол жайлыкъдан къышлыкъгъа келе турады, малына къышха аш этерге. Элге келип, бираз солуюм да ишге кириширме деп, атыны жерин алып, Топай тёшюн, чёгючюн жараштырып, хызен бла артмакъгъа салды.

Къаракъурт жабыудан чыгып, артмакыны ичинде тешю, чөгючю тургъан хызенни ичине кирди.

Топай солуп бошагъандан сора, чалкысын уулап, тапларгъа олтурду. Тешюн алып жерге чанчды. Тешге илинип тургъан къара гыбыны, бармагы бла уруп, узакъгъа быргъады. Чалкыны тешге салып, бир-эки кере чөгючню жетдирирге, бутуну ачыгъаны жанына жетди.

Ары дери ачыудан ёту жарыла тургъан къаракъурт, бармакъ жетип быргъалгъанында, тамам ачыуланды. Ол адамны созулуп тургъан аягы таба мыллыгъын атды. Бучхакъны ичи бла чабышып бара, ачыуун тыялмай, къабып, ууун ийди.

Адам буту неден ачыгъанын билмей, тюз юсюн сермеди. Къолу жетгени бла къаракъуртну эзди.

– Ой, ой, адамла! Не болду эсе да, бир палах болду! – деп кычырды. Адамла десе да, юйде гитче жашчыгы бла юй бийчесинден сора киши жокъ эди. Жашчыгы жетип:

– Атам, не дей эдинг? – деп къатына сирелди. Топай сабийи болушаламын ангылап:

– Анангы чакъыр, жашым, – деди, тер басып. Эрини кычыргъанын эшитген Байду терк жетди.

– Ой, бир жаханым ауруу тутханды бутумдан. Бир зат къапханча болду да, энди къарыууму алып барады, бир болуш! – деди къатынына. Байду болушуп, Топайны юйге жыйды. Эрлай, жерге кийизни жайып, юсюне жатдырды.

Къоншусу, казах киши, Къасым, Топайны кычыргъанын эшитгени бла жетди. Топай чыдаялмай, кийизни юсюнде тегерек айланып, дыгалас этгенин кёргенлей:

– Ай, апгетай! Муну къаракъурт къапханды! Джангалбайны чакъырыгъыз. Ол болмаса, атагъыз ёллюкдю, – деди.

Байду уллу жашына жашчыгъын ийди. Ол келгинчи, бир жукъ бла жарасам деп, зарлыкъдан, кез тийгенден сураланы окъуп, тюкюрюп тебиреди.

Къоншусу кете башлап:

– Къуру къол бла ийме жашынгы моллагъа, келлик туююлдю. Малынг барды, бир эчки жибер, – деди.

Амыр ат бла жетип, къоншусу айтханны этип, бир малны да атыны аллына алып, жайлыкъгъа, Джангалбай молла болгъан жерге кетди.

Топайны ауазы къатыдан-къаты, ачыдан-ачы чыгъа башлады. Ол кийизни юсюнде тёнгереп, Байду ызындан сюркелип, сурала бла тюкюре тургъанлай, Джангалбайны арбазда: «От жакъ. Суу къайнат, бир бычакъ да келтир. Мен абидез алайым», – деген ауазын эшитип, аллына чыкды.

Чыгъана отун шынкъарт жанды. Эрлай, къазаннга сууну асдыла. Джангалбай абидез алып, Топайны къатына келип:

– Къаракъурт деп, ол сёзню айтып, биринчи къалайынг ауруй эди, энди къалайынга жетгенди, – деп сорду.

Топай ачып башлагъаны тобугъуну башында болуп, энди жан сюегине жетгенин айтды.

– Насыбынг да барды, энишгеде къапханды. Киндигинге жетсе, ёллюк эдинг, – деп, бычакъны ачыкъ отха тутуп, бир ангылашынмагъан сёзлени айтып, ауругъанны юсюне жаныу этгенча, бычакъны юсю бла бардырып, сызгыргъан таууш этип, тюкюрюп башлады.

Топайны гитче жашчыгъы да, атасындан узакъ болмай, мюйюшге къысылып, молланы айтханына тынгылап, ол кетгенден сора мен да алай этерме деп, ангылашынмагъан сёзлени ичинден айтып тебиреди. Талай сагъатны тобукъларында туруп, сызгырып тюкюрген молла, тамам арып, къарыууна таянды.

Топайны къычырыкъ этгени тохтады. Бери кирип да келалмай, юйюнде да тынчлыкъ табалмагъан къоншусу, Топайланы арбазгъа жууукълашып, бир жукъ эшитсем деп, къулакъларын тикди. Алай а не къычыргъан, не окъугъан ауаз эшитмеди.

Джангалбай тамам арып:

– Эгечим, бир къара халы келтир. Мен бираз солумасам, къарыу эталлыкъ тюйюлме. Бу халы аны ийип къоярыкъ тюйюлдю. Жан сюегине жетсе ауругъаны, мени уятырсыз, – деп солургъа жатды.

Бир сагъат чакълы замандан Топай хахайны басып башлады. Ары дери билгенин окъуп тюкюре тургъан Байду, этгени уллу жарамгъанын ангылап:

– Жан сюегинге жетгинчи чыдасын, – дегенди молла, солурдан алгъа. Чыдаргъа кюреш, – деди.

– Чыдаялсаммы хахайлайма, мен ёлгенден сора уянганындан не барды, бери тургъуз хадаусну, – деди Топай, къычыргъанын къоймагъанлай.

Байду эрини къарыусуз болуп баргъанын сезип, молланы уятды. Ол тургъаны бла абидез алып: – Исси сууну хазыр этигиз! – деп, бычакъгъа узалды. Уллу бычакъны бир исси суугъа уруп, бир шынкъартны жалынында тутуп:

Бау, бау белекей,
Тийген жеринг селекей,
Ёпке бла баурдан,
Алтмыш эки тамырдан.

Ууф...ууф...ууф... чыкъ деп, бычакъны къайнагъан суугъа ургъаны бла, ауругъанны юсюнде жаныу этгенча, ары-бери бардырып, тангнга чыкъды.

Топай къычырыгъын, хахайын тохтатып, танг атаргъа жукълады. Молла бетинден баргъан терин сюрте:

– Энди мен жарарымы жарадым, мен этер зат къалмады, – деп, Байду акъ халы берсе изледи. Ол халыны къаракъурт къапхан жерни тюбюнден къысып:

– Болду! – деди.

Апенди Топайланы арбаздан чыкыгыны бла, кьоншулары Къасым юйге кирди. Ол жукълап тургъан Топайны кьатына барып, бутунда кысылып тургъан халыны кьрюп:

– Къуу молла, этген ишине жангыдан хакъ излейди. Бир кюнден атагызы кыйын ауруп башларыкыды. Ингирге (молла) бери келирча этигиз, не берлик эсегиз да, – деп чыкыды.

Байду, жашы апендини элтип кьайтыргъа, пуд чакълы унну хызеннге кьуюп хазыр этди. Жангы чайкьалгъан жаудан аякны толтурду. Ингир болургъа аланы да берип:

– Молланы алып кел, – деп жашын ийди. Апенди унну, жауну келтиргенин кьрюп:

– Бошуна кыйналгъансыз, мен кесим да барлыкъ эдим бир-эки кюнден, – деп атха минди.

Энди ол, биринчи кечедеча, бычакъны отха тутмады, Топайны юсюнде ойнатмады. Келгени бла кьатына олтуруп, бир затланы мурулдап, бир кызыл быстырны тобугъуну тьобюнден кысыды.

– Кьоркъма, энди бу сеннге жукъ этерик тьуюлдо. Биз аурууну женгдик, – деди.

– Манга жукъ берип кьорешме, мен этерими этгенме, – деп атха минди. Ол алай айта турсун, былайда оноу этиучю, Къасым терк жетип:

– Ол алай айтханлыкыгъа, сен энди да бир саугъа берип чакъырмай кьойма! Алай болмаса, атагызы юч айдан алгъа кьобаллыкъ тьуюлдо, – деп чыкыды.

Байду Топайны халы иги болгъанына кьууанып, кьакъ кьабыргъаны жартысын хазырлады.

Бир кюн ётерге, жашы Амыр молланы алып келди. Ары дери тобукъ тьобюнден кысылып тургъан кызыл быстырны атып, молла Топайны аягыны уллу бармагыны тьобюн кьара халы бла кысыды.

– Кертиси бла да, мен этер зат кьалмагъанды. Эки кюнден бармагы топлай болуп, кьан, ирин келип ариуланырыкыды. Меннге келип кьорешмегиз. Кёп зат бердигиз деп, бюсюреу этип, жолуна кетди.

Талай кюн ётдо...

Топай кьалкыгыгъандан башха жукыгъа жарамай жатады. Жашчыгы Алхаз молланы айтханларын азбар этип, атасы эшитмезча, ичинден айтып тьокьореди.

Аякъ бармагы топлай кёбюп чачылды. Топай эс жыйып, межамны ичинден арбазгъа чыкьсам деп, кьуйругъундан олтурду. Жашчыгыны «Уф-ф-ф» дегенин эслеп:

– Балачыгъым, апенди боламы башлагъанса, – деди. Сора ауругъан аягын жерге салды.

Байду: «Жыгыласа, ашыкъма, болушайым, – деп кьолтугъундан кирди. Топай олтуруп тургъан жеринде, ётген ыйык аман тьюшлей эсине тьюшдо.

ЭР КИШИ ЖЫЛАМУКЪ

Мени атам къартды, ол, мен кесими билгенли, къой кютеди, меннге уа тогъузунчу жылым барады. Кесим да, мында, сюргюнде туугъанма. Атым да Шукурду.

Бирле сейир болуп, бу не тукъум адам атды деучендиле. Меннге уа, Шукур атны уллу магъанасы барды. Кимге эсе да Аслан неда Унух деп атагъанча туююлдо мени атым. Мен сюргюнде, Къзахстанны тюзлеринде туугъанма. Жууукъла бары да жыйылып къууанч этер орунуна жылагъан этгендиле, бу, къыйын заманда кесине азапха жаратылгъанды деп. Анамы эгечи Къашха:

– Адамла, Аллах бергеннге оноу этмегиз. Миллетни гюнахы болмагъанлай келтиргендиле бери. Мен бек ийнанам халкъ журтуна къайтырына. Бу ёллок эсе да ачдан, келигиз муну атына Шукур атайыкъ, халкъыбызны журтуна къайтырына ийнана, Аллахха бюсюреуюбюз болсун, – дегенди.

Ма ол болумда туугъанма дунигъа. Атама ол заманда 75 жыл болгъанды, алай а меннге айтханларына кёре, меннге бары сабийинден да бек къууанганды. Менича, биз болгъан жерде, кёп сабий туууп, бирине Къачхан, бирине Кёчген, бирине Къзакъбий деп атагъандыла, Орта Азияда ёсген сабийлени атлары жазууларында болгъан артыкълыкъны эсге салып турурлай. Туугъан сабийлени асламысы ачылыкъдан ёлселе да, къалгъанла да барбыз.

Къорагъан, къошулгъан болмай, исси тюзледе ётген кюнюнг, келлик кюнюнге суу тамчылай ушап, жашай баргъанбыз. Бизге алай кёрюннген, къарт атама ол зорлукъ кюнле не насып бере болур эдиле.

Бирде атам: «Ой, Аллахым, сен бергеннге амал жокъ, кюнубюз да – кече, тюнубюз да – кече», – дегенин эшитип, нек айтханын ангыларгъа сабий ангым жетмей эди.

Шохум Кёчген бла биз къоншулабыз, бир бирибизни юйубюзден чыкъмагъанча жашайбыз. Юйлерибиз да элни къыйырындады. Суугъа, тюзге да бошбуз, ол дегеним: ойнар жер кёпдю. Юйубюз элни къыйырында болгъанын хайырлана, кюн орта ууакъыт болургъа, атам сюрююн элден узакъ болмай жайып, къойла иссилеген заманда, малланы къатына мени ийип, кеси юйге келип къымыз, не суусап ичип солуучанды. Мен да нёгерге Кёчгенни чакъырып, алай барыучубуз мал къыйырына. Биз арбазда ойнай тургъанлай, атамы биргесине арбазгъа, къонакыгъа атамы, анамы жууукълары: эгечлери, къарнашы, кюеую, сабийлери да келдиле.

Бу жол атам сюрююню къыйырына бизни жибермейин, уллу къарнашыма:

– Сюрююню къайгысын кёр, ингирде малланы дуркъуну ичине жый да, эки малны союп къазаннга ас, – деди.

Башха кюнлеча болмай, атамы бетинде кьюуанчы танылады. Тансыкъ болгъан адамла бла сабийле, ёзгереден чыкъгъан кёзула аналарына тюбегенча кёрнедиле. Атам къатымда Кёчгеннге:

- Бар атанга, Шабат чакъырады де, – деп, кеси келгенлеге бурулуп:
- Бу насыпны да берди Аллах, – деди.

Кёчген да мен да алагъа жетип, атасына хапар айтып, терк къайтыргъа изледик. Бюгече былайда бир уллу, бизни сейирсиндирлик зат боллугъун сездик. Осман кийинип ары тебирегенлей, ызындан барабыз. Ол ичкери кирип, салам берип, келген кёнакъла бла эски тенглерине тюбегенча ийнакълашды.

Арт жыллада адамла игирек жашап башлагъандыла да, бир бирине баргъан, хапар соргъан адет бола тебирегенди. Сорлукъ, барлыкъ эселе да, комендант деп бир къыйынлыкъ, элингден башха жерге атларгъа къоймайды. Не улху берирге, неда жалыннгач болуп, пропуск берлигин сакъларгъа керексе. Башхала къалай этгенлерин билмейме, мени эгечим ауруп больницагъа тюшген эди да, ары пропускусуз иймей, анамы къанын ичгенлери эсимден кетмейди.

Кёнакъ келген жерде сабийлеге ийнакъ кёп болады. Бизни насыбыбыз да олду. Ары дери эркинликсиз уллуланы къатларына бармагъан сабийле, Осман кёнакъла бла саламлашыргъа, эшикни къатына сюелдик. Бизден аз уллуракъ, анамы кърнашындан туугъан жашчыкъ бла, анамы эгечинден туугъан къызчыкъ, ала да бизни къатыбызгъа сирелдиле. Анам кёнакъланы алларына тепси салды. Бизни дауурубоз аланы жунчутмазча башха жерге ашырып, ушхууур берди. Ашап, бироз да ойнап, кёнакъла болгъан жерге чыкъдык.

– Азияда жангы юй ишлеген сен болмасанг кёрмегенме, – деди атамы бажасы Локъман.

Атам ышарып къойгъан болмаса, жууап бермеди. Анамы кърнашы Аbugали эгечине:

– Шахий, иги къымызынг болгъанын билебиз, кюн бла кечеге эркинлик алып, жангы юйюгюзге да алгъыш этейик, тансыгъыбызны алып, солугъан да этейик деп келгенбиз, – деди.

– Да сора кече бизникиди – деди атам, кьюуанчы кёкюрегине сыйынмай. Мен аны былай кьюуанып бир кере да кёрмегенме. Ол кьюруда кеси аллына мыдах макъамланы мурулдап айланыучан эди. Бир-бирде жырлагъан ауазын да эшитиучен эдим. Жырлагъан дегеним, не ючюн этгенин билмейме, бир-бирде зикир айтыучу эди, адамла эшитирлей, алай а аны мурулдагъаны жырлагъанындан кёп бола эди, не магъана тутханын билмей эдим ансы.

Бюгюн атама сексен юч жыл болгъан къартды дерик туюлсе. Аны атха миннгенин кёрсенг керек эди. . . Сакъалы акъ болгъанлыкъгъа, атны юсюнде жашладан тири къымылдайды.

Бир кере уллу кърнашым, эмилики юйретип, жукъ айтмагъанлай илкичге тагъып, ичкери киреди. Кърнашым ат бла келсе, атына минип, ары-бери чапдырып ойнаучан эдим. Бу жол да ат бла хайырланыргъа

изледим. Юсюне минип, башха атланы бошлаганча, кьамчини берип, жюгенни бошладым.

Кесин кьайры атаргъа билмей тургъан эмилик, жылкы кьалгъан жерге башын атды. Ат ауузлукъгъа бой бермей башлагъанында, мен хахайны басдым, алай а юркюп, желча учхан ат, кьызыудан-кьызыу баргъан болмаса, мени хахайымы кьулагъына алмайды.

Къуру кесиме кьалса, не болурун ким биледи, кьычырыгъым тюзню толтурады. Узакъда кьой кютген атам хахайымы эшитип, атына минип, чорт мыллыгын бизге атды. Ол узакъдан:

– Ай хомух! Жаш тьююлмюсе, жылама, – деп кьычырды.

Мен нек жылагъанымы ангылатыргъа изледим:

– Ат бой бермейди, – деп.

Къатыбызгъа жуууклашып:

– Жылама, бусагъат тохтарыкьды, – деп, жюгенден тутуп, – бери бошла да кьой, – деди.

Эмилик, атам минген атны биргесине, сабан ызгъа кирди. Узакъ бармай, атла тохтадыла. Жылагъаным тохтагъанлыкъгъа, атха сормай мингениме таякъ тиерикди деп кьоркыгъаным кетмегенди, алай а атам бир къаты сёз да айтмады.

– Жылаучу болсанг, хомух болуп ёсериксе, бир заманда да жыларгъа ашыкъма, – деп, кесини атына миндирип, жюгенни кьолума берди. Кёлюм кёкге жетгенча болду.

Элде ол хапарны уллу-гитче да биледиле.

Эшикни къатында сюелгенибизни кёрюп, атам:

– Ма бизни насыбыбыз! Энди ишибиз, журтубузгъа соймеклигибиз, жырларыбыз, адетибиз да былада болургъа керекди, – деп, ауазы тыгъылды.

Анам, атамы ауазы тюрленнгенине, бизден уялгъанча:

– Барыгъыз, уллуланы къатларын сакъламагъыз да, орамда ойнап келигиз, – деп, эшикге ашырды.

Хар сабийни туугъан жери, ол ачыкъ тутмакъ эсе да, сабийлигин эсине салгъан, кесине татлы, ариу, алаамат кёрюннген жерди...

Биз, Орта Азияда туугъан сабийле, сюрюн не болгъанын алыкьын ангыламай эдик. Биз тургъан жерлени жайы исси, кьышы сууукъ болса да, жашау былайды деп тура эдик. Кавказ деген сёзню эшитгенликге, бабаларыбыз анга берген сыйны билмей эдик.

Мен бюгюн атамы жангыдан таныгъанча болдум. Къуруда мыдах туруучу, адамны айтханына тынгылап тургъан болмаса, хазна сёз кьошмаучу адам, бюгюн жангыдан туугъанча, башха болгъанча кёрюндю. Ёсюп жетгенден сора билликме: атам кьобуз болмагъан жерде ауазы бла тартыулары тартып той бардыргъан, жарыкъ адам болгъанын; Кавказда азат жашаугъа юйреннгенге, сюрюнде салыннган кьыйынлыкъ, тутмакъдача турмакьлыкъ, аны ичин кюйдюрюп бошагъанындан мени хапарым болмагъанын.

Сабийни биринчи кыуанчы – ойнарға нөгөр болса болду. Ана-ата жокъну да сынамагъанбыз алыкъын. Мени атам къарт болгъаны себепли, аскерге бармай, сюргюннге тюшгенди. Сабийни тургъан жери жылы, къарны токъ, ойнар жери болса, башха не кыайгы?.. Биз билмей эдик, бизни ата-аналарыбызға сюргюн артыкълыкъ чексиз ауур тийгенин.

Ингирде, бизден узакъ болмай, темир жол бла пассажир поезд ётюученди. Ол заманда элчиле юлеринден чыгып, бир уллу жангылыкъ кёрлюкча, ол ётюп кетгинчи къарап туруучандыла. Сюргюнде андан уллу жангылыкъ кёрмегенлей кыайтдыкъ.

Биз да, сабийле, орамға чыгып поездни ётерин сакълардыкъ. Баргъан жолларына макъам жазгъанча, жашил вагонланы чархлары таууш эте барадыла.

Биз алагъа къарагъанча, андагыла да, ётген жерлерине къарап, бир бирлери къол булгъай барадыла.

Кёчгенни эгечи:

– Келигиз, арбазны сибирип, кийиз жайып, юсюне тёшек салайыкъ да, жатып жулдузланы санарбыз, – деп, ишге киришдиле.

Ашхам бола тебирегенди. Уллу къарнашым, атам айтханча, кёй сюрююню дуркъуну ичине жыйып, кесине болушчугъа экибизни чакъырды. Ол сойгъан малланы башларын, аякъларын биз терк окъуна юйютюп, ариу кыырып, жуууп, уллу кыыйын салгъаныбызны билдирирге излеп, кесибиз юйге элтдик.

Биз ичкери киргеникте, «Гапалау» деген жырны кыалай кыуралгъанын айта тура эди анамы къарнашы, Ёзденланы Аbugали. Хапарны эшитгеникте, шыкыртсыз болуп, кыулагыбызны анга салдыкъ.

– Хапарындан жыр иги болурму эди, – деди анама, атама да жууукъ жетген кызыны эри, суйген кюеулери Аппаланы Алий.

– Хапар жырны эсде тутарға жарайды, аны ючюн айтама. Мен хапарын айтдым: «Шабат, сен жырын жырла», – деди Аbugали атама. Эски жырлададыла бизни тинибиз, кыарыуубуз. Миллетни жашауу, жигитлиги, болуму алада сакъланнганды деп, атам, кесин кёп сакълатмайын, жырға киришди. Бюгюн, аланы жырлагъанлары, ач адамға хант салгъанча, тюшеди эсиме. Ариу ауазлары, сейирлик эжиулери келеди кыулагыма. Жырны бошагъаны бла, атам:

– Сууутмагъыз эжиуню, мени тамагъым ачылгъаны бла, суйген жырымы жырлайым, – деп, «Бийнёгерни» жырлап башлагъанлай, тиширыула да кыошулдула эжиуге... Ариуну, сейирни бир кере кёрсе, эшитсе адам, ол аны ёмюрлюкге биргесине кыалады, эсине тюшгенлей, сагъындыргъанлай турады.

Ол кюн, тюзюн айтсам, ол кече, халкъымы несин да ангыларгъа, сюерге болушхан кыорлукъ тамды сабий ангыма ёмюрлюкге. Ол кечени берекетин, насыбын хапар бла айтып бошайлыкъма деп билмейме.

Жыр бошалады дерге, атамы кёзлери жыламукъдан толдула, тамагъы тыгылды, ауазы кыыйын чыкды. Биз, сабийле, аны неден болгъанын ангыламадыкъ. Мен да, Кёчген да уллу адамны жылап кёрмеге-

нибизге болур эди, артыксызда, атамы, бизни кёзлерибиз да жыламукъ жугъу болдула.

Анамы суйген кюеую Аппаланы Алий:

– Шабат, бурун жыламаучан эдинг, къартлыкъ женнген болур дейме, – деп, сёзню накъырдагъа бурургъа изледи, алай а сёлеширге суймеген атам кёлюн ачды.

– Къартлыкъ кимге да кёзюудю, жылатхан ол тюйюлдю. Журтубузгъа, Кавказгъа тансыкъ болгъанымды, – деп, жыламугъундан уялмай, кёзлерин эркин сюртдю. Бажасы, Локъман, сёзню башха жанына буруп:

– Шабат, юйюнгю тубюн мындача топуракъ этмей, Кавказдача къанга этгенинге къууанып турама, – деди.

– Сен сёзню серге бурма, жыр кёзююннг жетгенди. Быллай къууанч кече энди къачан боллукъду, келигиз, жанларым, журтубузгъа барыргъа амалыбыз жокъ эсе да, бюгюн барлыгъыбызгъа ийнана, жырларыбызны жырлап, тансыкъ алайыкъ, – деп, атам Локъман «Эминаны» жырласа суйдю.

Ариу сабыр ауаз жырны башлады, эр киши ауазлагъа тиширыулану эжиулери да къошулуп, жырны макъамы мыдах болса да, бир уллу къууанч иш баргъанын билдиргенине сёз жокъ эди. Локъманни ауазы да бек мыдах бояугъа кирип, «Эминаны» хапарын айтды. Жырлагъанланы, бир кесек заманнга, кёзлеринде къууанчны жилтини жанса да, бетлерин мыдахлыкъ басханлай тура эди.

Оюн бла сыркыулукъдан башха жукъ билмеген, кесибизге айтама, бу сейирлик жырланы макъамларын, эжиулерин эшитип, адамгъа къарыу берген, ийнанмакълыгъын бегитген, кёлюн кёлтюрюрге болушхан дуняда жыр болгъанын ангылай башладым.

Ашхамда, ариу сибирилген арбазда, кийизлени жайып, аланы юслерине орун салып, масаханаланы ичинде, Азияны исси хауасындан, ургъуйларындан къутулуучан эдик. Бюгюн киши арбазгъа чыкъмагъанды. Сабий, уллу да юйге жыйылып, бир бирлерин суйген, насыплы адамланы къууанч этгенлерине къарайбыз. Ким биледи, жазыу бизге энди бу халлы болумну тубетирикмиди, огъесе жашауда болуучу чурумланы бири табылып, айыргъанмы этерикди.

Сабийле жукъуну унутуп, кечени узуну жырлагъа тынгылайбыз. Жууукъ адамла кеслери келип къалмай, жырланы жырлап, атамы мен билмеген шартларын кёрюрге, таныргъа, аны жырлагъан ауазын толу эшитирге амал бердиле.

Эр кишиле сёзге жол бермей, жыргъа кёзюу берип, тохтамагъанлай барады жыр. Биз къой эсенг, къатыбызда жашагъан: немча, чечен юйдегиле да келип тынгылайдыла эски жырланы къууатлы макъамларына. Былайда жырлагъанла, къууанч этгенле жууукъ адамладыла. Артыкъ уллу къууанч, башха кюнлерине ушамагъан, атамы сёзюнде эшитиледи. Ол, кесини кёп турмай кетерин билгенча, къууанып, ойнап къалайым дегенча кюрешеди. Къара кюнню булуту башыбызда тургъанын билмей эдик бирибиз да.

Къазаннга тюшген малла, ариу юлюшле болуп, тепсиге салындыла. Къонакъ, къоншу да, бир юйдегича ауузланадыла. Келген къоншулагъа, кете тебирегенлеринде, къурманлыкъдан юлюш берип ашырады анам.

Бизни бабаларыбыз бюгече бир бирине артыкъ сакъ, жумушакъ сёзлю кёрюндюле. Хар алгъышларында, бетлеринде мыдахлыкъ болгъанлыкъгъа, артыкълыкъ этген къыралгъа ачыу сёз айтхан болмай:

– Аллах, сен къыралыбызгъа тынчлыкъ бер, журтубузгъа къайтыр насыпны къызгъанма, – деп, тилегенлей тура эдиле.

Адам къайда жашаса да, насыбы, къууанчы, бюсюреую да кеси журтунда, ёмюрлюк тамырында болгъанын, сабий болсам да, ачыкъ ангыладым былайда. Андан бери ол насып биргемеди.

Кёп жырла жырландыла, кёп хапарла да айтылдыла кечени узунуна. Бир кесек заманнга шум болду.

– Абугали, кёчгюнчюлюкге этген кюююнгю жырласанг, андан сора солур заман да жетеди, – деди атам, нек айтмай тураса этген жырынгы дегенча. Мыдах эр киши ауаз, жаны болгъан эс иерлей, кююню башлады:

– Ай, Кавказ таула къайда да къалгъандыла,

Къыбылагъа къарап сынагъыз.

Жарлы Къарачайны хапарын айтайым да,

Эшитгенле бары жылагъыз, – деп, сюргюнде жетген къыйынлыкъны жырда суратлады.

– Жырыны этгенинги айтхан эдиле, энди кесин да эшитдим. Сау бол, терен магъана салгъанса, – деп, бюсюреу, сыпас берди атам жырчы къайынына.

– Да, биз тансыкъ алыргъа келген эдик, кертиси уа, Къарачайдача солудукъ, жыламукъ чыкъды эсе эр киши кёзлерибизден, ол адамлыкъны, тансыкълыкъны, суймекликни жыламугъуду. Абугали, «Къобанланы къой бёлекни» жырламай, солургъа заман болмаз, – деди кюеую Локъман.

– Ариу макъамлы жырла сабий жукъубузну бузгъандыла. Не къарышсакъ да, кирпичле жабылып тебиредиле. Анам орун этди. Биз жукъуну къучагъына кирдик. Алай болса да, Къобанланы къой бёлекни кимле эселе да сюргенлерини юсюнден баргъан жыр къулагъымда къалгъанды.

Эрттенбла бизни биргебизге ойнагъан къонакъ сабийле да, аланы бабалары да кетип тургъанларына уяндыкъ. Мен ненча жашасам да, журтун тансыкълап, жырлап жилягъан атамы ол кечесин унуталлыкъ туююлме. Ол кесини халын сезип, биле болур эди, топурагъы бери буюрулгъанын, Кавказгъа уллу суймеклиги, миллети къайтырына ийнанмакълыгъы кючлю болгъанлыкъгъа.

Ол кечеден сора заман ызына бурулгъанча болду. Кёп турмай атам ауушду... Эм суйгенингден айырылсанг, ичинг къалай кюйгенин кесим сабийликде сынадым. Атамы ызындан, сен жаша, мен сени орунунга къурман болайым миллетиме дегенча, меннге Шукур атны атагъан, анамы эгечи Къашха керти дунягъа кетди.

Талай жылла ётгенден сора, атамы, Къашханы да, Къарачай журтуна къайтырына ийнанганларына шагъат бола, миллет тауларына келди. Биз ёсюп жетип, хар бирибиз бирер ишни тутдукъ.

Мен, сюргюн жыллада миллетни Азияда жашау жолларындан хапар излей, Къазахстанны тюзлерине келдим.

Барып тюшгенлей, келирими сакълап тургъан, атамы къабырына зияратха бардым.

Биринчи кере, кесим къабырла ичинде сюелип, тилек тиледим:

– Аллах, бу сейирлик адам, мени атам, сени мусафиринг, мени жоу-региме салгъан сюймекликни, сенден кесине табаргъа амал бер, – деп, къол жайдым. Къабырла миллетге жетген зорлукъгъа эсгертме болуп, унутмагъыз бизни дегенча ашырдыла. Энди былайда кишини асырмайдыла.

Эски къабырланы терен ханс басханды. Чыгъып келе, Къашханы сын ташына тюртюлдюм.

– Шукур, балам, сен салам бериргеми келдинг! – дегенча, сын ташы хансдан къарап, тургъан жерин билдирди.

Талай жылдан сора, атамы айтханын, жырлагъанын, адамларына сый бере билгенин эсиме тюшюрюп, Къазахстанны жеринде кёзлеримден жыламукъла тегюлдюле. Уялмайма жылагъаным ючюн, атам айтханлай, ол керти тансыкълыкъны жыламугъуду...

Уллу Къайсынны 100-жыллыгына жораланган байрамына бизни республикагъа дуняны жер-жерлеринден сыйлы къонакъла келгендиле. Ала Нальчикде баргъан жыйылыулада (Т.К. Мальбахов атлы китапханада бардырылгъан «круглый столда», Къайсын атлы орамда аны сынына гюлле салгуда, Музыка театрда жыйылыуда) поэтни юсюнден оюмларын, эсгериулерин, назмуларын айтхандыла. Экинчи кюн битеу келген къонакъла аны туугъан жерине баргъандыла, юйюнде болгъандыла, сёз айтхандыла. «Къайсыннга жюз атлам» мемориал бла шагъырейленгендиле. Аланы барыны юсюнден да ол кюнледе алынган суратла толу шагъатлыкъ этедиле.

Къайсынны туугъан жеринде Россейни Жазгучуларыны союзуну правленини биринчи секретары Геннадий Иванов жазгъан тизгинле алагъа жол нёгерлик этгендиле.

Геннадий ИВАНОВ

СТИХИ, НАВЕЯННЫЕ ВЕРХНИМ ЧЕГЕМОМ

Горит звезда над саклею Кайсына,
Мерцает снег, в камнях течёт река...
Балкария не забывает сына.
И не забудет, хоть пройдут века.

Он для балкарцев больше, чем писатель.
Им в утешенье дал его Создатель.
Он словно клятва, их родной поэт.
Он для балкарцев символ их побед.

Гори, звезда, и торжествуй, природа!
Горит очаг у моего лица.
Когда такой поэт есть у народа,
Тогда живут надеждою сердца!

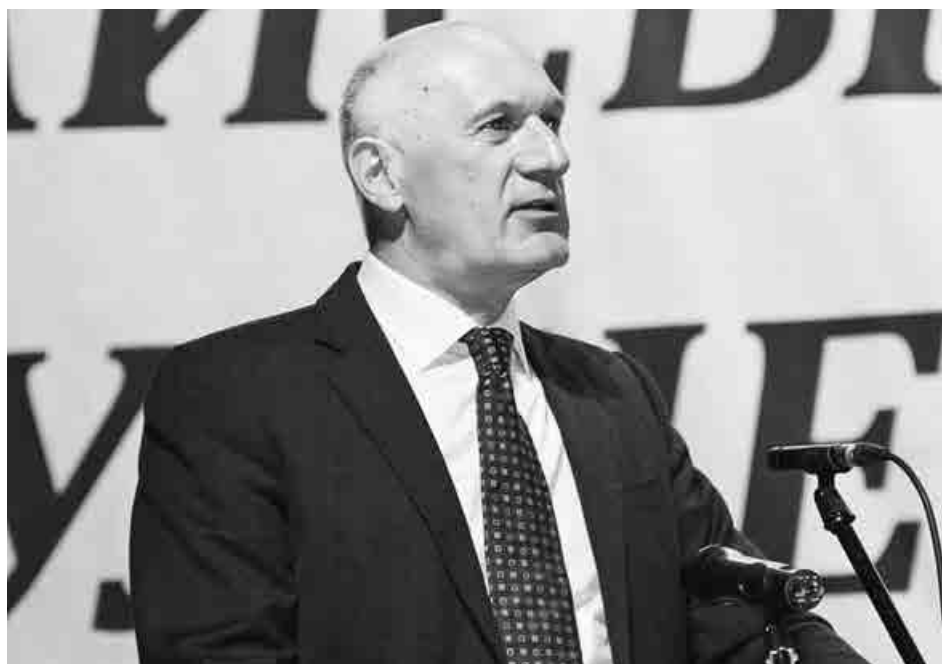

БАЙРАМ ИНГИР

10 ноябрьде Москвада Литераторланы ара юйюнде Къулийланы Къайсыннга аталгъан байрам ингир болганды. Ол ингирге Къабарты-Малкъардан уллу делегация къатышханды.

Бу байрам къалай озгъаныны, аны магъаналылыгыны юсюнден биз КъМР-ни, КъЧР-ни да халкъ поэти Созайланы Ахмат бла ушакъ этгенбиз.

– Ахмат, бизден байрам жыйылыгъа кимле къатышхандыла?

– Къайсын бла байламлы ишлеге жамауат бир заманда да уллу кёллю болмайды. Байрам ингирге келгенле поэзияны суйген, аны багъалай билген, тамблагъы кюнюбюзню адабиятыны къайгысын кёрген тийишли адамла болгандыла. Аланы санында КъМР-ни Правительствосуну Председатели Мусукланы Алий, РФ-ни Къырал Думасыны депутаты Геккиланы Заур, РФ-ни Президентинде КъМР-ни болжалсыз халда келечисини экинчиси Гыллыланы Ахмат, СКФО-дан аны коллегалары, РФ-ни Жазыучуларыны союзуну председателини къуллугъун толтургъан Николай Иванов, Къулийланы Къайсынны чыгъармаларын орус тилге кечюрген поэт Михаил Синельников, жазыучу Эмиль Мустафин, Дуния адабиятны институтуну башчысыны экинчиси Галина Московская.

Республикабыздан делегацияны санында, келечиле болуп, культураны министри Мухадин Кумахов, Къайсынны юйдегиси Элизат эм жашы Ахмат, поэтни кызы Жанна бла аны туудукъчугъу Жашууланы Лейла, Къулий улуну Юйю-музейини таматасы Къулийланы Фатима эм башхала баргандыла. Сёзсюз, Къабарты-Малкъарны литераторлары да бу уллу жумушха кёллери бла тири къатышхандыла: КъМР-ни Жазыучуларыны союзуну правленини председатели Беппайланы Муталип, КъМР-ни халкъ поэти Гуртуланы Салих, «Литературная Кабардино-Балкария» журналны баш редактору Хасан Тхазеплов, КъМР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусу, поэт Моттайланы Светлана, журналистле Мария Котлярова, Мишаланы Ахузат эм сизни шуёхугъуз Созайланы Ахмат да.

– Адабият ингирде кёп сейир докладла, оюмла болгъан болурла. Окъуучуларыбызгъа аланы юсюнден да айтсагъыз эди?

– Байрамны культураны министри Мухадин Кумахов ачханды. Ол Къулийланы Къайсынны бийик адамлыгыны, ёмюрлюк поэзиясыны юсюнден айтханды. Залда жыйылгъанла анга бек жылы тюбегендиле.

РФ-ни Жазыучуларыны союзуна председателини кьуллугьун толтурган Николай Иванов а бу байрам кюнледе Кьулий улуну ёз жери Огъары Чегемде болгъаныны юсюнден хапарлагъанды, ол жолоучулукъ аны кьалай ёхтемлендиргенини эмда Къайсынны тёлсюне биз, бюгюнлюкде жашагъанла, хурмет этерге борчлу болгъаныбызны энчи чертгенди.

Мени бютюн сейир этдирген а Кьулийланы Къайсынны назмуларын орус тилге кёчюрген поэтни Михаил Синельниковну сёзлери болгъандыла. Ол, кёчгюнчюлюкню сынагъан халкъны кыйын кьадаарыны юсюнден айтып: «Къайсынны дуниядан кетгенине мен ауругъан этеме», – дегенди. Бек терен оюмлу сёзледиле была, сау болсун.

Андан сора да, ИМЛИ-ни директоруну экинчиси Галина Московская, акъсакъал жазычу Эмиль Мустафин да закийни поэзиясыны деменгилелигин, аны жигитлигин, уланлыкъ сезимини тазалыгъын чертип белгилегендиле, назмуларын окъугъандыла. Жыйылгъан халкъны алагъа тауушлукъ кьарсла бла тюбегени Кьулий улуну даражасыны уллулугъун энтта да бир кере кёргюзтгенди.

– Ахмат, бу тюбешиу бла байламлы оюмланы да эшитген болуруз?

– Эм алгъа, соруунга жууап бергинчи, артистлерибиз ЦДЛ-ни сахнасында кёргюзтген концертни юсюнден айтыргъа сие эдим. «Мамырлыкъ, кьууанч сизге, саула!» деген литература-музыка композиция бек алаамат кьуралгъан эди. «Балкария» фольклор-этнография кьырал ансамбльни аллай ёхтемлик бла тепсегенине асыры кьууанганымдан, кёлум кёкге жетгенди десем, ётюрюк айтмам.

Кьулий улуну назмуларына тагъылгъан жырланы Тёппеланы Алим, Мамайланы Фатима, Ауэс Зеушев, Габаланы Тенгиз, Къабардокъланы Зухура, Гергьокъланы Халимат, Жаболаны Асият айтхандыла. Назмуланы уа Жангуразланы Мажит, Атталаны Аздор, Мызыланы Аубекир, Фатима Чехмахова, Инна Багова, Кантемир Шипшев, Жаппуланы Лейля окъугъандыла. Атмырзаланы Эльдарны «Ах, мой Чегем» (макъ. А. Ижевский) деген жырына суююп тынгыламагъан адам болмаз, поэтни туугъан жерине уллу таза суюмеклигине сейирге кьала.

Бу тюбешиуге ара шахарыбызда жашагъан таулула, москвачыла, шимал кавказлы диаспорала, студентле, школчула жыйылгъан эдиле. Къайсынны аты бизни барыбызны да бирикдиргенди. Литераторланы юйюне бир таулу жашны бла кызыны келгенлерине эс бургъан эдим. Жаш, суюгенине закийни назмуларын кёлден айтып, шош-шош атлай эди, насыпдан толгъан кёзлерин букьдуралмай. Ол туююмлюдю поэзияны ёлюмсюзлюгю?

Жыл санлары жетгенле уа, халкъыбызны бу кюнюн кёргенибиз бизге кьаллай насыпды деп, кёллери толуп, залдан чыгъа эдиле. «Москва слезам не верит», – дейдиле да, бу жыйылыудан сора мен айталлыкъма: «Верит Москва слезам, верит!»

– Къайсынны 100-жыллыгъын байрамлауда бу тюбешиу энчи магъаналыды дерге боллукъбузму?

– Тюз сораса, бек тюз. Ахыр жыллада адабият тубешиулени төрелери кьуруй баргъан шауданнга ушайыракъдыла. Къайсынны 100-жыллыгъындан сора, ол шауданны жангы кюч алып, зынгырдагъанын кердюк, насыпха. «Къайсын – Малкъарны ниет байлыгы, / Бирлик кючюдю азат байрагъы» деп, жазгъанма закийге жораланнган назмумда. Ол, кертиси бла да, алайды, аны поэзиясы бизге намысды, уллу намыс.

Къайсынча уланы болгъан халкъны аты игилик бла айтылмай къаллыкъ туююлдо. Бу жыйылыу, миллетибиз аллай бир къыйынлыкъланы сынап, кесини энчилигин тас этмегенлей, жашауун тийишлисича кьурай билгенин кергюзтгенди.

Дуния башында битеу халкъла жыйылгъан ныгъыш болса эди, мени оюмуна кёре, таулула ары къатышмасала, ол толу боллукъ туююл эди. Аз санлы халкъ эсек да, ёлюмсюзбюз, ёмюрлюкбюз. Ол затлагъа уа Къайсынны поэзиясыны жарыкъ дуниясы шагъатлыкъ этеди. Бу жолгъу тубешиу да аны кергюзтдо.

– **Нальчикге къаллай сезимле бла къайтдыгъыз?**

– Кертисин айтханда, ары тебирегенибизде, программаны билгенликге, тап болурму хар не да, тийишлисича кьуралырмы, хар зат программагъа кёре озармы деп, бираз экили бола бара эдим. Андан бери атланнганыбызда уа, Къайсынны ара шахарыбызда алай кётюргенлерине, багъалагъанларына, хар затны да тап озгъанына асыры ёхтемленнгенден, самолётну ичинде угъай, аны башында сюелип учуп келгенча алай эдим. Делегациябызны санында баргъанланы барысы да тюз алай эдиле.

Бу жумушха сакъ кёзден къарагъаны ючюн, Къабарты-Малкъар Республиканы Башчысы Юрий Коковха кесими ыразылыгъымы билдирирге сюеме, сау болсун. Къулийланы Къайсынны юбилей кюнлерине уллу хазырланыу ишле тындырылгъандыла. Правительствобуз, аны таматасы Мусукъланы Алий, Культураны министерствосу, Жазыгучуланы союзу да бу жаны бла магъаналы ишни тындыргъанлары себепли, уллу ыспасха тийишлидиле.

Жарыкъ байрамларыбыз, миллетибизни атын айтдыргъан ахшы уланларыбыз кёп болсунла! Ахырында уа закий Къайсынны ёлюмсюз сёзлерин къайтарып айтыргъа сюеме: «Мамырлыкъ, кьууанч сизге, саула!»

Ол кюнледе жазылгъан бу назму бла «Минги-Тау» журналны окьуучуларын шагъырей этерге сюеме:

ДУНИЯГЪА КЕСИН ЮЛЕШИП...

О Къулий улу – халкъын жарытхан,
Кюн сайын бере бизге жарыкъ танг.
Къайсын – Малкъарны, ниет байлыгы,
Бирлик кючюдю, азат байрагъы.

Дуниягъа кесин юлешип, алай
Къалгъанды Къайсын, жашайды саулай.
Таулугъу уа – къаяча, бийик,
Китапларындан бизге кюн тийип.

– Мен сау къадарда, ол жашым да сау, –
Дейди ёмюрлюк, сыйлы Минги тау.
Поэзиясы – намысды бизге,
Къарыуун бере шам тилибизге.

Фахму жарыгъы жер башын алып,
Кетгенинде да, саулайын къалып,
Халкъыны атын айтдырды Къайсын.
Малкъар таулары энди анга сын.

О Къули улу, халкъгъа жыр берген,
Къайры барса да, Малкъардан келген,
Бизге кюн болгъан – поэзиясы,
Тилибизни уа – жылы уясы.

Фахму сёзлери таукеллик тагъа,
Аллах сакълагъан жерибиз чагъа,
Къайсын туудукъдан-туудукъгъа ёте,
Жашайды, халкъын деберли эте.

Ушакъны
ЖАНГУРАЗЛАНЫ *Нажабат*
бардыргъанды

Lone de Vega

(Геккиланы Магометни кёчюрмелеринден)

СЮЙГЕН КЪЫЗНЫ ОСПАРЛЫГЪЫ

Комедия

(Баргъаны)

XIV КЁРЮНЮУ

Белисаны юйюнде отоу
Белиса, капитан, Фениса, Фульминато.

Фениса

Капитаным, тилейме, барды иш:
Тюбеталсанг мени ол жаш бла,
Ана жылыу излетмезге антымды,
Къууанч тыпырлы жашайыкъ бирге.

Капитан

Къууат береди хар сёзюнг бизге.

Фениса

Ариу тилге жетмез сыйлы алтын да,
Эринлери къол сыртыма жетсин да,
Ыразылыкъ алырбыз бир бирден,
Ырахатлы жашарча ёмюрде.

Белиса

Эркелетир сёзню къабыл эт сен да.

Капитан

Экигизни да танысын – борчумду,
Таныгъыз сиз да. Фульминато, чап!

Фульминато

Табармамы?

Капитан

Къайдан суйсенг да тап.
Эл тюбюнде изле. Атла, мычыма.

Фульминато

Жортдум.

Кетеди.

XV КЁРЮНЮУ

Белиса, капитан, Фениса.

Фениса

(бир жанына)

Жюрекчигим, чартлап чыгъаса!
Сууут-сууут... сабыр болсун къаным.
Сюелгенлей кёз туурамда наным,
Жарлы жюрек, анга къалай чыдарса?

Капитан

(бир жанына)

Титиреди жюрек, къоркъуу алгъанды,
Ма къыйылып къалады да борбай.
Мени жашым жигит, батыр, субай –
Тири жашха къалырма да алданмай?
Алгъа келин келтирирге керекди,
Артда кесим алыр эдим къатын,
Аллах урса, алай урур къартны.
Акъыл тайгъан – тюбю тюшген челекди.
Къартха сабий боллукъмуду жесир да,
Учхан къушдан тюк юзерик жашны
Унамайын, сайлармы чалбашны?
Къанатымы кесим кесдим, Люсиндо!
Экибизни тенглешидирип кёрлюкдю.
Бурунун сюртмез къартха ушарма мен,
Бийик кёкге чыгып учарча – сен,
Этген оноуна кеси кюллюкдю!

XVI КЁРЮНЮУ

Биягъыла, Люсиндо бла Фульминато.

Фульминато

Сеньор, поручик былайда сакълайды.

Люсиндо

(бир жанына)

Кемсиз насып тапханма мен жазыкъ,
Кёзчюклери бюркеди нюр жарыкъ!

Капитан

(бир жанына)

Сакълайды... Нек кълтырады сакъл да?

(Люсиндогъа.)

Къаплагъанынг а не тюрлю кийимди!

Люсиндо

Сейирмиди?

Капитан

Бодуркъугъа ушаш...

Люсиндо

Сеньор! Да мен...

Капитан

Ананг бла саламлаш,

Къл сыртына эринлени тийир да.

Люсиндо

Аны уа...

Капитан

Турма!

Люсиндо

Атам, не болгъанды?

Фениса

(бир жанына)

Кюлюп ийип, жаудурмайым хата!

Люсиндо

Кёзю къарап, сайлап алды атам,

Атам этген уллу мурад толгъанды,

Тобукъланама аллынгда, къулунгма!

Капитан

Кимге керекди былай сымарлау?

Кокаланып айтхан да сунарла,

Тыпыр къулу туююлсе да, къубулма!

Люсиндо

Мен былайда татлы тилли къозума,

Татлы тилли эки ана эмер.

Фениса

(капитаннга)

Тили татлы болур татлы нёгер.

Белиса

(капитаннга)

Магъаналы сёзлерине кёзума.

Капитан

Уппа-чуппа санга керек туйюлдю,
Сюел, Люсиндо, энди тур ёрге.

Белиса

Сабыр кызым бара туруп эрге,
Уппачыкъдан жарыкъ жанар юйюнг да!

Люсиндо

Атамса сен мени, туугъан атамса,
Альшалмам дунияда жаннга.

Капитан

Атам деп айтма былайда манга.

Люсиндо

Айырмадым, алай а нек айтаса?
Сеньор, бир айт, аны неси аманды,
Сен ыйлыгъыр кибик несин тапдынг?

Капитан

Ата деген таууш – балдан татлы,
Анга кьюуаннганынг ол жаш заманды.
Тозурасанг, юч аякълы кишенди
Татран къабып, къайнар сютню уртла...
Тобукъланнганса! Энди эт уппа!

Фениса

Тюнюм туйюлдю бу, татлы тюшюмдю!?

Люсиндо

Алтын кокачыкъны уппа этерме.

(акъыртын)

Эсеп эте, юйреналдым сенден,
Эслетмей ал бу къагъытны менден.

(къагъытны береди)

Фениса

(акъыртын)

Алдым.

Люсиндо

(эшитдирип)

Жерни этегинден жетерме,
Сен чакъырсанг, къанатлыгъа оздурмай,
Керек кюнде чынты улан болуп.

Капитан

Кёзлериме чапды туман-булут...

Люсиндо

(бир жанына)

Сыйлы Аллах, ниетими буздурма,
Эринлерин бал таракълай эмерме!

Фениса

Аллах санга эсен ёмюр берсин,
Аллах берген эсли келин келсин,
Этген муратынга кесим нёгерме...
Ананг айтырыкъны айтхан кесимме,
Санга сайлап аллыкъма мен кесим.

(кёзлери бла капитанны кёргюзте)

Сыбызгычы къашырча желкесин,
Аллахыбыз «амин» десин, Люсиндо!
Айтханымы этсенг – жолунг мамукъду,
Аягъынгы урмазса сен ташха,
Акъыл жашда тюйюл, акъыл – башда,
Ахшы умутларынг бирден толлукъду!
Бир заманда да жаныма тиймезсе,
Мени сюйгенинге кесинг къууан.
Мадрид къаласында мажал улан,
Бу жумушну да терсине иймезсе,
Кёресе сен, атанг жунчуп турады,
Жумушуна къара, бол кёз-къулакъ.
Жашы тургъанлай, ким боллукъду сакъ?
Кёлю толуп, мыйыкъларын бурады.
Аны иши, мени ишим биргеди,
Керекди жаш да былай бир кюнде.

Капитан

Кимден тапдынг бу китапны, кимде!
Аллах къайсы файгъамбаргъа бергенди?!

Фениса

(бир жанына)

Ёресине ёртен кибик жанады.

Люсиндо

(бир жанына)

Сейирликни кёрдю эки кёзюм!

Фениса

(Белисагъа)

Сеньора, бир-эки энчи сёзюм...

Белиса

Ёзге уа не?

Фениса

Къагъыт!

Белиса

Кимге жазады?

Фениса

Манга, капитанны саугъаларыды.
Тёзалмайма окъуругъум келип,
Таматаны булжутургъа керек.
«Менден эсе, хапчук сайлагъаныды», –
Деген акъыл келирине кьоркьууду.
Хапчук а неди? Эр керекди, эр!

Белиса

Хайыр хапар болсун.

Фениса

(бир жанына)

Тебеди жер!
Дууа кибик, жазгъанынгы окъурма.
Сюйген наным, жан тамырым, Люсиндо,
Кёзлеринги жилимугъунг жууа...
Керек болур ашыгъышлы жууап.

Белиса

(капитаннга)

Сеньор, жунчума, берлякъ кел кесинг да!

Фениса

(кѳагѳытны окѳуйду)

«Мени атам, экибизге ышанмай,
Къандауурлукъ ишге амал таба,
Кѳууады Португалия таба.
Малгъун кибик, узакълада жашарма.
Жашау болуп а... тансыкъдан ёллюкме!..
Къадар аякъ тюпге нечик малтар,
Къолдан келип, этермисе мадар?»
Жандауурлукъ этеринги кёрюрге!
Мени ючюн жангыз жашынг бырнакды –
Тул кишиге къатын да келишир,
Туугъан жашынг аллыкъды юлюшюн.

(Люсиндогъа, акъыртын)

Магъанасызды къоркъуунг – жомакъды,
Сеньор келсин алчи кийип бёркюн да,
Антым барды, ишин бузарма мен,
Аллах айтып, ичин бузарма мен,
Сенсиз кечиналмам жангыз бир кюн да!
Бир кесекни акъыл эте тёзерме,
Керек болады бир-бирде тёзюм...

Люсиндо

Кёкюрекден чыгълмайды сёзюм,
Бир ычхынсам, къучагъымда эзерме!

Фениса

Къучакъларыкъ сирелгенлей турурму?
Серме да, тут да кыс къучагъынга.

Люсиндо

Сейирсиндим оспар ушагъынга!

Фениса

Къучакълашыр ючюн керек – чурумду:
Тансыкъ алалмагъанынг аллынгады.
Ауарма... Турма, атанга аяй.

Люсиндо

Ачымай ау!

Фениса

Аудум... аудум... ай-ай!

(жыгъылады)

Люсиндо, къобаргъа болуша, къучакълайды.

Капитан

Тохта!

Люсиндо

Тентирегенди, абыннганды,
Сеньор, Люсиндома, сени жашынгма!
Жыгъылгъанны кётюрюрге жерден...

Капитан

Жетсенг алгъа... алгъа жетип эрден,
(орталарына турады)
Сугъулма сен да! Ойнатмам башым бла!

Люсиндо

Кёрюп, сан этмейин тургъан айыпды...

Белиса

(гыгачыкъгъача)

Марал быштадычыкъ болду жизе!

Капитан

Мындан ары кьошулма сен бизге!

Люсиндо

Кетдим.

Капитан

Бар-бар, терк кет! Бери къайтма!

Люсиндо

Сеньор...

Капитан

Ёчешмей бар. Артыкъ такъмакъса!

Люсиндо

(бир жанына)

Фениса! Жан дарманса сен манга!
Файгъамбарла сукъланырла санга,
Саулай ёресине акъыл токъмакъса!
Жер жюзюне туумаз санга жетерча,
Саулай ауурлугъун ма бу Жерни
Сюйген къызны усталыгъы женгер!
Кетеди.

XVII КЁРЮНЮУ

Белиса, Фениса, капитан, Фульминато.

Фениса

(Белисагъа)

Жугъум ачымады къайгъы этерча.

Капитан

Ачымай а!

Фениса

Мени жашым кетдими?

Капитан

Жашынг кетгенди, хау.

Фениса

Ай, не медет?

Белиса

Жарсыма!

(отоудан – тышына)

Беатриса, чап да жет!

Фениса

Аллахчу, къой!

Капитан

Жашдан хата жетдими?

Сени малгъун элгендирип жыкыгъанды.

Мындан узакъ жерге тапханма жол,

Мен саулукъда кирмез бери да ол.

Белиса

Сеньор, кёлюнг былай бек нек чыкыгъанды?

Бирси жашла бла тенг салып терге да...

Жашырмайын, андан ары айтсам,

Жыйырмананы былай ары атсам,

Барсам, анга барлыкъ эдим эрге да.

Фениса

(бир жанына)

Тобады, бюгюн да барлыкъса, сызма.

Капитан

Сен билмейин махтайса, жангылып.

Фениса

Сеньора, энтта да бир жангылыкъ.

Белиса

(капитаннга)

Тилейме кечгинлик.

Капитан

(бир жанына)

Бек тынгысызма!..

Фениса

(акъыртын, Белисагъа)

– Къагъытчыкъгъа жетгинчи кёз саугъады, –
Дегенме жангылып.

Белиса

Да сора не?

Фениса

Даулап сурайды жаш.

Белиса

Сорады? Не?

Фениса

Къарынынг буруп кюлюр кибик къаугъады.

Белиса

Терк айт.

Фениса

Ахырында алай жазады:
– Суююп турама, – дейди ол.

Белиса

Кимни?

Фениса

Сени.

Белиса

Мени?

Фениса

Бизни жерге кёмдю...
«Тейри, – дейди, – кёкден ийген жазыду,
Секиртмеден акгыллыны сыйлайма,
Жашлыгыма билек болурса сен,
Жашауума керек болурса сен,
Сенгирчгеден асыллыны сайлайма.
Эки мюлк да сабийлеге байлыкды...»
Ол жазганны туталмайды эсим.
Окуй билсенг, жиляр эдинг кесинг!..
Эртте кетип, узаклагыа барлыкды;
Капитанны буйругунда Люсиндо
Сыйлы Лиссабонда сенсиз турур,
Сюеклери кыалып, эти кзурур.

Белиса

Керти айтсам, сагыш этдим кесим да...
Алгъан-баргъан болса уа... жыл саны да
Сен сайлагъан кирик болса эди,
Сёзню кюяр эдим кыыса этип.
Адет-намыс билген! Субай санлыды!

Фениса

Кыагыа салганды. Не болсун Люсиндо?

Белиса

Кыутхарайыкь!

Фениса

Барсын. Кетсин кёзден!

Белиса

Кыалай алай? Тюйюлдю ол сёзден.
Кыоймабыз таш атып. Былай келсин да...

Фениса

Экибизни бирге бир кыой, сеньора.

Белиса

(бир жанына)

Кыайдан чартлап чыгып этгенсе дау?
Кыара кийип тургъан гюнахды. Хау!
Эркелете эсенг кёлюнг бла, сора,
Жашауунда жангылмадын, Люсиндо!
Кетеди.

XVIII КЁРЮНЮУ

Капитан, Фениса

Капитан

Эсли кьатын, айхай, эсли адам,
Экибизни бирге кьоюп кетди ананг,
Жууукьлашып, бир бирлерин билсин деп.
Ариурукьга кесгенсе чек, Фениса,
Тутдур кокаланы.

Фениса

(эки магъанада)

Къапдым эрин!
Тюйюлсе алыкьа мени эрим.

Капитан

Алгьыш биргеди, энди сен менесе,
Белисadan юлюш келген сагьатды.

Фениса

Шагьат жокьда, базынмайма анга...

Капитан

Шайтан жашым кьайгьы салды манга...
Башыбыздан кьарап тургьан шагьатды!

Фениса

Ачьуланаса. Тюзсе! Ол Люсиндо
Табады жол, этдирмейди тансыкь.

Капитан

Тохтамаймыды энтта ол пасыкь?

Фениса

Айхай!

Капитан

Къаным кьайнап, ауар эсим да.

Фениса

Бирси кече болгьан ишни сурама,
Терезеде бир сейирлик таууш,
Тауукь сюрюу кьазгьан кибик багуш.
Бир кесекден тешегимден турама,

Къарангыдан жаным чыгъады, сакъды.
Чарыкъ киялмайма. Жаланаякъ...
Чыракъ табалмайма... Тапдым таякъ...
Къанынг кетип, бетинг да чиммакъ акъды?

Капитан

Бу къутургъан къаным артха саркъгъанды...
Чачсам башын... Угъай, кызгъанмай окъ...

Фениса

Чапсам терезеге – киши да жокъ.
Биягъынлай, бир къагъытчыкъ сакълайды.

Капитан

Не тамашады... Не сейирлик ишди!
Къайда болур тагъылмагъан телим!

Фениса

Къуруп къалсын, тыйылмагъан тилим!
Намысымда турсам...

Капитан

Бу не бедишди!
Жетип, тутуп, эшек отун этерме!
Кетеди.

XIX КЁРЮНЮУ

Фениса жангыз кеси.

Фениса

Билдиралдым Люсиндогъа хапар.
Бизни терезеге жолну табар,
Жууап алып, жел ургъанлай жетер да,
Жик-жигине дери тизип бергенме
Анам бла мен этген ушакъланы.
Алындырсын, чапсын къучакъларгъа.
Жигитлиги жетип, тилей билирми?
Анам харип да, бирлеге таянмай,
Къара жаулукъ кысып къалай турсун?
Къара кюнню жарыкъ болгъан сунсун.
Алтынымы сапарышден тыяр да...
Къызын сакълар ючюн къурман болсун.

Орам

XX КЁРЮНЮУ
Эрнандо, Люсиндо.

Эрнандо
Хоу бирда-бирда, хоу?

Люсиндо
Келсенг кёрюенг:
Тобукъланып, уппа этдим кьолун,
Туугъанма деп, болур ючюн кьулунг.

Эрнандо
Хапарынга кёре, кюлюп ёлюрем.

Люсиндо
Кюлюр эдинг, манга жазыкьсыналмай.
Кёгетлеге термилгенлей Тантал,
Кесим да термилдим бишген шаптал
Кибик, эринлени балын сыгъалмай.

Эрнандо
Бир кезиуге тамамды кокачыкь да!

Люсиндо
Сюймеклигим – гюрюлдеген ёртен,
Сюегими жилигине ёте,
Бютюнда кюйдюрдю. Жаным а чыкьмай
Къалай къалды уппа этген солуу бла?
Хапар алайды... Жокь эди хата...
Хыны юркютмесе...

Эрнандо
Майна атанг!

Люсиндо
Къутургъаны бла дау этер, соруу да.

XXI КЁРЮНЮУ
Биягъыла бла капитан.

Капитан
Къубулмайын бери къара, Люсиндо,
Бери къара, бери – кёзлериме!

Люсиндо

Борбайымы кыйгъан сёзлерингден
Къачарма жер этегине кесим да.
Ол сен жаныгъан Лиссабон жууукъду,
Андан ары, апонлагъа, ашыр.

Капитан

Аманлыкъдан чыныкъмайды жашым,
Отдан кёлек кийсем да, буз сууукъду.
Симсиретдинг да, уялды Фениса!
Манга болжал берип турады ол!

Люсиндо

Манга ары кесинг тапханса жол,
Сюрюп келтиртген деу киши кесингсе!
Мермерча акъ кокачыгъын Фениса
Сен буюруп, алай узаталды.

Капитан

Сёзлерингде омакълыкъдан талдым,
Мардасындан озгъан бир сибилчисе!

Люсиндо

Бир бош затны да кьоймайса ышырмай,
Жилтинчикден къабындыра ёртен.
Жарлы мен не этдим чекден ётген?

Капитан

Бедиш этди Фениса, жукъ жашырмай.
Терезени чалдишине салгъанса,
Бирси кече, накъырдала жазып:
«Бошчукъду!», – дечи.

Люсиндо

Менми?

Капитан

Сен жазыкъ!

Люсиндо

Терслер ючюн, ол къагъытны алсанг а,
Къол ызымы...

Капитан

Жаншама кёп, билгенме,
Тилерсе да, башха адам жазар.

Люсиндо

(акъыртын, Эрнандогъа)

Тыйгъанды ырбыннга, сен эт мадар.

Эрнандо

(акъыртын)

Къайгъырмай тур.

Люсиндо

(акъыртын)

Къалай алай?

Эрнандо

(акъыртын)

Белгиди!

Къагъыт жазып, сакълап тургъан кесиди,

Саллыкъ жерин атанг айтып келди.

Капитан

Сабыр селеш, чапдырма да элни,

Къыс ауузунгу, тилни да тый, Люсиндо.

Бу иш бишгинчи хар жерде макъырма,

Мадрид шахар бир айчыкъны чыдар.

XXII КЁРЮНЮУ

Биягъыла, Дористео бла Финардо.

Финардо

Майна кеси да!

Дористео

Атасы чырмар.

Финардо

Бир кесекге бир жанына чакъыр да...

Дористео

(Люсиндогъа)

Сеньор, бир бек ашыгъышлы жумушду,

Амал тапсанг эди тёрт-беш сёзге.

Люсиндо

Атам а жиберирми да сизге,

Сёзюн бёлсем, къоярмы да урушмай?..

Бетинг-кьутунг кетип, терен солуйса.
Ауругъанынгмы барды? Айт хапар.
Атам да кечерге мадар табар.

Капитан

Была уа кимдиле?

Эрнандо

Келсе, сорурса,
Сорурма мен да.

Капитан

Бир иги тюйюлмей,
Бу карт оюнладан тынмаз.

Эрнандо

Тынмаз.

Капитан

Борчха кирген эсе, азчыкъ болмаз.

Дористео

(Люсиндогъа)

Сеньор, сени бла мен таньш тюйюлме.
Ол себепден эркинликни алгъанма,
Соргъан-оргъан да этмейин сенден,
Сугъанакълыкъ этип, къалдым сёзге,
Ортагъызгъа кирип, къаугъа салгъанма.

Люсиндо

Сени жолунг мындан ары эркинди,
Херарданы этеме аманат.

Дористео

Хапар башхады.

Люсиндо

Да аны да айт.

Дористео

Сеньор, ушакъ андан эсе кертиди.
Сабыр этген алайдагъы атангды,
Ол болмаса, ойнар эди сауут.

Люсиндо

Оллох-оллох, Аллах берсин саулукъ!

Дористео

Сыңды кёлюнг, тергемеген хатамды,
Жюрегими андан титиретгенсе.
Жилигиме ётгенди бу дертинг,
Жамауатха чыкъмаз кибик бетим,
Жарлы эгечими тентиретгенсе!..
Кергиди, эгечим тели халалды,
Сени бла Прадогъа келгенди ол.

Люсиндо

Сёз кьозгъаргъа кесинг тапханса жол!
Керексизге чыкъгъан таурух хапарды.
Дыгъылынга къатылмагъанма чыртда,
Къайда эсе да билмейме журтунг.

Финардо

Къанчыкъ Херарда буздурур жухун,
Дыммыз эгечинги чачын да жыртма...

Дористео

Къалай алай? Херарда тюз айтханды,
Жашырмай Стефанияны атын...

(Финардогъа)

Жашлай башсыз къалгъан бир тул къатын...

(Финардо бла Люсиндогъа)

Къарай-марай, тиер ташны атханды!

Люсиндо

Ангыладым. Жарты-къурту хапарды.
Башха къыз бла келген эдим паркга.
Бишген ишни кьоймаз ючюн каклап,
Ачыуланып чибинлеген Херарда
Бизге дагъыда бир къапхан кьурмазча,
Бабас бизге этгинчиге неках
Башыбызны басмаз ючюн палах,
Безиредим, атын айтып турмазча,
Эсге тюшсе, Франсиско не Хуана,
Антонио десем да, тап эди...
Аллах шагъатды, хайда, ант этдир.

Дористео

Эй-хей, керек туююлдю ант. Къууанмай
Къалай къалгъын!? Къалай-алай болса да,

Керти атын айтсанг эди кызыны,
Керексизге турмаз эдим кызып,
Къан къайнатхан гурушхалыкъ осалды.

Люсиндо

Айтсам, кьойсам да, энди уа билликсе.
Къармап-тинтип айланнганны да кьой,
Къысха заманчыкъда этебиз той,
Кюнню кёзюн да къаматыр Фениса!
Кёгет терек орамында жашайды,
Къоншудула юйлерибиз бизни...
Хапар бла кёп тыйдым, сеньор, сизни...
(бир жанына)

Атам харип да жан-жанын ашайды.
Жанны кьолгъа алып, къачыу керекди.
(Дористеогъа)

Такъырды заманым.

Дористео

Тилейме, кеч!
Тыйгъанма жолунгдан, къаласа кеч...
Жюз жыл жашагъыз, бир бирден эрикмей.
Люсиндо кетеди.

XXIII КЁРЮНЮУ

Капитан, Дористео, Финардо, Эрнандо.

Капитан

Къалай ары кетген болур Люсиндо?

Эрнандо

Къалай ары ургъан эсе да жел.

Капитан

Къарайма да, кюсейдиле дуэль?!

Эрнандо

Къайгъы этип турама мен кесим да.

Капитан

Тергейме да, сизге чурум керекди,
Этер ючюн Люсиндо бла къаугъа.
Экеуленнге – жангыз кеси?.. Саугъа
Тюйюлдю ол. Ёресине жүрекди!

Элгенмегиз. Мен айтайым, серленмей:
Биз Фландрияда бир сатыр болдукъ,
Бегеуюлюм болуп этди кьуллукъ,
Эрикгенден биригизни сермерме...

Финардо

О капитан, сауутунгу чыгъарма,
Орталыкъдан гурушхалыкъ кетди.
Айып этмезсе, айтайыкъ керти,
Ачыуланып келген эдик, чыдамай!
Сени жашынг – батыр улан, кесингча,
Биз – биреуню, ол башханы айтды,
Бу суйгенни Фенисады аты.

Капитан

Сабыр-сабыр... Къалай дединг? Фениса!?

Финардо

Сеньор, бизге билдиргени алайды,
Къысха заманчыкъда этеди той...

Капитан

Къандауургъа нечик берирме бой?
Сенден менден къайсыбызны алдайды?

Дористео

Айырмадым сёзню...

Капитан

Оюн алдады!
Фенисачыкъ манга бергенди сёз.

Дористео

Фыргъауунну ити!

Финардо

Чырт къакъмай кёз!..

Дористео

Айхайда, Стефанияны алдайды!

Финардо

Сюрдюк, къачып букъгъунчу!

Дористео

Къызтекеди,
Элгенгенден, ётюрюкню къуйду!

Финардо

Эр кишиге кызбай улан тууду.
Экиси да кетедиле.

XXIV КЁРЮНЮУ
Капитан, Эрнандо.

Капитан

Сюйген кызым бла накъырда этеди!
Туугъаныма да ойнатмам бёркюм бла,
Санга табарма къайтмазча жол!

Эрнандо

Сеньор, ийнанма, ётюрюкдю ол.

Капитан

Ташдан ашырмайын къоймам бир кюн да!
Кийимлерин кюбюрюне жыарса,
Барлыкды Португалия таба.

Эрнандо

(бир жанына)

Бир жетмейин кълса эди табан.

Капитан

(Люсиндо кетген жанына)

Кёкюрегим жылытыучу жилянса!
Кече сайын терезесин кългъып,
Келечиге жюрютгенлей кългъыт...
Кёп кюнлени мени жокълап жилярса!

(Эрнандогъа)

Жолгъа чыкъсын эртгенбла, танг атхынчы.

Эрнандо

Чыдармы эди кълтын алгъынчы сен?

Капитан

Чырмамасын! Тойдан турлукъду кенг,
Жерин тапсын, мен экинчи айтхынчы!
Патчахыма къллукъ этсин сауут бла!

Эрнандо

Бир бош затха кызып кьалды кьанынг.

Капитан

Бир сыйпасам, чартлап чыгъар жанынг!
Факъыр санга керекмиди саулукъ да?

Ю Ч Ю Н Ч Ю И Ш

Белиса жашагъан орам; ингир

І КЁРЮНЮУ

Люсиндо (юсюнде – алтын окъа бла тигилген плащ,
башында – кьанатлы тюкле бла жасанган кьалпакъ), Эрнандо.

Люсиндо

Атам, дейди: – Фенисаны алама,
Дамыр муратына хазна жетсин.

Эрнандо

Да менме Стефания, мен кесим,
Алай а нек кьутурдула ала уа?

Люсиндо

Бир бош таууш тьойюлдю «Стефания».
Ол Дористео, эгечи сунуп,
Отдан кёлек киеди да, улуп.
Биз кьапханнга тьюшген сунама...

Эрнандо

Ия!?
Ойнай-ойнай, алай чыгъады кёз да.
Фенисаны кьоркьуп айтханса деп,
Фитначыгъа кибик тутады дерт.
Ойлайма да, башны жулмазса сёз бла,
Кюйгенди энди шишлигинг да, шиш да!

Люсиндо

Ийнандырыр ючюн айтдым ачыкь,
Илишаннга турдум, букьмам кьачып,
Келин алыу – кьысха тьюшген бир ишди.

Эрнандо

Лиссабоннга кетеринги унутма!

Люсиндо

Къагъытында жазгъан эди Фениса,
Къадарыма оноу этер Белиса,
Люсиндогъа ол жан дарман умутду.

Эрнандо

Терезеге баргъанмыса?

Люсиндо

Баргъанма.

Эрнандо

Баргъан эсенг, анда уа не деди?

Люсиндо

Бир къагъытчыкъ сакълап тура эди,
Тентек атам айтхан жерден алгъанма.
Тёрт-беш кере да окъугъанма, тынмай.
Анда уа – чырт артха турмаз буйрукъ,
Анасына жойкъулланып турлукъ...

Эрнандо

Телимисе? Къалай? Ол къарт къатын бла?

Люсиндо

Тюйюлдю къарт да.

Эрнандо

Жюз жыллыкъ тюйюлдю!

Люсиндо

Буйрукъ дагъыда барды.

Эрнандо

Ол а не?

Люсиндо

«Бусагъатдан сермеп къачама», – де.

Эрнандо

Телисе, хау!

Люсиндо

Чыдармы эдинг, тюйюлмей?
Былайлада чыгъып къалыр Белиса,
Тасхабызны сезсе, ташха къоймаз.

Эрнандо

Тейри, башха амал тапхан болмаз
Бизни акъыл токъмагъыбыз Фениса.

Люсиндо

Акъыл десенг, ныгъыш толу къартла да
Билемидиле ол билгенлени?

Эрнандо

Белисагъа келдинг, белги бере,
Ахтын, сытыл, терезеге къаплан да.

Люсиндо

Анга келишмедик, кесинг къаплан да:
Сюймекликден терен хапар да айт,
Сюеклеринг бла да этерсе ант,
Ахтын-сытыл, серме да жут, къапланча!
Бийи ючюн къулун сүйсюн Белиса,
Кесим барып къучакълайым къызын.
Кереклиси кибики терилт къызыу,
Бизге алай жазгъан эди Фениса.

Эрнандо

Сандыратсам, кётюрме къол!

Люсиндо

Жарайды!

Эрнандо

Айхайда, тул къатын бушто тѣкmez,
Алай а къул да табарыкъды сѣз.

Люсиндо

Сѣз?

Эрнандо

Татлы тилим ташны жарады.

Люсиндо

Ма байтамал кезиу, сени сынарма.
Кѣрюрме бир къалай терилгенин.

Эрнандо

Кюер-бишер, саркъар терлегени!

Люсиндо

Мадрид саулай мени болгъан сунарма...
Сен, сибилчи, ол жумушну мадар да,
Санга кьошмам, жаншакъ Цицеронну!

Эрнандо

Сан этмеймисе юсюмде онгну?
Сёзге кьошакъ, кийим да бир мардады,
Сыпатымы кёре, кимни алдарма?

Люсиндо

Къалай?

Эрнандо

Жарашырыкъ болур плащынг.

Люсиндо

Къалпагъыма да жарашыр башынг,
Санга этер саугъаларым алдады.

Эрнандо

Кесинг мени зыккылымы киесе.

Люсиндо

Сеньорма не кийсем да!

Эрнандо

Ия, Хоу!
Сары алтын ёзден да, бий да – ол!
Кийген кийиминге кёре киеусе.

Люсиндо

Сакъ бол!.. Чыкъгъандыла. Майна... Кёреце!

II КЁРЮНЮУ

Биягъыла, Белиса бла Фениса – балконда.

Белиса

Сен арлакъ тур, уялгъандан ёлеме,
Кесим сёлешейим бетден-бетге.

Фениса

Келгенмиди? Тюйюлмюдю эртте?

Белиса

Сакълайдыла. Экеуленни кёреме.
Балконубуз да алагъа туурады.

Фениса

Алайды. Хау. Биргесине – шапа.
Арсар къарайдыла бизни таба.
Бири санга къолун булгъай турады.
Жунчуй болур, жунчума сен кесинг да.
Ахшы муратыбыз бирден толсун,
Алгъышлада айтыр кибик болсун!
Жууукълашады... Базынды Люсиндо,
Шапа бла турайым, сизге чырмамай.

Белиса

Тохта-тохта! Такъгъан телиди ол!

Фениса

Телирекеге бери кесерме жол,
Шайтанлыны сантларына чыдарма.
Салам айтдырайым капитаннга,
Тансыкъ болуп тура болур бизге.

Белиса

Титиредим, тийген кибик безгек,
Саулай чыгъармамы сары тангнга?
(Фениса кетеди)

III КЁРЮНЮУ

Люсиндо, Эрнандо, Белиса.

Эрнандо

Былайчыкъдан болурса кёз-къулакъ да.

Люсиндо

Къызны кёремисе? Къайдады ол?

Эрнандо

Къонагъына кеси табады жол,
Бизге бизни кесбизден да сакъды.

Белиса

Сен кимсе?

Эрнандо

Билмейме. Мен кимме? Кимме!?
Жиляр эдинг, жарсыууму билсенг,
Жаным чыгып, ары киргенсе сен,
Сакъат санларыма киргенсе. Кюлме,
Аякъ тюпден төрге чыкыган букъума.
Къанат керир кибик бергенсе онг.

(акъыртын, Люсиндогъа)

Къалайды сёз?

Люсиндо

Керти да – Цицерон,
Ай аперим, тангнга дери къулунгма.

Эрнандо

Мен, хайт десем, тилим бла таш жарырма!

Белиса

Жунчуп турама мен, бир тул къатын...
Жашырмай айтайым:
– Мени сартын,
Манга эрге терилирге жарармы?
Туугъан кызым кёп турмайын кетеди,
Тилейди да сени туугъан атанг,
Тул къатыннга атханды энди танг,
Тулпар улан накъырдасын этеди.
Айхай... аны къалай ангылатырма?
Анга чыгъады кёп тюрлю сылтау.
Манга хапар келди, аугъанча тау,
Менден сорсанг, артха турмаз батырма.
Жюзден сайлап, сюйюп жаратханынг бла,
Жибидиле къургъакъ кирпичлерим,
Жетген кызычыкъ кибик кирпичилдедим,
Жангытындан туууп жаратылганма!

IV КЁРЮНЮ

Биягъыла, бирси терезеде Фениса кёрюнеди.

Фениса

Къайдаса, наным?

Люсиндо

Кимсе сен?

Фениса

Ма менме.
Жолугъургъа тапханма тап амал.
Жубансынла Эрнандо бла анам.
Къарангыдан бери атла, элгенме.

Эрнандо

(Белисагъа)

Жыл саныбыз келишмегени бошду.
Сабий кызыны сайлай турсун атам,
Сени кьоюп, секиртмени алмам.
Жашауунга акылынгы бир кьошчу,
Кёпню кёрген, кёпню билген къатынса.

Фениса

Кюллюгюмю тыялмайын ёлдюм!

Эрнандо

Кёлюм тартхан тиширыуну кёрдюм:
Кийиминге, намысынга къатыса.
Бу тёрт санынг... бир хайт деген кишисе,
Къоргъашинлей, эрийди жюрегим.
Къоркъууду бу орам бла жюрюген,
Бир къапханлай, жутуп иер тишлисе,
Какаларынг багъанадан базыкъды,
Батадыла жерге табанларынг.
Бир олтурсанг, кючден къобалгъанынг,
Какны къазан бла бирчиги азыкъды.
Сарымсахны бла соханны татыран бла,
Сан этмейин, чайнап кьоюса сен,
Ийисине жортуп келирме мен,
Излемей жол, тюзюнлейин ыран бла,
Бетчигингде терен тырмыланы да
Накъыш этип салды кюйсюз заман.
Насып кёкден тюшгенди, мен аман
Белляу-белляу сундум тырманынгы да;
Урчукъ башла кибики эки кёзюнг да,
Бурунчугъунг – кюнде кюйген картоф,
Батарма кьоюнунга, этерме ох.
Уллу Тейри берсин уллу тёзюм да,
Баш ургъаннга тилегенин береди,
Берсин санга ахыратда жаннет!

Люсиндо

Бюсюредингми?

Фениса

Энди не медет?
Бусагыатдан масхарасын биледи.

Люсиндо

Алай болса уа, арбабыз ауады.
Эрнандоду базыннганым мени,
Эшигими жабармы ол тели?
Аман кюнюм келип, бир кыан жауады:
Атам ташдан ашырырга дегенди,
Экибизге салыр ючюн кишен;
Эсли жаным, туйюлдю бу ишден,
Амал изле, ашыгыргыа керекди.

Фениса

Элгендирген кьоркьууларынг узакьды,
Магыанасыз шургуланы унут,
Масхарауун тунчукьдурду умут.
Эрнандону ётюрююю тузакьды,
Анам тыяр, капитаннга кыыстатмай.

Люсиндо

Сакьлай болурму энтта бир палах?
Сизге этип кьоядыла неках...
Аны жашыргьанлай тураса, айтмай!
Кьорумасанг, мени жолдан тыялмай,
Ары жетгинчиге жетер ажал,
Андан сора табалмайын амал,
Кьоркьуууму айтама мен уялмай,
Ахыратдан кьайтып келген а жокьду,
Сюеклерим агьарырла жолда.

Фениса

Сюймеклигим ычхындырмаз кьолдан,
Ачы сёзюнг келип тийген бир окьду.
Жолда сени кёргенимлей сезгенме:
Жаратылгьанса сен мени ючюн,
Жаратылгьанма мен сени ючюн,
Жунчумайын андан тыйдым сёзге да.
Темир ойде темир эшик ачарма,
Кирит болса, анга кьарыр кючюм,
Керек кюнде, санга кьалыр ючюн,
Таугьа-тюзге сени бла мен кьачарма!
Тиширыу мен эсем да, мен таукелме...

Люсиндо

Кёзюнг кыйып, жашауунгу оюп,
Кетермисе да юйюнгю кьоюп?
Тобукъланама аллында, сен кюлме!
Кёлюм толгъанды, тартылгъан хияча,
Сюймекликни иши туююлдю терс.
Сездирмей ананга, бурдурмай эс,
Кюбюрюнгю сен бюгече жыяrsa.
Кюн тюшледен кеч кълмайын а, тамбла,
Арбазынга келип тохтар фйтон.
Атам а не чюйре кийсе да тон...
Келишалырбыз биз арда атам бла.

Фениса

Къоркъама, мен алай кълчып кетсем а,
Анам мени ёлтюрмейин кьоймаз.

Белиса

(Эрнандогъа)

Атанг айтхан сёзлеринден таймаз.
Къалай кълрайса ол оноугъа сен а?

Эрнандо

Мени кълара чёпге ол бош тартханды,
Ёслемедим усу алай тутуп,
Ёрке кызчыкълны мен суюген сунуп,
Магъланасыз жерде чурум тапханды.
Капитанда акъл терең болурму?
Кълызгъл къларап тургъланча онг кёзюм,
Кълызгълды бу жалгълан дауда сёзюм.

Белиса

Кюнтиймезни тапсанг, къларының бурурму?

Эрнандо

Айтхан жерден кериди. Тоба-тоба!
Аллах сакълар мени Фенисадан,
Анга келиширикди капитан.
Атам, жазыкъл, ётер аны бла той да.
Андан ёсе, чанчакъласын сенек бла
Алайчыкълда жаншай тургълан кълум,
Арып-талып, ма бу ёки кълум,
Арбазынга ташырма суу элек бла.
Киндигими марасынла садакъл бла,
Тёшегиме кирсин бир уу жилин,
Турмаз ючюн Фениса бла жилин,

Кюнден-кюннге угъай, ма бир сагъат да.
Керек эсе, айтыр эдим мен энтта...
Кюсемейме кызыны сюймеклигин!

Люсиндо

Кенгде агъардыла сюеклерим!

Белиса

Керек туююлдо. Жер бла тенг да этме.

Эрнандо

Къойдукъ кызыны. Къызгъан къаным къайнайды.
Чакъырайым да, къулума да сор:
Чыдамай, жүрегим тарайды шор.
Къонагъынгы сыйлар къайгъынг къайдады?
Былай тепсем, ачдан къарыным бурады,
Жюрексинип, этип къояма ант...

Белиса

Жазыкъ кесинг!

Эрнандо

Да не?

Белиса

Табарбыз хант!
Жаулу чеги бла санкълчакъ асханма,
Жаратырыкъ болмазса сен аны...
Жёрмелеге къалай къарар къарынынг?
Жарашдырып сыйлар эдим баста бла.
Жаным-тиним, жер жүзюнде тюзлюкдо,
Тюзюн айтсакъ, болгъанды энди кеч.
Танг атханлай, сойдурайым эркеч,
Жёрмелерин чёплер эсенг тузлукъ бла?
Уртлар затха мени уа ким озады?
Кесим этеме мен чагъыр, сыра.
Келе келсенг, уртла да бир сына,
Учуз кёрюнмейди зынтхы бозам да!

Эрнандо

Жёрмелеге жапхакъ бла бут къошарса,
Гоппан бозачыкъгъа да жер къалыр!

Белиса

Гюняхынгы сени жауунг алыр...
Жарлы къарын. Аны къалай бошарса!?

Эрнандо

Жаш къарында, – дейле, – эрийиди таш да –
Тауусмай а! Этмем зыраф, мулхар.

Люсиндо

Тюйюлдю бу харип алай мухар,
Жубаныргъа бир токълучукъ да ашды.

Белиса

Тирменинглеи кьолай эсе, ишинг да...

Эрнандо

Ашым-сууум келип турса уа тап!..

Белиса

Алай эсе, табарбыз аш-суусап.

Эрнандо

Тул къатынны булжутурукъ кишиме.
Жауу женгсе, жарап къалыр худур да.
Аз болмаса, айырмайма хантны.

Люсиндо

Ашыгъайыкъ! Терк бол!

Белиса

Ким не айтды?

Эрнандо

Жалчым, къулум.

Белиса

Бир сейирлик къужурду.

Эрнандо

Къужур а не? Ёресине шайтанды.
Адам келеди. Тынч кечели бол!

Белиса

Ахшы улан, табарса энтта жол.
(кетеди)

Люсиндо

Къачдым, бирле кёргюнчю. Танг атады.
Жулдуз да бюгече артыкъ чууакъды.

Фениса

Эртте атады не эсе да танг!
(Эрнандогъа)
Эрнандо, сенмисе, ёге атам?

Эрнандо

Жашау деген бир тамаша жомакды.

Люсиндо

Къарайма да терилталдынг къарынынг бла.

Эрнандо

Сени къарынынг бла махтанганма мен.

Люсиндо

Саппа-сау бол, туююлма эмеген.

Эрнандо

Къоркъа эсенг, мен сен болуп къалырма.

V КЁРЮНЮУ

**Херарданы юйюнде отоу
Дористео, Херарда.**

Херарда

Ачыу-чочууудан къарыным бурады,
Болурму да бу сен айтхан керти?

Дористео

Башын жулду да сылжырап кетди,
Аны ючюн жер тюбюнде бугъады.
Жаханымге кирсе, анда табарма.
Тутсам, жаханымни жаннет сунар,
Танкы башын чыхырына сугъар,
Жарты-къурту бишгенинлей къабарма.
Атасыны къутургъаны сейирди:
– Кесим алама, – дейди, – ол кызыны.

Херарда

Керексизге ызлай эди ызны,
Аны суююп келген сунду сени да.

Дористео

Мени уа нек?

Херарда

Арагъызда Фениса
Къаугъа салмаз ючюн къошду кесин.

Дористео

Къалай?

Херарда

Къоймазча бир бирни кесип!
Магъанасын, сагъыш этсенг, билирсе:
Сиз шуёхла суннганды эрттеден да,
Сюймекликден чыкыгъан суннганды дау.
– Мениди, – деп, алдап ийгенди.

Дористео

Хау,
Ма бек тюзюн ангылагъанма энди,
Намысыма тамгъа тюшгенди, ия!
Къалай алай да тюз тюйюлдю иш.

Херарда

Къазан къарача...

Дористео

... жагъылыр бедиш,
Нечик териялгъанды Стефания!

Херарда

Экибизге шатык хапар керекди,
Этерми эдик Фениса бла къуш-муш?

Дористео

Эй-хей...

Херарда

Кетдик. Анда чыгъар таууш.

Дористео

Эшиклерин керип а ким кирликди?
Арт этекни аллыбызгъа къаплар да!..

Херарда

Сыйыт этип, чабып юйге кирсем,
Сюнгю бла къуууп келирсе сен,
Ачыуланып, бир къутургъан къапланча.

Асады асмакыгъа... Неках эримди –
Дерикме, жаныма излей мадар...

Дористео

Да сора уа?

Херарда

Да этдирмез мурдар,
Асыу этер, манга жаны аурур да.
Къанат тюпге кысылгъандан сора уа,
Сёзню сёзге келишдирирме тап,
Сени сёгюп, Люсиндону махтап!
Къармап-тинтип, тасхаларын сорама...
Чюйре айландырып, ичин къагъарма,
Кимни кюсегенин билир ючюн.

Дористео

Кишилеге оздурмайды кючюнг!

Херарда

Чачы узун деген сёзге къарама...

Дористео

Акбыл десенг!

Херарда

Мени хорлар къайдады?

Дористео

Кетдик!

Херарда

Фенисаны элгендирсем,
Кеси айтыр, хапар соргъунчу мен.

Дористео

Аман акбыл боркъ-боркъ этип къайнайды!

VI КЁРЮНЮ

**Белисаны юйюнде отоу
Капитан, Белиса, Фениса.**

Капитан

Билген болсам! Люсиндону да, къоймай,
Узакъ сюрмез эдим туугъан ташдан.

Белиса

Уллу суймеклигин айтхан жашдан...

Капитан

Баям, уллу иш башланады той бла,
Бир тынмады манга бажа болгъунчу.

Белиса

Сени жашынг оноуунгдан таймаз,
Суймеклиги узакъ жолдан тыймаз.
Бу муратым учхалады толгъунчу...

Капитан

Айхайда, мен заманында билсем а,
Сени ючюн секирлигин отха,
Салып турмаз эдим жашха нохта.
Ачыкъ айтырма мен, кёлюнг кюлсе да,
Тура эдим, Люсиндогъа ышанмай,
Гурушхадан бу чал башым толуп,
Гиминейденди эндиги умут.
Тукъум этсин, мыйыкъ тюпден ышармай.
Таза ишге къарамайма мен жауча,
Туугъан жашым ёге атам болур,
Тургъан юйюм сабийледен толур,
Татлы жашау этербиз бал бла жауча.
Айхай, менде булбул бийчечикге уа, –
Кеси да ол сени туугъан къызынг, –
Кёрюнюрюк болмаз алай хузум:
Ата болур, бала болур, киеу да!
Суймегеним бизге зарланырыкъды,
Суйгенлерим бизге къууанырла.

Белиса

Сен буюргъан жангыз уланынга,
Сеньор, кюйсюз зарауатлыкъды.
Ата сауда, ёксюз къалгъан жазыкъды,
Къайтарыгъа керек болур жашны!

Фениса

Къайтармай а? Сыла да къой башын,
Андан бери кюрешмейди жазып да.

Капитан

Айтханыма сыйынмагъан бир жашды.

Фениса

Къалай айтсанг да, буйругъунг толур!
Къутургъанынг мени ючюн болур?

Капитан

Акъялбалыкъ болалмагъан желбашды!
Мадрид муну кылыгъындан тойгъанды:
Тул къатынчыкъ бла, Стефания деп,
Танышыудан озуп, бузуп адеп,
Мен билгенден, оюнлары болгъанды.
Дуэль даулай, эки улан келгенди,
Кесип-союп тегер ючюн къанын,
Кесим жетип къутхаралдым жанын.
Да билмейме къайда болур ол энди?..

Белиса

Ол дегенинг къайдан чыкыгъан хатады?

Фениса

(бир жанына)

Керти болурму да айтхан сёзю?

Капитан

Кесим да ийнандым, къойдум тёзюп.
Оюм этсем а, бош чыкыгъан хапарды.
Айтыуунга кёре, сени сюеди!
Чыгып тегерекге бир къарайым.
Кетеди.

VII КЁРЮНЮУ

Белиса, Фениса.

Белиса

Чартлап чыгып, ангамы барайым?

Фениса

Айхай, манга да бу къаугъа сейирди!

Белиса

Туурасындан къарап къалгъан къатынма,
Сюймекликни мындан ары унут...

Фениса

(бир жанына)

Сенде уа не бушуу? Менде умут,
«Тарх» этмейин, чарлап къалды атылмай.

Ким ийнансын мындан ары антха да?!
Сюеме деп...

Белиса

Неле дейсе?

Фениса

Баям,
Сенден умут этеди капитан.
Кёзю кыйып бералмайын айтханды,
Къара ниет къанатларын кергенди.

Белиса

Къайдан билесе сен? Угъай-угъай!
Къайын анасына этмез алай...
Къарачы бир, юйге адам киргенди.

Фениса

Эшигибиз хар заманда ачыкъды.

Белиса

Барсын Лиссабоннга, кёзден кетсин,
Биргесине ол къатынны элтсин.

Херарда чабып киреди, ызындан –
Дористео, къолунда сюнгюсюн ойната.

VIII КЁРЮНЮЮ

Биягъыла, Херарда бла Дористео.

Херарда

Эй-хей, маржа! Къутхарыгъыз! Пасыкъды!
Ёлтюрюрге артха турлукъ туююлдю!

Дористео

Кимни къутхарсынла, саякъ къатын?!

Белиса

Кирге бояй болурмуса атын?

Фениса

Ёшюн уруш этген халынг тюрлюдю!

Херарда

Саякъ къатынмы? Менми? Мен?

Белиса

Сен сора
Жазыкь жанны сауут бла сюрдюнг?!

Дористео

Жюрегине чанчар эдим сюнгию
Сен болмасанг арабызда, сеньора!
Хурмет этип, сабыр болуп турама...

Херарда

Жюрегимде ёлюр эдинг кесинг!

Дористео

Жаншама кёп, алданмайды эсим,
Хыйныланы жангытындан кбурама!

Фениса

Сюесе да, ёртен отда жанаса:
Аккылынгы ол Ибилис алып,
Алайчыккыгъа гурушхалыкь салып...

Белиса

Сюйген жаннга жалгъан дауну жагъаса.
Мени бла кел, жюрегинги ачарса,
Жарсыуунга багъа бичерме мен.

Дористео

Жилямугъум бла тенг ичеме мен
Ма бу берген ууну, кёлюм къачарча.

Белиса

Келин былай кьалсын. Аты кьалайды?

Дористео

Атымы? Стефанияды аты.

Белиса бла Дористео кетедиле.

IX КЁРЮНЮУ
Фениса, Херарда.

Фениса

Аллах сакълап, ачымады затынг!

Херарда

Кёз кьякьмай, хар атламымы марайды.
Да энди мен, жазыкь, кьайда жашарма?

Фениса

Жарсыуунгу менден букьдурмай айт.

Херарда

Жаншамазгьа этген эсем да ант,
Демлешими айтырма, чьрт жашырмай.
Сыйлы Бургос тийресинде туугьанма.
Андан бери эртте кёчюп келдик,
Атам-анам замансызлай ёлдю,
Сабийликден мында ёсюп тургьанма.
Кюнден-кюннге аякълана тургьанма,
Жаннет ахлуладан жетген мюлкюм
Жунчутмады жашауумда бир кюн.
Кюле келип, кьадар ачы ургьанды:
Бу сен кёрген кьара палах тюбейди,
Тюпден-башдан кирип жууукьлагьа,
Татлы тилли болуп жууукьлаша,
Бернем ючюн малкёзленип тилейди.
Ахлуларым терилдиде да, кьоймай,
Мени мынга буюрдула, жасап.
Ма ол кюнден бери, бере азап,
Ашайды этими, мюлкюм бла тоймай...
Кьадарыма тезалмайма чамланмай!
Кёпден бери излейме бир амал,
Кёкден даулайма жаныма ажал.

Фениса

Кьалай этерсе сен алай?!

Херарда

Чыдамай!

Фениса

Кьыйынлыкьны Аллах сынап береди:
Кеси салгьан жанны кеси алып,
Кесин жойгьан жаханымге барыр!

Херарда

Кьарап турады Ол, кеси кёреди:
Бу жаналгьыч жаханымни итиди,
Ахьратда табалмайын жерин,

Амалсыздан кыуугъандыла бери,
Бизде тойду да, кыутурду бютюн да!
Армау этдим заманынгы сени да...
Бир жаш улан жолда тубеп кыалды,
Билир-билмез жюрегими алды,
Андан ары хапар бютюн сейирди.
Тейри эшик ачылгъанлай болгъанма:
Дарманлыгы жюрегиме жетип,
Дуниядан тюнгулгеним кетип,
Тели-мели оюмланы кыойгъанма.
Жерлериндедиле кёзю-кыашы да,
Алтын чынлы идальго, офицер,
Атлагъанда, тепген кибикди жер,
Жерлериндедиле сёзю-башы да.
Жанын атханды ол да мен сюйгенча.
Жылдан аслам жашай эдик алай,
Жырыбызны жашыртынлай жырлай,
Жашай эдик илгик бла туюмеча.
Эрим бизни тасхабызны билгенди.
Элни изеу этип манга чапды,
Кёзлерими жилтинлери чакъды.
Кереклими бериуча уа бергенди,
Тереземе темир чалдиш салгъанды,
Эшигиме салды темир кыадау.
Эталмайма Люсиндогъа да дау:
Тёзалмайма, наным кенге кыалгъанды,
Аты алайды тосуму – Люсиндо,
Сауут-саба элгендирмез ёзден,
Сыйын сакълай, сылжырады сёзден,
Андан бери табылмайды кеси да.
Тентиреди, кетди, менден бугъады,
Батып кетгенди адыргы кюнюм,
Бир ит кёрмез сыныктылыкъны кёрдюм.
Тенгсиз кыалып, манга болур болгъанды.
Аман бла оза кюнюм, кечем да,
– Унут, – дейме, – мынафыкыны унут!
Унамайды жюрегимде умут,
Амалсыздан, сатхычлыгынын кечерме.
Ай, бюгюн а жаным саулай ёлгенме:
Ачы хапар ажашмайын жетер,
Ачыу келсе, жюрек хошлукъ кетер,
Айталмайма бушуууму элгенмей.
Бу орамда жашайды бир Фениса,
Ариулугъун айталмайла айтып,
Аны излей чыкыгъанма жан атып,

Былайлада кызыны кесинг таныйса.
Менден юркюп, ары ауду Люсиндо,
Алып кыяр умут эте болур,
Алай да этерикди ол обур,
Манга андан тутдурмайды кесин да.
Эшитгенлей, кымыжалай кыачханма,
Бу малгунум жокыламазлыккы сунуп...
Билмезмеди ол сен кырген сылыккы?
Эки жарып, жюрегими ачханма,
Сенден сора кимге тарыгырыккыма?
Айтсанг эди Фенисаны юйюн,
Анда эки тобугуму туйюп,
Сатхычлыгыын айтып таралырыккыма.
Айып этсенг да, жоккы амал жалынмай,
Сагышымы бийлеп кыюйду, наным...
Сизде ышыккы тапханды тйрт саным,
Аманатдады бу жарлы жаным да.

Фениса

Ай ол малгун сени сюйюп турганды?!

Херарда

Аны таныгъаннга ушайса сен?

Фениса

Айып этерсе, сен тюзюн билсенг,
Аллах эки кыолу бла да урганды.

Херарда

Шуехмусуз? Айтсанг эди, ийменмей.

Фениса

Санга Аллах бергенди буюруп,
Сюймеклигим ёлгенди бууулуп,
Шайтан кыаргыгъан ол Фениса менме!
Кёк чамланганды, шибиля урганды!
Бу не пасыккы эди да, не кюйсюз,
Батды жарыккы кюнюм... кыалдым кюнсюз,
Кёхтуй гургун мени алдап турганды.
Кёзбау эте, онгдан-солдан киргенди,
Анга барырма деп, бергенме сёз.
Асылсызгъа ачханма энди кёз,
Келепенни кир ниетин кыргенме.
Жарыккы кюнюм мындан ары кечеди.
Алай эсе уа, ол билген – адет,

Алдауна кёре алырма дерт.
Жаным ауруп, аны кылай кечерме?
Намысыма кытылганны жоярма:
Ачыу этгенни ол кеси сынар,
Атасына барсам, кёлю сынар,
Некях этип, умутларын оярма.
Санга бердим, сени болсун Люсиндо,
Ойнарсыз, ойнашхан кибик алгын.

Херарда

Ол сенмисе да, жанымы алгын,
Сени атынг... Фениса!? Сен кесинг да...

Фениса

Хата кёрмезсе, бу ахыр сёзюмдю:
Санга болмам мындан ары чырмау.

Херарда

Сатхычлыкыгъа керекмиди чыдау,
Хыйлялыкыгъа керекмиди тёзюм да?
Айтхан сёзюн кыра сомгъа сатады,
Тюбю табылмайды ётюрюкден,
Тоба, жанынг саулай ёлтюрлюкден...

Фениса

Аллах угъай, шайтан берген хатады,
Аны бети болгуй эди кыра!
Атынг кылайды дейсе?

Херарда

Стефания.

Фениса

Кертимиди? Аллаһ кёреди, эя,
Капитанны этгенме масхара.
Мен бу атны эшитгенлей турама,
Аны манга айтадыла кыыстау.

Херарда

Аман адамды, кёлюнгден кыыста,
Мынафыкыгъа тоханала кыурама,
Бу бир кюн бир эшигинги жабар да...

Фениса

Эрим хазырды, атасы – эрим!

Херарда

Эркин этсенг, кете барыр эдим?
Бусагъатда эгечиме чабарма,
Анда тутса уа... кечгинлик тилербиз...
Алайды да, мычымайын, къачыу!

Фениса

Алдынг тынчлыгъымы, къойдунг ачыу,
Аллах айтса, биз энтта да тюбербиз.

Херарда

Тюбегенлей, татлы тенгим болгъанса.
Къалай чыгъама?

Фениса

Арт эшик бла бар.

Херарда

Къызгъанмасын насыбынгы къадар!

Фениса

Тентек эдим да, тюзюне бургъанса!

Херарда

(бир жанына)

Кириг салгъан тасхаларын ачханма:
Билдим Люсиндону суйген къызын,
Бырнак этдиралдым, къаным къызып,
Кирип келип, муратларын чачханма.
Сакъ бол, сакъ бол, кюйсюз дертден, Люсиндо!
Ариу Фенисадан кърлай къалдын!
Алгъанма дертими, къайнай къаным...
Солуу алгъынчыгъа таяр эсинг да!
Кетеди.

Х КЁРЮНЮУ

Фениса кеси жангыз

Фениса

Толкъун жалын жаным бла озгъанды,
Жюрегимде чёкгенди боз кюлю.
Жарсымай, не этгин? Толду кёлюм,
Таудан бийик муратымы бузгъанды.

Жаз башында кирпилдеген гюлюм да
Къалды балдражюзде къабышханлай.
Къадар оздурмайды чабышханда,
Жылыталмаз жылтырагъан кюнюм да.

Сюймекликде шургу деген эркеди,
Къапханларын къурады хар жерде;
Къауалларын отдан-окъдан жерлей,
Сатхычлыкъны жолу анга эркинди.

Сагъайма жукъудан, умут атлыды,
Сюймекликни ууу балдан татлыды.

XI КЁРЮНЮУ **Фениса, Люсиндо.**

Люсиндо

Таукел келгениме чырт сейирсинме,
Таудан ауарма мен сени ючюн,
Тутар къуш менме, сенсе кёгюрчюн,
Толу юйюр болурбуз мен да, сен да.
Мёлеклеге негер боллукъ баласа,
Жаным, саным да энди сеники,
Жангыз эдик да, биз болдукъ эки,
Мындан ары мени бийчем боласа.
Арбазынгда – фыйтон, тебире, мычыма.
Сен Презентина бол да, мен – Плутон,
Садакъ атылгъанлай, учар фыйтон,
Арбачыбыз ол айтхылыкъ Гычыды.
Къачдыкъ, къачдыкъ, тебире! Неге кюлесе?
Заман жояды бу ышаргъанынг.

Фениса

Зауукъду да сени ышаннганынг,
Къарайма да, ариу тюшле кёргенсе!
Сарнагъандан эсе, кюлген доюнду.

Люсиндо

Жаухар минчакъчыгъыма не болду?
Жолгъа чыгъар ниетибиз толду!
Санга уа бу бир бош сабий оюнду...
Биз тюнене къалай оноу этгенбиз?
Нечик унуталдынг аны?

Фениса

Нени?

Люсиндо

– Наным, – дединг, эркелетдинг мени,
Бирге къачарча келишдик эрттен бла.

Фениса

Алаймыды?

Люсиндо

Да сора уа къалайды?

Фениса

Капитаннга чабып барлыкъма мен,
Къарт анама эрлик этерсе сен.
Аллах...

Люсиндо

Аллах башыбыздан къарайды!

Белиса

Къарайды! Хау. Анга хар зат туурады:
Келечинге терилтдирдинг сагъат,
Керек эсе, дагъыда бар шагъат.

Люсиндо

Къургъан къапханынга тюшген тууарма?!

Фениса

Сеньор, эсде болсун, эсли адамса,
Чапханлайын барып капитаннга,
Чынтты къатын болурма мен анга,
Санга жетген насып, ёге атамса.

Люсиндо

Тейри, санга бир жин заран жетгенди!
Жукълап кёрмез бедишликге кълалдым:
Жолда тутуп, сермеп, тюпге салдынг,
Туз арбагъа, ойнай-ойнай, жекгенсе.
Батыр атам санга тилманч болгъанды,
Къартлыгъында аны этгенсе сер,
Къажымайын дагъыда, энтта сен
Белисаны бу кълалжагъа булгъама,
Къартлыгъында асылына кълатылма.

Фениса

Эрге барлыкма, абаданды ол,
Эсли киши юйге табады жол,
Кьююп сени, акъсакълга къатынма.
Анам а не? Алай гым-гым туююлдю,
Асылына-намысына да сакъ,
Туююлдю Стефанияча саякъ,
Табан жете, хар кюн сайын туююлмей...
Гудучулукъ хар заманда бокъурду,
Кесер-сояр ол къутургъан эри.

Люсиндо

Керексизге къоркъутма сен мени,
Гурушхалыкъ хар заманда сокъурду.
Бу Стефания, айтчы да бир, кимди?
Тели Эрнандо, сибилчи шайтан!
Тиширыуча кийингенде шапам,
Безиредим, нечик чыдарма кюлмей?
Хапар айтырма мен сенден жашырмай...
Арбазында тепсейдиле атла,
Айтханыма сыйын да терк атла,
Хата жетгинчи, заманны ашырма.
Сени ючюн ёрген отха кирирме,
Секир десенг, секирейим жардан.
Жалгъан даунг манга къалай жарар?
Жаханымни багушунда чирирме!
Эрнандону кийиндиргенме кыызча.

Фениса

Бир кезиуде серлендирдинг мени,
Бир сёзюнге ийнаналмам сени,
Эр кишиге къатын жаулукъ да кысчы...
Санга барлыкъ анам нечик жазыкъды:
Хаулеликден келсе, ёге атам,
Хыликкягъа чыдап турлукъ анам,
Сыйлар чомарт къолу этген азыкъ бла.

Люсиндо

Тайгъанса акъылдан!

Фениса

Кесинг тайгъанса!

Люсиндо

Мыртыскымдамыды бу сандырау?

Фениса

Манга сорсанг, туйюлдю сангырау.
Тамагынгы жырта, палах табарса,
Жетер атанг, ариу айтмазча эрди.

Люсиндо

Аллах сакълар!

Фениса

(бир жанына)

Айтхан жерден керди!

Люсиндо

Амал а не? Ажал сакълар мени!

Фениса

Жарсыма бош!

Люсиндо

Да не этерме энди?

Фениса

Анакамы санга берип иеме.

Люсиндо

Мен тюенене санга бергенме сёз.
Ма бюгюннге дери ашыкъмай тёз,
Айтханыма хар заманда иеме,
Бу сен манга эте тургъан а неди?
Биреуленнге болама деп къатын,
Бир мискиннге уа нек болдунг къаты?
Биле турурса сормагъанлай энди,
Огъурсузлукъ тиширыудан чыгъады.
Эркегырыу а неди, не? Бир мал,
Эталмайды жашаууна амал.
Оспар къатын юфгюргенлей жыгъады.
Жюрегими бырнак этип тарайса,
Сууукъ тёшекде эринги табып,
Сокъуранырса, эрининги къабып,
Жан-жанынгы артдаракъда таларса.
Ата ючюн бала чурум этерми?
Ёзденликге къара тамгъа салмам,
Ёге анамы анасын алмам,
Атым-арбам – хазыр, минип кетерме.
Таукел атам буюргъанны билесе,

Кетдим Лиссабоннга, сизден кычып,
Кюлкюлюкге кыпмаз ючюн ачы,
Тёшегиме кирмез ючюн Белиса.
– Сау кыал! Сау кыал! – дейме, санга кёлюм бла.
Кетеди.

XII КЁРЮНЮУ **Фениса жангыз кеси.**

Фениса

Сыйлы Аллах! Сеньор! Тохта алай!
Сибилчиге ийнанайым кыалай!
Саякь ётюрюкчю, кёзге кёрюнме!

XIII КЁРЮНЮУ **Фениса, Эрнандо.**

Эрнандо

Эрттен ахшы болсун!

Фениса

Кыалай киргенсе?

Эрнандо

Ачыуланып тура болурса сен?
Адам излей келген эдим да мен...
Эшик ачыкь эди, кенгнге кергенсе!
Сеньор кыайдады? Мен аны излейме.

Фениса

Мында эди, кыурлай чыгып кетди.

Эрнандо

Масхарадынг мени?

Фениса

Айтдым керти,
Сёз тауусуп, умутуму юзгенме.
Бир сорайым санга, айтсанг жашырмай:
– Бу Стефания кимди? Бурмай айт.

Эрнандо

Биягынлай манга кыонду уят!

Фениса

Бураса терсине.

Эрнандо

Ойнай башым бла,
Ол Стефанияны менден жасайды.

Фениса

Сеньор Люсиндо?

Эрнандо

Ким болур ёзге?
Сени жауунг кьалсын жалгъан сёзге,
Онга-солгъа кьарай, кьоркъа жашайды.
Санга дери бу бир кызыны сюеди,
Турады ол кызыны башын сылай,
Туурасындан кьарай, кёлюн сынай,
Сатхыч кыыз а башхаланы сюреди.
Аны чочутургъа амал табалмай,
Мен кыызча кийинип, паркга чыкьдыкь.
Мени кюндеш сунуп, уруп жыкьды,
Алай жыкьды, ийисгетди табан да!
Жанны кьолгъа алып, узакь юркгенме...
Ол кыыз жашха жалыныргъа кьалды,
Онглу болгъанды жаш, дертин алды.
Жиляйды кыыз, жилямугъун бюркеди,
Кёрюп да болмайды аны Люсиндо.

Фениса

(бир жанына)

Мени башым айланмай а тирмен!

Эрнандо

Мадрид кьаласында билеме мен,
Кёлюн бийлейсе сен, жанын-эсин да.
Жалан жүрегине ауур жарады,
Жапсарыргъа изләрмединг амал?

Фениса

Тобады билмейме. Келди анам.

Эрнандо

Тай-тай, былай ташайыргъа жарармы?
Къачады.

XIV КЁРЮНЮУ
Фениса, Белиса.

Белиса

Кюллюгюмю тыялмайын келеме,
Къужур къонакъ эди сеньор.

Фениса

Неси?

Белиса

Къарыным бурады да, къайтсын эсим.
Киндигимде туюмчекден ёлеме.

Фениса

Бир сёз къалдырмайын айтырса энди.

Белиса

Ах, суйдюргенсе кесинги анга.

Фениса

Алай терк нек?

Белиса

Чыдамайын танга,
Бусагъатдан неках этеме дейди!

Фениса

Къатынчыгы уа?

Белиса

Ол аны туююлдю.
Сеньора терилтип келди бери.

Фениса

Сеньорамы?

Белиса

Табалмайын жерин,
Къутургъандан тобукъларын туюеди.
Ала келгендиле бирер хыйсап бла:
Бири эгечини тосун марай,
Бири да ол суйген кыызгъа къарай.
Айхай, кетгендиле чурум да тапмай.

Фениса

Ол кимди, «ол» дегенинг? Тос да кимди?

Белиса

Сеньор Люсиндо!

Фениса

Хауледен кьоруй,
Сюймеклиги сюрюп келген болур.

Белиса

Онгум болса, артха турмам кесим да.

Фениса

(бир жанына)

Арба аугъанындан сора билеме
Сокьур сюймеклигим жангылгъанын,
Сюймекликни бютюн жангыргъанын.
Азыу тишлерими андан билейме:
Ауду арба... Чархларына сюерме.
Биягъынлай келмез ючюн палах,
Бюгечеден оздурмайын – неках,
Андан ары бютюнда бек сюерме!

(Белисагъа)

Келип кетген жандыракёзге ышанма,
Айланмагъанды ол бери бошдан,
Амалсыздан, уялгъандан, шошдан
Кюл тебеси этип кьояр, ышармай.
Хайыр хапар: келип кетди Люсиндо,
Ёледи бу жазыкъ сени ючюн,
Ёресине жанып, бишип-кюйюп.

Белиса

Хоу бирда?!

Фениса

Хау! Былай айтды кеси да:
«Атам турады бу ишни онгсунмай,
Ашайды жан-жанын, чайнайды кьыл,
Алдырмазгъа эте аман акьыл,
Аллах буюргъанны Белиса сунмай».
Иш алайгъа кьалгъан эсе, сеньора,
Сизге керекди жашыртын неках.

Белиса

Сезип турама мен да, бир Аллах,
Ишеклигим керти болгъанды сора.

Билемисе... кьоркьуп аякъ тирейди!
Битеу Мадрид бирден этер айып,
Бир жаш кызыны сайлап кеси алып,
Белисаны уа жашына тилейди...
Къайда болур бусагъатда Люсиндо?

Фениса

Излей эсенг, кеси табады жол,
Ингирликде бери келликди ол.

Белиса

Къалай?

Фениса

Бир кесекден бабас келсин да,
Суху неках этсин, кёпге мычымай.

Белиса

Табу, да энди байланады кёз.

Фениса

Табы алайды, жайылмазча сёз.

Белиса

(бир жанына)

Сылхыр башым кьууаннгандан ачыйды...
Къыздан да бир жанлы турсам игиди,
Къызгъанмасын Люсиндону манга.

(Фенисагъа, кёзбаугъа.)

Къойсанг а бу жумушунгу тангнга...
Къарайма да... айыпды... бек кичиди...

Фениса

Сен тап жасан, ариу кийин, ийменме.

(Белиса кетеди)

Нечик батыр болдум, нечик оспар,
Наным ючюн жарыр эдим состар!

XV КЁРЮНЮУ

Фениса, капитан.

Капитан

Суу суратчыкъ! Бу сенмисе?

Фениса

Хау, менме.
Анам сени эртте сакълап турады,
Некях этеме деп, мени женгди.

Капитан

Некях? Кимге!

Фениса

Санга. Манга. Женгил!

Капитан

Аллах къурагъанда, алай къурайды!
Керекмиди болжал, жашау къысхады.

Фениса

Жангылгъаным айыпды, биялдым...
Жангытындан келгенди биягъы,
Келе келип, бууунумдан тутханды.
Бир насыпха, Люсиндо уа тьююлдю...

Капитан

Алаймыды?

Фениса

Алайды... Хау. Алай!
Аны тутар ючюн келсин былай...
Бетсиз улан тыймаз кесин, тьююлмей.
Тюзюнлейин юююбюзге келгенди,
Данг-дунг этип, эшиклени къакъды.
Даууруна, анам сунуп, чапдым...
Титиредим! Къалырмыса элгенмей?
Терек бахчабызда букъсун Люсиндо,
Анам юркютген энтта да келир.

Капитан

Андан менден да эркекни кёрюр,
Тутуп бурурма боюнун кесим да.

Фениса

Капитаным а къатымда керекди!

Капитан

Къайда? Ох-ох!

Фениса

Бизни юйюбюзде.
Къарангыда келирсе сен бизге.
Кёз байланса, бабас бери келликди.

Капитан

Сыйлы Аллах! Ийнанмайма!

Фениса

Ийнан да,
Аскер кийиминги алыш, жасан,
Алай ушар къатын аллыкъ жашха.
Сакъал чубур болса уа, хар идальго
Санга сукъланырыкъды.

Капитан

Хау, алайды!
Киерме кабальероча кийим,
Келирме, келиучю кибик киеу,
Сакъал да кырккылыр омакъ. Айхайда,
Сокъурмамы? Кёпню кёрген кишиме.
Жанымса сен!

Фениса

Ингир болады, бар,
Жашны изле да тап.

Капитан

Хайыр хапар!

XVI КЁРЮНЮУ
капитанны юйюнде отоу
Люсиндо, Эрнандо.

Люсиндо

Сокъураннанды!

Эрнандо

Бу уа не тюшонгдю?

Люсиндо

Тюрленнгеним туююлмюдю сейир?

Эрнандо

Тюрлю-тюрлю оюнларынг сени

Артда манга бедиш болуп чыгъады.
Къарайма да, хар не да тапды энди!
Ёзге хатанг а неди? Мен билсем...

Люсиндо

Ёлген мыллыкма. Кёрмеймисе сен?

Эрнандо

Къайгъынг а неди, бийим, неди?

Люсиндо

Неди?!
Айтхан болжалына жортуп келгенме.
Сакълай эди, тонун чюйре кийип,
Садакъ кёзде болса, атар кибик.
Анга нечик чыдар эдинг элгенмей?
Безгенме жанымдан, Тейри, безгенме.

Эрнандо

Тура эди кёлю болуп такъыр.
Талайды жан-жанын, чайнайды къыл.

Люсиндо

Билдингми нек къутургъанын?

Эрнандо

Сезгенме.

Люсиндо

Сездингми?

Эрнандо

Стефанияны сёгеди.

Люсиндо

Тынчаймаймыды да андан бери?
Талар эсе сени аман бёрю!
Сени ючюн къалгъанма бу сёзге да...

Эрнандо

Атанг!

Люсиндо

Къоркъуу юркгенди, сен билесе.

XVII КЁРЮНЮУ
Биягыла бла капитан.

Капитан

Сени мында уллу хатанг болмаз.

Люсиндо

Сеньор, кетерме танг атар-атмаз.

Капитан

Алданнгандан сора жазыкь Белиса,
Терилтгенден сора кьачар телесе!

Люсиндо

Белиса бла мен бош безиредим.

Капитан

Безирединг? Неле-неле дединг?
Тюнголмеген эсе сенден Белиса,
Атанг мындан тепмез буйрукь береди!

Люсиндо

Сеньор!

Капитан

Дагыда бюгюн мен билген:
Сюйгеними кече элгендирген,
Ары келген туююлсе сен, биреудю.

Люсиндо

(бир жанына)

Озгьур Фениса суу ичмез буруну бла.

Капитан

Келликди энтта да, болурбуз сакь.
Ким болгьанын билирбиз бир кьакьсакь.
Озгьан кече тюшген эди буруу бла.
Атасыны башы кьалгьан кибикди:
Эшиклерин, терезесин кьагьа,
Элгендире, юйге сала кьаугьа,
Ачалмады, кюрешгенде кирит бла.

Люсиндо

Батыр кьонакьды.

Капитан

Не батыр болса да,
Къачхан эди къоншуладан къоркъуп,
Къайда, андан сора, кёзге жукъу?..
Бюгечени сен алайда букъсанг а,
Тутарса да, къагъын-согъун этерсе.
Келирмисе?

Люсиндо

Оноу этсе ата,
Керти улан кесин отха атар.

Капитан

Тапанчангы жерлеп, женгил жетерсе.
Сакъ бол, татлы балам, кече келирсе!
Кетеди.

XVIII КЁРЮНЮУ

Люсиндо, Эрнандо

Люсиндо

Къатын алама, шуёхум, къатын.

Эрнандо

Къалай алай?

Люсиндо

Этсенг а тюз акъыл!
– Сакълап турама, – дейди да Фениса.
Сыпдырылып, бауларына кирликме.
Андан ары терезеден – отоу.
Ангыладынгмы?

Эрнандо

Танг атса уа – той?
Сюйген къызны оспарлыгъын кёрлюкме!
Насыбынгы къуйругъундан тутханса.

Люсиндо

Биз ючюбюз, бирер хыйла къапчыкъ,
Бюгече уа къалырбызмы апчып!
Нёгер болуп, къарауулда тохтарса,
Уккаш эте тургъунчугъа Фениса.

Эрнандо

Учуз этмез мени да Биатриса...
Эркелетирме мен да шапасын.
Кетедиле.

XIX КЁРЮНЮУ

Орам

Дористео, Финардо.

Финардо

Эркегырыу тыймаз гурушхасын,
Эгечинге уа энди не айтырса?
Къаугъа этдинг. Андан хайыр а неди?
Халынг осалды. Нексе сен былай?

Дористео

Херарданы оноууна къарай,
Къатын бла эр кибики, Херарда, мен да...
Къачып Херарда, мен аны къуугъанма,
Хахай эте, юйлерине кирдим,
Хур кызлагъа чек салгъанны кёрдюм.
Къалай кетди кюкюреген къаугъам да?
Анасындан жашырмагъанма чыртда,
Къызны жүрегими кюйдюргенин,
Къакъгъынчы кёз, кесин сюдюргенин.

Финардо

Акъыртынчыкъ... Терезеси ачыкъды.

Дористео

Къарачы бир. Тамашаны кёрдюнгмю?
Келдик мёлеклени къаласына.
Кёкден Фенисагъа къарасала,
Къамайды кёзлери Айны, Кюнню да.

Финардо

Андан сора?

Дористео

Къаты болсам, келликди.

Финардо

Юйю-кюнню къалайды?

Дористео

Бек тамам!
Юйюр сыйлыды, кыыз да – байтамал,
Анасыны нюрю, шыйых кибикди.

Финардо

Берне кьолай?

Дористео

Берне кьатын туююлдю.
Берне Финардо келгенлей кетер;
Бир бирлерин билсе кьатын бла эр,
Битеу элге юлгю боллукь юйюрдю.

XX КЁРЮНЮУ

**Биягьыла: капитан (плащха чулгьанып,
сакьалы да гымых кьыркьылып), Фульминато.**

Капитан

Тохта. Жетдик. Ашыргьанынг болады.

Финардо

Аякь таууш.

Дористео

Экеу турады сакь.

Финардо

Алай анда... Эслемейме бир зат...
Табу, биреу эшиклерин бузады.

Фульминато

Эринмейме, ашыкьмайма кесим да.

Капитан

Керек болса, майна кьарауулла.

Фульминато

Кёралмайма кьаппа-кьарангыда.

Капитан

Эрнандо бла батыр жашым, Люсиндо!
(юйге киреди)

Фульминато

Ай зауаллы! Кызыны кьолгъа алгъанды.
Была бла болайым, кертиди иш.

Финардо

Бири киргенди.

Дористео

Ма санга! Бедиш!

Финардо

Адеп-намыс мындан узакъ кьалгъанды!

Фульминато

Негерме мен сизге сауут-саба бла.

Финардо

Тапмаз эдик бир бек керек болсанг.

Фульминато

Тилейме кечгинлик.

Дористео

Хо, этме сан.

Фульминато

(кеси кесине)

Насыбыма, сермемеди табан бла!
Кетеди.

XXI КЁРЮНЮУ

Дористео, Финардо.

Дористео

Къачдыкъ! Сокъурма мен! Башым къайнайды!

Финардо

Айып келсе, байлыкъ, берне да – бош.

Дористео

Ахыратда болур эселе къош!..

Финардо

Сабыр!

Дористео
Да не?

Финардо
Экеу.

Дористео
Аллах къайдады?

XXII КЁРЮНЮУ
Биягъыла, Люсиндо бла Эрнандо.

Люсиндо
Бийик хуна тыймаз! Жыжым къайдады?

Дористео
Бу не юйдю?!

Финардо
Кесинг уста билген!
Бир кьоркьуугъа ма былайда элген,
Бу юй туйюлдю, жау чапхан кьалады,
Тыялмайды буруу, эшик, кьадау да.

Дористео
Ёрлейдиле!

Финардо
Къаячыла кибик!

Дористео
Ёшюн уруп!

Финардо
Чабыууллукъ кёрдюк!

Дористео
Тиширыудан толуду... не кьадарды.

Финардо
Къулакъ салсанг а... Энтта да келеди.
Бошамайдыла кьызланы чачып.

XXIII КЁРЮНЮУ

**Дористео, Финардо,
Херарда, жашча кийинип.**

Херарда

Баям, болады чал къара чачым!
Къайда болур, кимге къучакъ кереди?
Менисе сен, мурдар наным, Люсиндо.
Былайладан кетер амалы жокъ,
Былайлада жюрюй, ызлайды жол.
Майна Эрнандо! Жанында кесиди.
Лязим, тоба! Тап кезиуде келгенме!
Менден ауанада букъкъан эсенг...
Малгъун улан!

Дористео

Сен кимсе, кимсе сен?

Херарда

Люсиндо! Менме мен.

Дористео

Да ким?

Херарда

Ма менме!

Дористео

Херарда?

Херарда

Хау, сени туйюлме ансы,
Мен Дористеону излей келдим.

Дористео

Ма, Дористео аллынгда, кёрдюнг!

Херарда

Харип наным, бери къайдан чыкыгъанса?

Дористео

Сени излей.

Херарда

Ма мен келдим кесим да!

Финардо

Керек эди экигизге кюлсем!
(Дористеогъа)
Келгенсе сен, Фенисаны кюсей.
(Херардагъа)
Сеньораны излегени – Люсиндо.

Дористео

Юздюр сёзю.

Херарда

Юздюргенинг къалайды?

Дористео

Биз экибиз болуп къалдыкъ шагъат:
Бери ташайгъанлы озмаз сагъат
Юч эр киши.

Херарда

Киши?

Финардо

Хау. Юч!

Дористео

Алайды.

Финардо

Бизге дери да юч жыйырма ючдю!

Херарда

Мен бу юйге айталмайма аман.
Мени сартын, керекди тап амал,
Баш чырчада акъыл деген да кючдю.
Аллыбызгъа чыгъарыргъа керекди.
Жунчумагъыз!

Финардо

Жукъ келмейди эсге.

Херарда

«Жанады юй!» – дейик, хахай эте.

Финардо

Алындырсакъ, къайда кёнчек-кёлек да!

Херарда

Жаннган юйню кьобарайыкъ. Жанасыз!!

Финардо

Жанады юй!

Херарда

Жанады!

Белисаны ауазы

Юй жанды!

Жанды! Жандыкъ-жандыкъ! Ой мен жарлы!

Дористео

Жаннганды юй!

Белисаны ауазы

Жандыкъ! Жандыкъ! Жанабыз!

Чамланма, бир Аллах, чархым кьайнайды!

Фенисаны ауазы

Жанабыз, жамауат! Кьайдады халкъ?!

Дористео

Жаннганды юй, Тейри алгъанды хакъ!

Капитанны ауазы

Чыракъ чапдырыгъыз! Бу от кьайдады?!

XXIV КЁРЮНЮУ

**Биягъыла, капитан, Белиса, Люсиндо,
Фениса, Эрнандо факел чыракъ бла.**

Капитан

Жанабызмы?

Белиса

Аллах мени ургъанды.

Люсиндо

Жанабызмы?

Фениса

Кьайда тюшгенди от?

Эрнандо

Сеньора, кёрмейме, жилтин да жокъ!

Херарда

(Белисагъа)

Сени шайтан бу терс жолгъа бургъанды,
Саякълыкъны ёлюр отун тыкъгъанды,
Анда кюйдю намыс, ариу адеп.
Андан кюйсюз боламыды адет?
Сыртыгъыздан жерге салды, жыкъгъанды,
Эки киши кече сайын келеди.

Дористео

Ючеу!

Эрнандо

Хар ким тапды кеси жерин!

Херарда

Ючюлмезлик чыракъчыгъым, эрим.

Капитан

Эсли къатынчыгъым, Аллах кёреди.

Белиса

Сени башха адам сунуп тургъанма.

Капитан

Белиса?! Неди бу, бу тамаша?

Белиса

Билсем а мен. Фениса! Таш аша!

Фениса

Сеньора, мен да жангылып баргъанма!

Белиса

Тентек эте, басынчакълап ойнайса?
Неге кюлесе? Хайда, эт къыл-къыл!

Капитан

Нечик керекди телиге акъыл!
Туугъан атанг бла ойнаргъа ойлайса?

Люсиндо

Сеньор, Фенисаны чексиз суйгенме.
Суйгенди ол да мен суйген кибик.
Сёзюбюзге салдырмазгъа кирит,
Себеп излей, санга да сёз бергенди.
Керек болса дейле, ауар терек да,
Мен былайда айтдым кысха хапар.
Мында суйген да, суймеген да бар,
Керти оюмлары бизге керекди!
Эсли киши анга къалай айтады:
Бу огъурлу тиширыуну алса,
Белиса да кесичагъа барса,
Экибизге болуп ата-ана да?
Тели сабийлеге уа не хатады?
Къанат тюплерине кысылайыкъ,
Къырау тёппелерин да сылайыкъ.
Тилейме сёзюнгю, сен айт, Херарда.

Херарда

Сукъланнгандан кюеме мен кесим да,
Болсада, жюрекни акъыл женгип,
Биз ючюбюз оноулашдыкъ женгил,
Санга жетген Фенисады, Люсиндо.
Таматагъа ушагъыулу – Белиса.
Уллу юйюр андан да кёп болсун,
Узакъ ёмюр берлик да Кёк болсун!

Дористео

(Люсиндогъа)

Танг атханлай, толу гоппан берирсе!

Люсиндо

(Фенисагъа)

Бер къолунгу.

Фениса

Жюрегими да ал.

Капитан

(Белисагъа)

Буйрукъ бла демлеширча жокъ амал.
(къолун узатады)

Белиса

Жюрегинги къуандыра турурма.

Эрнандо

(бир жанына)

Айхайда, ат чапса, чабады ит да.

(Фенисагъа)

Къайдады Биатриса? Тап бери!

Херарда

(Дористеогъа)

Къарангыгъа кетсем, талар бёрю.

Дористео

Аны жыртарбыз биз, эки жигит да.

Капитан

Эрнандо, Фульминатогъа къууул да,

Чыккырдагъын чыгъарыгъыз ёрге.

Чакъырайыкъ къонакъланы юйге.

Эрнандо

Эринмезлик жумуш буюр къуруда!

Люсиндо

(жасауатха)

Сыйлы халкъым, ойнай-кюле, элгенме!

Айып этгенмиди киши бизге?

Аны ючюн, ма бу ишибизге:

«Сюйген къызны оспарлыгъы» – дегенме.

ИНЖИ БЮРТЮКЛЕ

(Ёлмезланы Мурадинни кёчюрмелеринден)

1. ЖАШАУ МАГЪАНАСЫ

* * *

Адам, къартлыкъ жетип къалгъынчы,
Аны ёлюм женгмез сунады.
Да къуш да бийикде талгъынчы,
Къанат кючюн сёнгмез ¹ сунады.

(Кисаи)

* * *

Жерде – жашау сыйлы,
Алай кюнлюкдю.
Андан махтау сыйлы,
Ол – ёмюрлюкдю.

(Фирдоуси)

* * *

Хау, жаланда от, жауун, боран
Махтаугъа жетдирмейдиле заран.

(Фирдоуси)

* * *

Таныкълы ² алим эсе да ол,
Акъылман а болалмаз, кеси
Бармагъан эсе, жетмиш да жол,
Туз да, бал да татмагъан эсе.

(Фирдоуси)

* * *

Хата шо бир кюн бир
Къайтыр иесине,
Азап берир, темир
Бугъоуча, кесине.

(Фирдоуси)

* * *

Чагъыр бла къызыл къан бир тюйюл.
Аямай тарт, къан ичме ансы.

¹ Сёнгмез – азаймаз.

² Таныкълы – халкъ таныгъан, белгили.

Салам кибик жанып да кьалма, бил:
Сен топуракъдан жаратылгъанса.
(Фирдоуси)

* * *

Тенгим, дуняда алай жаша,
Ахырда ёлмезликча.
Сен ёмюрюнгю алай боша,
Жашауунг юзюлмезликча.
(Унсури)

* * *

Билсин улан да, къарт киши да, хау:
Бирден сора берилмейди жашау.
(Фаррухи)

* * *

Билмей тургъанлай къадар
Аллай тюйюмчек тюер,
Эталмаз анга мадар
Не уста да. Бош кюер.
(Тургани)

* * *

Тенг тюйюлдю хар адам да, бил.
Кёрчю, бармакъла да тенг тюйюл.
(Асади Туси)

* * *

Алай жаша: «Ол итди!» – деп,
Киши къаргъыш этмезча,
Бушууунгда, кюлюмсюреп,
Кёл кенгдирип кетмезча.
(Асади Туси)

* * *

Кир эсе да, суу илипинде,
Сюзюлюр, таза болур, бара.
Не ауур эсе да, бир кюнде
Сау болур кюйюп тургъан жара.
(Асади Туси)

* * *

Эр эсенг, халкъгъа жарат
Ётюнгю, кючюнг барда.
Кералмазса сен къанат,
Къарт болурса да артда.
(Асади Туси)

* * *

Ат жоргъалатып бара,
Кетме чал къартны озуп.
Бир кюн дайым ауара
Къартлыгынг жетер, тозуп.
(Насир Хосров)

* * *

Адамгъа сенден татлы,
Багъалы да жокъду жукъ,
Жай эргенча къууатлы,
Къудретли да азатлыкъ.
(Хакани)

* * *

Къадар жолун кесип, ары
Кетип тебирегеннге
Жарамайды дарман-дары,
Алсанг да жюз минге.
(Низами)

* * *

Къарт тюйюлбюз да, къалмаз
Тиймей туманда да кюн.
Биз эталмазлыкъ болмаз
Муратларыбыз ючюн.
(Низами)

* * *

Да жашау ауур бирде.
Бир тюрленмейди, медет.
Не къыйын ишни да эт,
Жокъ аны тынчы жерде.
(Сузани)

* * *

Бош жилтин эсе да ол,
Алауган кючу уа бар.
Досум, сен анга сакъ бол
Ансы от салып къояр.
(Аттар)

* * *

Къажалукуъну оту жана
Башлагъанлай, ёчюр аны.
Жилтин ёрген болуп кетер,
Жарлы ана сыйыт этер.
(Аттар)

* * *

Алыкъя жашса да, къара
Къартха, кючюн тауусханнга да.
Жашау кыыстау кетип бара,
Болушурла жашла санга да.
(Аттар)

* * *

Ёзгелеге тирмен бурду
Ол жолатлы ¹ адам.
Ауур жюк элтгенлей турду,
Кетгинчи дуниядан.
(Аттар)

* * *

Санга жара салды эсе да,
Зорлукъ этип,
Шугут² жара алды кеси да,
Хорлукъ этип.
(Аттар)

* * *

Уру къазады биреулен, талакъ
Солуу этеди къарангы кече.
Шуёхуна хага-палах биче,
Ол кесине эшеди буугъалакъ ³.
(Руми)

* * *

Чалдиш азабында
Тургъан сейир чыпчыкъ,
Къанат азатындан
Билсе эди бир жукъ
Мадар этер эди,
Учуп кетер эди.
(Руми)

* * *

Амырынг ⁴ уллуду, кёп,
Бохчангда ахчанг а аз.

¹ *Жолатлы* – кимни сёзюне да ийнанып квалгъан.

² *Шугут* – огъурсуз.

³ *Буугъалакъ* – ат кыылдан эшилген ау, аскер керек

⁴ *Амыр* – мурат.

Бош алданма, досум, чёп
Къаягъа тиреу болмаз.
(Руми)

* * *

Келген кетеди – хакъ.
Жаланда дунияда
Жашап турлукъду халкъ
Махтау берген адам.
(Саади)

* * *

Игиле, аманла да жашап кетдиле,
Игиле – игилик, аманла аманлыкъ этдиле.
Не къалады да сора, кетсек ёзюбюз?
Ол этген ишибиз, ол айтхан огъурлу сёзюбюз.
(Саади)

* * *

Аякъ тюпде къумурсхадан
Башхамыды халынг?
О пил басхан жарлы адам,
Алайды амалынг.
(Саади)

* * *

Сыйлы жерден, къумда кюе,
Азап бла, жети ыйыкъ
Келген эсенг да, ол тюе
Сенден шо жюз кере шыйых.
(Саади)

* * *

Энди тюнене узакъды,
Тамбла уа жетмей. Бил:
Дайым бизники – бу чакъды.
Ол да, тенгим, аз туйюл.
(Саади)

* * *

«Эрттеги тукъумбуз биз!» – десе,
Махтанып сырсыз, къутсуз,
Айт: «Шо не къадар эски эсе,
Ол къадар инжи мутхуз».
(Саади)

* * *

Адамла бла иги жаша кьюру,
Ажалгъа, жетсе, кючюнг кьярырча,
Сюегинг чирип, кёрде муру
Болгъанда да адамла бла кьялырча.
(Амир Хосров)

* * *

Кёгетин алама деп,
Терекни эзген,
Экинчи кере, излеп,
Жукъ тапмазса сен.
(Амир Хосров)

* * *

Жаша, жилий да кьюуана.
Жаша толу, кючюнг барда,
Жаша, жашау – къысха. Аны
Къайтаралмазса сен артда.
(Хафиз)

* * *

Дуня – татлы. Терек бахча чагъады,
Алай сен хаух адамса, хаух – мында.
Кьюуан сен бюгюн тал ауанагъа да,
Жатып аны жашил салыкынында.
(Хафиз)

* * *

Башы чал жаш тюйюл,
Уланча жыр айтмаз.
Юзмез жутхан суу, бил:
Сууканына¹ къайтмаз.
(Хафиз)

* * *

Аз эсе да бюгюнню санга
Бергенин ал, тенгим, табу эт да.
Тюнененг кетгенди туманнга,
Тамбланг а жетмегенди энтга.
(Ибн Йамин)

* * *

Сен юйден кюле чыкъсанг,
Ышарыр, кюлюр орам.

¹ Суукан – суу акъган, суу чыкъган.

Кесинг не деп кычырсанг,
Аны кыайтарыр бора.¹

(Джами)

* * *

Жашау – китап. Тарыкъмай, китапха
Къара, окъу, излеме да сылтау.
Андан жашауна хайыр тапхан
Адам керти да насыплыды, хау.

(Джами)

* * *

Залимге антлы эсенг да,
Ачыргъа болукъса сен да.

(Джами)

* * *

Халкъына къарайды хан.
Залими тегеди къан.
Сабанчы бла къабан
Бирча сюрмейдиле сабан.

(Навои)

* * *

Былай сордум кепню кѣрген къартха:
– Нени санайса эм сыйлы затха?
– Адам баласына акъылды эм сыйлы.
– Акъыл жокъда уа?
– Адепни сайла.
– Да ол да жокъ эсе уа, не этгин?
– Болсун алтын, кюмюш ахчанг эркин.
– Жарлы, мискин эсем а, не амал?
– Да сора, досум, жат да ёл да къал.

(Алишах Самарканди)

* * *

Балалыкъдан чыкъсанг, ёсе,
Баям, болур бир зат:
Жаз башы иги эсе,
Сау жыл да – аламат.

(Бинои)

* * *

Къутсузду юй, суууп эсе тыпыр.
Къара сокъурду гынттылы гыбыр².

¹ Бора – эхо.

² Гыбыр – гурмук, къабыргъасын келишдирилмагъан.

Тёшек – гулла, жангыз кесинг эсенг а.
Жанжат эсенг а, юй санга – къябыр.
(Бедиль)

* * *

Биреуню эркинлик сырына
Аз да жетмей эсе зараны,
Ол керти да азатды, аны
Къууанабыз ёхтем жырына.

* * *

Да жашау бла азат магъанасы
Бир болгъан, къярал да, жамауат да
Жашасын къууанч кёрюп, насып
Юлюшлерин табып, не алапат да.

* * *

Ташдан темир сыкъгъан а, бал
Сыкъгъанча бош туююдю, тынч.
Бир темирден алфха къялыч,
Этди уста, эшекчикге уа – нал.

* * *

Ётер сейир ариу жайнау¹ заман,
Озар, суугъа тохтар да, кериуан.
Юч жыл кетер, жети, сегиз да...
Ызларындан а – кесибиз да.

* * *

Сен эр эсенг, ёле-къала жашама,
Къама сууур, отха да кир!
Ёмрююнгю сыйсыз эрлей бошама,
Намысынга къондурма кир!

* * *

Не дегин, жаудан къячып келеген
Баштёбен, сыйсыз жашха,
Намысынг бла бирге ёлгюн
Деп сындыргъандан башха.

* * *

Этме чал къартны терен
Акъялын сансыз.

¹ *Жайнау* – жаз башы чагъыу.

Абынчакъ ¹ болурса сен,
Шуёхум, ансыз.

* * *

Къайтмайды, сакълама, тамаша
Жашлыгъынг. Аны толу жаша.
Къарт гуппур болуп барады жол,
Эшта, жашлыгъын излейди ол.

* * *

Сен, атынг эсде къалырча, тап жаша,
Сен ахыр сагъатынгы алай боша –
Бу дуняа сенден угъай да, сен андан
Къутулгъан кибик, безип отдан, къандан.

* * *

Къыйын – махтау алгъан,
Палахлагъа къалып.
Аякъ тюбю болгъан,
Кёрдюк – такъыйкъалыкъ.

* * *

Терс жол – кенг, иги ойла.
Тюз а – ёр, аны сайла.

* * *

Кёрге кирди жазыкъ,
Бушуу къалды жерде.
Акъыл эсге азыкъ
Болады ол бирде.

* * *

Жыжым юзюлсе, да алай да болады,
Къысабыз, тапсыз туюмчек а къалады.

* * *

Жашау – къыйын: бушуу болады,
Къууанч да, той, байрам, бала.
Ачы кюнлеринги да багъала,
Къайтмазгъа кетедиле ала да.

¹ *Абынчакъ* – терк-терк абыныучу.

2. ИШ. ХУНЕР. ТАКЪЫШ ¹

* * *

Насыпха ишни юсю бла барады жол.
Насыпха элтген жолну салгъан да – кьол.
(Абу Шукур)

* * *

Ишни халын терге алгъа,
Алай а салма болжалгъа.
(Абу Шукур)

* * *

Кемлик сынамазса, гиреж ² болуп сен.
Артда арысанг а, солурса эсен.
(Фирдоуси)

* * *

Иш бла келеди кьолайлыкъ.
Алайсыз жомакъды, тыш – байлыкъ.
(Фирдоуси)

* * *

Сен, досум, кёл салып
Ишлемесенг, зая
Боллукъду жашауунг,
Заманынгы ая.
(Фирдоуси)

* * *

Жарты кьойма, ишге сюел танг бла,
Ким биледи не боллугъун тамбла.
(Фирдоуси)

* * *

Муратынга, сен таймай,
Барып турсанг – жетерсе.
Насыбынгы, тынчаймай,
Табыш, кьууанч этерсе.
(Фирдоуси)

* * *

Эртген, ингир ауур иште талгъан,
Эрни алдамайды кьолай.

¹ *Такъыш* – иш деген магъананы ачыкълайды.

² *Гиреж* – къажымагъан.

Жашау бергенине ыразы болгъан
Тенгим, кимден да сенсе бай.
(Асади Туси)

* * *

Эринчекге сен не гитче ишчик да бер,
Аны да ол жарты-кърту этип кетер.
(Асади Туси)

* * *

Мытыр эсенг, кьолай жашау этмезсе,
Ташдан кюмюш, кыйналмай, эритмезсе.
(Асади Туси)

* * *

Хошлукъ табаса ишингден.
Хакъы азчыкъ эсе да, ол
Асыуду кѣп да, досум, жол
Бара, тапхан кюмюшюнгден.
(Насир Хосров)

* * *

Къолунг жарашмагъан ишге
Урунма сен – къалырса бедишге.
(Насир Хосров)

* * *

Усталыкъдан уллу байлыкъ къайда?
Ишангылыды налмасдан да ол.
Излеп да бош кюрешме, жокъду къол
Кыйынынга жетген халал файда.
(Насир Хосров)

* * *

Къолдан келмез ишни алып,
Сен турма дайым кыйналып.
(Насир Хосров)

* * *

Ашай эсенг, биреу салгъан
Терекледен, кѣгет алып,
Кесинг терек бахча салып,
Башхаланы кѣлюн алгъын.
(Масуд Сад Салман)

* * *

Сен таш тюйюп келесе ингирде:
Къуралыргъа болурса сен алыкъа.
Ташдан алтын къусукъ чыгып бирде,
Къууаныргъа болурса сен алыкъа.
(Санаи)

* * *

Мытырлыкъны арты алайды –
Аны басынчакълыкъ малтайды.
(Аттар)

* * *

Не уллу ишни да ахыры болады,
Да тамычы тама-тама, челек толады.
(Руми)

* * *

Байлыкъ алтын тюйюл,
Байлыкъ хунерди.
Дебер сакъал тюйюл,
Акъыл деберди.
(Саади)

* * *

Алай къыйынды, жарсыуугъа,
Къую къазгъан суусуз жерде.
Иши зыраф болмаз, суугъа
Жетер да къуючу бирде.
(Саади)

* * *

Атмай тюнене урлукъ,
Эринип къалгъанса,
Тамбла атарса, жукъ
Алалмазса ансы.
(Саади)

* * *

Киши жардам¹ этерми деп,
Ашырма кюнюнгу.
Хайт де да, сен кесинг сюеп,
Къоярса юйюнгу.
(Саади)

¹ Жардам – болушлукъ.

* * *

Төгерсе да, эринмей, тер,
Бара-бара, шинжи
Гокка болур, тамыр иер,
Чагъар да чигинжи.

(Саади)

* * *

Хау, ишле, бош турма,
Ач къалмазса сен.
Дунияны кыдырмай,
Эр болмазса сен.

(Аухададдин Аухади)

* * *

Эринчек, кёлсюз да эр
Чогъожлукъ суун ичер.

(Амир Хосров)

* * *

Кючсюнюп, тыкъсып, алай
Тур да сен,
Табалмазса как угъай,
Худур да сен.

(Хафиз)

* * *

Итинесе, адыргы чаба,
Сен муратынга.
Сора айландыр аны таба
Досум, атынгы.

(Хафиз)

* * *

Сен ишле, патчах да, хан да
Жашлыгъынг бирге къадар.
Къарт къуртсуз алма жаланда
Жаш бутакъчыкъда табар.

(Джами)

* * *

Не чырмау чыкъса да ол,
Эр эсе, кери этеди.
Не кыйын эсе да жол,
Ол муратына жетеди.

(Бедиль)

* * *

Сёзден ишни ахырына, билебиз, жол
Узакды: Багдаддан Ракка дериди ол.

* * *

Болмайды кьолу, буту да
Гыржынны, ашны.
Кёп игиди да умутуду
Ол мытыр жашны.

* * *

Кесинги аяп турсанг,
Бор¹ да – турч².
Кёлюнгю ишге бурсанг,
Неди кьурч?

* * *

Аперим гиреж жашха,
Турмайды ахыр да бош.
Гам бола, ташы ташха,
Сюелип барады кьош.

* * *

Жигит жигитлигин этер,
Махтау а ызындан жетер.

* * *

Талмай ишлейик,
Тарыкьмай! Хайда!
«Ишди, иш, – дейик, –
Саулукъ, кьолай да!».

* * *

Жетип сабан иши,
Жер кьаралтхан киши
Кьоншусундан арпа
Тилемейди артда.

* * *

Гынттылы, сен бош этесе дау.
Иш бла келедиле ыспас, махтау.

¹ Бор – мел.

² Турч – чоюн, чугун.

* * *

Не иш да бармаз тири
Аллына къайтып турса.
Бири бир айтып, бири
Башхасын айтып турса.

* * *

Жаш кыйыкъ салды да биринчи ташны,
Хунасы кынгыр болду жашны.

* * *

Ишсиз, кючсюз табылгъан –
Желге, суугъа къабылгъан.

* * *

Жокъду, досум, шинжисиз
Байрымгюл жерде.
Да талан да жокъ ишсиз,
Досум, бил – жерде.

III. БИЛИМ. АКЪЫЛ. ОКЪУУ

* * *

Жанаша кёрмезсе сен сырлы
Билимни алтын бла десек,
Терс болмабыз. Акъылман – жарлы,
Бай адам а сайды бир кесек.
(Шахид Балхи)

* * *

Хау, фахму бла билимди
Жюрекге жарыкъ саллыкъ.
Аласыз, бир айтчы, кимди
Бурлукъдан ¹ къутулаллыкъ?
(Рудаки)

* * *

Акъыл кёзю – жютю. Ёмюрледен
Бери адамланы жакълайды.
Къоруйду ол залим бёрюледен,
Аман кылыкълардан сакълайды.
(Абу Шукур)

¹ Бурлукъ – невежество.

* * *

Атынгы билиминг, къаламынг
Узакъгъа айтдыргъанды, болсада,
Акъылман кишини келямын
Сансыз этмегин, бош айтылса да.
(Абу Шукур)

Къарангылыгъын билген –
Олду акъылман деген.
(Абу Шукур)

* * *

Сен юй сала, мурдоруна сакъ бол. –
Оюлургъа боллукъду ол.
(Фирдоуси)

* * *

Жашауун артха киши къайтаралмаз,
Билимсиз кетер, алим да сау къалмаз.
Билирге уа тийишлиди хар кимге да:
Къарангы окъуулугъа тенгши болмаз.
(Фирдоуси)

* * *

Акъылынг жокъда айыр,
Тынгылагъанынг – хайыр.
(Фирдоуси)

* * *

Эс этмез жигитге да хата,
Болмаса, ма олду хората.
(Фирдоуси)

* * *

Чийсил эсе да, хапарда
Алыкъа селешген сёзю,
Да ачыла кёпге кёзю,
Акъыл кирир башы барда.
(Фирдоуси)

* * *

Зат билмеген кёлтен
Этерми жукъ?
Билмез бла ёлген –
Эки жууукъ.
(Асади Гуси)

* * *

Акъялманладан дерсли
Жашса сен. Болсада шарт
Буду: къарт – сенден эсли,
Хау, кёпню кёргенди къарт.
(Асади Туси)

* * *

Жюз жулдуз да бошду, жаш,
Ай чыкъса, кёрдюк аны.
Жюз да къол этмез бир баш,
Бош, ойнай эталгъанны.
(Гургани)

* * *

Хурметли алим адам эсенг,
Жашауунг – керти да тынчыракъ.
Жюз сохта окъут да, жюз чыракъ
Жандырырса, алим, сен кесинг.
(Катран)

* * *

Сен хайт десенг, жазыкъ да, къул да
Болмазса, бурлукъдан къутул да.
(Насир Хосров)

* * *

Сауут-саба тапхан да тынчды
Билимлиге, къайгъы кёрмез.
Алай а бил: алтын къылыч да
Санга окъуу-билим бермез.
(Насир Хосров)

* * *

Билим, шуёхха да тюбе,
Жаугъа да тюбе, жардамынгды.
Тапмазса аныча кюбе,
Аныча болмаз адамынг да.
(Насир Хосров)

* * *

Болсанг да сен бийик
Биледице уста:
Эсинг кесинг кибик
Тюйюлдю, ол – госта¹.
(Насир Хосров)

¹ Госта – алаша адам, карлик.

* * *

Уллу акъылманды акъыл батманы,
Айтхан сёзю айча, жулдузча жанады.
Таза къошунда болучуду жаланда
Таза, тазана¹ суу, билебиз аны.

(Насир Хосров)

* * *

Алтын да – бош. Анда
Жокъ тюк тенгли акъыл.
Керти алтын – асыл
Къартны акъылында.

(Насир Хосров)

* * *

Бурлу² жашны юсюн-башын жангы
Этип махта, кёкге чыгъар, алай,
Бир айтчы, тенгим, акъылман къалай
Боллукъду ол дорбунча къарангы?

(Насир Хосров)

* * *

Билимден ёзге
Шо бир зат, бир жукъ
Бермейди бизге
Тауча уллулукъ.

(Насир Хосров)

* * *

Адепсиз эсе акъыл,
Жокъ аны жарар халы.
Адеплик бла акъыл –
Балжия бла балы.

(Санаи)

* * *

Сен сормагъын иги
Билгенинги, сынап.
Эссиз тенгим, ушап
Къальырса телиге.

(Саади)

¹ Тазана – харыкъ ётдюрген, прозрачный.

² Бурлу – невежественный.

БАШЛАРЫ

ЗАЛИЙГЕ – 100 ЖЫЛ

ТЁПШЕЛАНЫ Алим. Уллу адам, уллу жол. <i>Статья</i>	2
ЗАЛИЙХАНЛАНЫ Жанакабайт. Хапарла.	12

САФАРГЪА – 100 ЖЫЛ

МАКЪЫТЛАНЫ Сафар. Назмула.	24
------------------------------------	----

АХИЯГЪА – 90 ЖЫЛ

АХМАТЛАНЫ Ахия. Назмула	31
-----------------------------------	----

МИНАЛДАНГА – 100 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун. Жазуучуну адабият жигитлери. <i>Статья</i>	35
ШАУАЛАНЫ Миналдан. Халкъда тынчлыкъ жокъду. «Бузулгъан дуния» <i>романдан юзюк</i>	39

ХАЛКЪНЫ ЁМЮРЛЮК ХАЗНАСЫНДАН

Нарт эпос	54
---------------------	----

ХАЛКЪНЫ АХШЫ АДАМЛАРЫ

ШАУАЛАНЫ Хасан. Кишилиги – саулагъа аманат. <i>Очерк</i>	74
Илмуну бийиклигине жетишген жашыбыз. <i>Очерк</i>	77
Жашлыкъ излетеди кесин. <i>Очерк</i>	81
КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ФИЛОЛОГИЯНЫ КАФЕДРАСЫ. Бизни багъалы устазыбыз. <i>Статья</i>	87

ТАМСИЛЛЕ ДУНИЯСЫНДАН

МАММЕЛАНЫ Ибрагим. Тамсилле	91
---------------------------------------	----

ЖАШ КЪАЛАМЛА

БАЙЧОРАЛАНЫ Шамиль. Назмула	97
---------------------------------------	----

МАШТАЙГЪА – 90-ЖЫЛ

Чингиз АЙТМАТОВ. Ал сёз	102
КЪУДАЙЛАНЫ Маштай. Назмула	103

ТАУ ХАПАР

ТЕБУЛАНЫ Шукур. Хапарла	108
-----------------------------------	-----

КЪАЙСЫННЫ 100-ЖЫЛЛЫКЪ БАЙРАМЫНДАН

Геннадий ИВАНОВ. Назму	123
ЖАНГУРАЗЛАНЫ Нажабат. Байрам ингир. <i>Интервью</i>	133

ДУНИЯ ЗАКИЙЛЕРИ

ЛОПЕ ДЕ ВЕГА. Сюйген кызыны оспарлыгы. <i>Пьеса</i>	137
ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадинни кечюрмелеринден	205

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 6 (196)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители:

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ ПО ПЕЧАТИ
И МАССОВЫМ КОММУНИКАЦИЯМ, СОЮЗ ПИСАТЕЛЕЙ КБР

Свидетельство о регистрации средства массовой информации.
Управление Федеральной службы по надзору в сфере связи,
информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Т. С. Гелястановы*
Художник *В. К. Баккуев*

Сдано в набор 10.10. 2017. Подписано в печать 28.11. 2017.
Выход в свет 11.12.2017. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1850 экз. Заказ № 627. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 32,04 руб., за 6 мес. – 96,12 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмаидыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда: «Была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла», – деп чертген борчду.*

Анахаланы Назирни жашы Кошкинбай 12 сентябрьде 1956 жылда Къзахстанны Джамбул областында Кенес элде туугъанды. 1962–1972 жыллада школну айырмалы бошاپ, 1972–1977 жыллада Новочеркасскийде инженер-мелиоратив институтха кирип, инженер-гидротехник усталыкъ алып чыгъады.

1981–1984 жыллада Москвада аспирантураны жетишимли бошайды эм 1985 жылда «Методы фильтрационного расчета каменно-земляных плотин» деген кандидат диссертациясын къоруулайды. Бу диссертацияны, башха диссертацияладан нги болгъаны ючюн, ВАК энци грамота бла саугъалайды.

1985–2008 жыллада КБСХА-да ишлейди. 1997 жылда «Совершенствование конструкций, методов расчетного обоснования и проектирования противофильтрационных устройств грунтовых плотин» деген тема бла доктор диссертациясын къоруулайды.

2006 жылдан башлап, ВГИ-де экология жаны бла тинтиулени бѐломюню таматасыны къуллугъун толтургъанды. 2010 жылда уа Россей Федерацияны Росгидрометини ырхы келгенни тинтген бѐломню таматасы болады. Олимпиада къурулушлагъа «Сочи-2014» ырхыны келиую къаллай тюрлениуле этеригинини юсюнден бардырылгъан тинтиу ишлеге таматалыкъ да этгенди.

РАВН-ны, МААО-ну, ПАНН-ны академияларыны члениди. Юч доктор диссертация къоруулагъан Советлеге киреди: Нальчикде, Новочеркасскда, Москвада. Доктор эм кандидат диссертацияла къорууланнган заманда оппонент да болгъанды.

200 артыкъ илму иш жазгъанды, ол санда – 30 патент эм кеси къурагъан загланы чыгъарыргъа эркинлик берген къагъытла. Илму ишлери кѐп жерледе басмалангандыла.

Юйдегилиди. Юч сабий ъсдюреди.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:

42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66, 42-76-19

Адреси:

360000, г.Нальчик, пр.Ленина, 5 «Минги-Тау»,

www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

АНАХАЛАНЫ КОШКИНБАЙ
техника илмуланы доктору, профессор